

57458

(U-Z-20)

2001 AUG 31

72/8

LélekJelenLét

humán- és társadalomtudományi folyóirat

egyetemi hallgatók, doktoranduszok és fiatal kutatók lapja

a tartalomból:

Kovács Ágnes

Asszimetria a nyelvi
rendszereken belül

Stachó László

Kognitív
zenetudomány

Günter Grass és

Pierre Bourdieu

A szájjáratás
hagyománya

Dósa Zsolt

Megtűrt igazságok
(tár)háza

Erdődi László

Pilinszky János *Passió-*
jának háromféle
megközelítése

VETRÓ ANDRÁS

KOLOZSVÁR - SZEGED

megjelenik negyedévente • I. évfolyam • 2000
2-3 (összevont) szám

LÉLEKJELLENLÉT

EGYETEMI HALLGATÓK, DOKTORANDUSZOK ÉS FIATAL KUTATÓK
HUMÁN- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRATA

KOLOZSVÁR – SZEGED

ELSŐ ÉVFOLYAM • 2-3 ÖSSZEVONT SZÁM • 2000 • MEGJELNIK NEGYEDÉVENTE

Alapító igazgató:

DR. SZAMOSKÖZI ISTVÁN

Szakmai tanácsadó testület:

DEMETER SZILÁRD – Filozófia
DR. P. DOMBI ERZSÉBET – Módszertan
DR. PÉNTÉK JÁNOS – Nyelvészet
JÁNOS RÉKA – Pszichológia
KOVÁCS JÁNOS – Pszichológia
MAGYARI NÁNDOR – Szociológia
NÉMETH DEZSŐ – Pszichológia
PÉNTÉK IMRE – Pszichológia
SELYEM ZSUZSA – Irodalomtudomány
SZIGETI ATTILA – Filozófia
TÉGLÁS ERNŐ – Pszichológia
TONK MÁRTON – Filozófia
ZSIRKA KLEIN KATALIN – Gyógypedagógia

Megbízott főszerkesztő:

MOLNÁR ATTILA

Főszerkesztő-helyettes:

CSÁK LÁSZLÓ – Szeged, filozófia

A szerkesztőbizottság tagjai:

Felelős Szerkesztők:

STACHÓ LÁSZLÓ – pszichológia
SZABÓ ISTVÁN – filozófia
TORNAY ISTVÁN – szociológia

Szerkesztők:

ALBU MÓNICA – Kolozsvár
KORODI KATALIN – Kolozsvár
SZABÓ CSILLA – Kolozsvár
SZABÓ TÜNDE – Kolozsvár

Munkatársak:

FERENCZI RÉKA – Kolozsvár
KISS DÉNES – Kolozsvár
LÁZÁR LEVENTE – Budapest

© LÉLEKJELLENLÉT, 2000. Minden jog fenntartva. A folyóirat bármely részének bármilyen eszközzel való sokszorosításához kérje a kiadó előzetes, írásbeli engedélyét.

© Le MONDE, 1999; © Csák László és Csősz Róbert, 2000 - magyar fordítás

© Vetró ANDRÁS – borító/A nagy mutatvány

KIADJA: A PRO STUDIUM ET PRACTICUM PSYCHOLOGIAE EGYESÜLET - KOLOZSVÁR
SZEGEDI TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZAKKOLLÉGIUM - SZEGED

Támogatóink: Iskola Alapítvány, Illyés Közalapítvány, Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium

A szerkesztőség címei:

Redakció LélekJelenLét – Molnár Attila
Str. Gen. Eremia Grigorescu nr. 46. Cluj
Napoca – 3400. Romania. tel: 40 95 64 94 84
Email: lelekjelenlet@bigfoot.com

Szegedi Társadalomtudományi
Szakkollégium - Csák László
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30-34 sz.
tel: 302692068

ISSN RO: 1454 - 9905

tartalomjegyzék / contents

LÉLEK	ii
Aszimmetria a nyelvi rendszereken belül <i>Asymmetry in Language Representations</i>	1
<i>Kovács Ágnes</i>	
Bevezetés a kognitív zenetudományba <i>An Introduction to Cognitive Musicology</i>	13
<i>Stachó László</i>	
A személyiségtréningek összefüggései a szakmai elégedettséggel és a foglalkozási stresszel <i>The Influence of Personality Traits on Professional Satisfaction and Dynamics of Occupational Stress</i>	24
<i>Benczédi Réka</i>	
JELEN	38
A szájjártatás hagyománya - <i>The Legacy of Rattle: Everything has turned on its wrong side. Let's Civilize the Capitalism!</i>	39
<i>Günter Grass és Pierre Bourdieu beszélgetése</i>	
<i>A discussion between Günter Grass and Pierre Bourdieu</i>	
Hozzászólások <i>Contributions to the debate</i>	46
<i>Csák László, Krémer Sándor, dr. Mezei Balázs, Selyem Zsuzsa, Szikszai Mária</i>	
LÉT	54
Megtűrt igazságok (tár)háza <i>(Store) house of Tolerated Truths (Dostojevszkij, the Philosopher)</i>	55
<i>Dósa Zsolt</i>	
Pilinszky János <i>Passió</i> című versének háromféle megközelítése <i>Three Different Kind of Approach to „Passió” (Pasion), a poem by Pilinszky János</i>	59
<i>Erdődi László</i>	
SZEMLE, RECENZIO, SZEMINÁRIUM, HÍREK	70
A felhasználók rendszerről alkotott mentális modelljei az ember-számítógép interakció kontextusában <i>Aspects of User's Mental Model of System, in the Context of Human-Computer Interaction (HCI)</i>	71
<i>Kiss Orhidea Edith</i>	
Cigány tanulók felzárkóztatási lehetőségei <i>Possibilities of Coming Abreast Roma Scholars</i>	79
<i>Albu Mónika</i>	
Lakner Judit: Halál a századfordulón <i>Judit Lakner: Death in the Turn of the Century</i>	88
<i>Gyarmati Zsolt</i>	
A nyitott értelem jelenkora (Jan Patočka: A jelenkor értelme) <i>Our Age of Open Intellect (Jan Patočka: The sense of present age)</i>	90
<i>Csák László</i>	
Nyári Egyetem: Hogyan tudjuk növelni a gyermekek kognitív teljesítményét formális oktatási keretek között? <i>Summer School: How to promote cognitive development of children with developmental problems INSIDE the educational system?</i>	93

Lélek

Ferencz S. Apor: Jazz

ASZIMMETRIA A NYELVI RENDSZEREKEN BELÜL

KOVÁCS ÁGNES

Babes-Bolyai Tudományegyetem (Kolozsvár),

Pszichológia és Neveléstudományok Kar,

Pszichológia szak, IV. évf.

e-mail: agikov@hotmail.com

Summary

To understand the multilingual processing mechanism it is important to describe the structure of the linguistic representations.

Overviewing the main theories of bilingual representation we try to present the linguistic independence theory (Paivio, 1991, Keatly et al., 1994), claiming that the two linguistic systems have separate representational stores; the interdependence theory, arguing that there is a common representational store (Lopez-Young, 1994), and the hierarchical model, proposing different representational and processing levels and a common conceptual store (Snodgrass, 1984).

Using the semantic priming paradigm our experimental results are sustaining the hierarchical model, and we are proposing a distinction between the balanced and dominant bilinguals' representational systems.

Keywords

bilingualism, bilingual representations, hierarchical model, asymmetrical model, lexical priming, balanced bilinguals, dominant bilinguals

Kulcsszavak

kétnyelvűség, kétnyelvű reprezentációk, hierarchikus modell, asszimmetrikus modell, lexikális előfeszítés, balansz kétnyelvűek, domináns kétnyelvűek

A kétnyelvű vagy többnyelvű személyek vizsgálata egy változatos kutatási területet alkot a kognitív pszichológiában – két vagy több nyelvrendszerüknek köszönhetően. Tekintettel arra a tényre, hogy az egyik nyelven elsajátított ismeretek hozzáférhetők a másik nyelv számára is, felvetődik a kérdés: hogyan lehetséges az, hogy bár a gyakorlatban a nyelvi rendszerek elkülöníthetők, mégis ugyanazon információhalmaz fölött rendelkeznek. Különálló modulokat képeznek a különálló nyelvrendszerek a memóriában, vagy az összes nyelv egy közös szemantikus modulban tárolódik?

Hogy megértsük a többnyelvű feldolgozási folyamatokat, fontossá válik a nyelvi reprezentációk memórián belüli struktúrájának és szerveződési módjának a leírása. Ugyancsak fontos szerepet kap a két vagy több nyelv koordinálásában résztvevő folyamatok megértése.

A kétnyelvű memória modelljei

A kétnyelvű személyek, azon sajátos képessége, hogy két nyelvi rendszerben dolgozzák fel az információkat, a kétnyelvű memóriára vonatkozó kérdéseket vetett fel. A kétnyelvűek emlékezeti táraira vonatkozó modellezési próbálkozások középpontjában a nyelvi rendszerek szerveződési és működési módja áll. Az ilyen irányú kísérletek három nagy elméleti vonulat mentén csoportosíthatók.

A kutatók egy része (Lopez & Young, 1974; Lopez, Hicks & Young, 1974; McCormack, 1977; Bayo, 1988; O'Neil, Thuma & Pléh, 1995; Roy & Tremblay, 1993; Lee & Williams 1999) a kétnyelvű memória közös, interdependens modelljét fogadja el. E modell szerint a különböző nyelvek egyetlen közös szemantikus reprezentációval bírnak (lásd 1.a. ábra).

Más kutatók (Paivio, 1981, 1991, Liepman & Sagert, 1974, Altariba & Soltano, 1996; Bialystok & Hakuta, 1994; Keatley, Spinks & De Gelder, 1994) olyan kísérleti eredményeket kaptak, melyek két nyelvnek megfelelő, különálló, de egymással kapcsolatban levő memóriatárak létezését támasztják alá. (lásd 1. c. ábra).

A hierarchikus memória-modell képviselői (Snodgrass, 1984; Snodgrass & Antone, 1974, Gerard & Scarborough, 1989) szerint ez a vita feloldható azáltal, hogy elfogadjuk a különböző reprezentációs és feldolgozási szintek létét. E modell szerint megkülönböztethetünk két – az egyes nyelvek felszíni formáinak megfelelő – reprezentációs egységet, illetve egy harmadik reprezentációs komponens, mely a két felszíni forma közös jelentését képviseli. Utóbbi egy amodális propozicionális csomópont a közös szemantikus rendszerben. (lásd 1.b. ábra)

Kísérleti eredmények a modellek mentén: pro és kontra

A két nyelven belüli és a két nyelv közötti familiarizációs effektust vizsgáló kutatások egy része a két nyelv közös, interdependens memóriatárát támasztja alá. (Lopez és Young, 1974) Egy kísérlet során a személyeket olvasási feladatok segítségével spanyol vagy angol szavakkal familiarizálták, majd egy olyan spanyol illetve angol szólistát tanultak meg, melyben vagy ugyanazok a fordítási megfelelők vagy pedig új szavak szerepeltek. Feltételezésük szerint, ha facilitáció lesz észlelhető a felidézési próba során a nyelvek között és a nyelveken belül, akkor ez a közös szemantikus reprezentációs tár létét támasztja alá. A kísérletben

kétnyelvű ekvivalencia effektust figyeltek meg: ha egy szót az egyik nyelven mutattak be, ugyanolyan facilitációs effektusa volt a másik nyelven történő felidőzésben, mintha az illető nyelven lett volna bemutatva. Ezek az eredmények az interdependens a memóriatárak létét támasztják alá. Ugyancsak hasonló eredményeket talált Lopez, Hicks & Young (1974) a nyelvek közötti és nyelven belüli transzfert és retroaktív gátlást vizsgálva. A pozitív transzfer és a retroaktív gátlás megfigyelhető volt a nyelven belül és a nyelvek között is, ami az egységes reprezentációs tár létrejöttére utal.

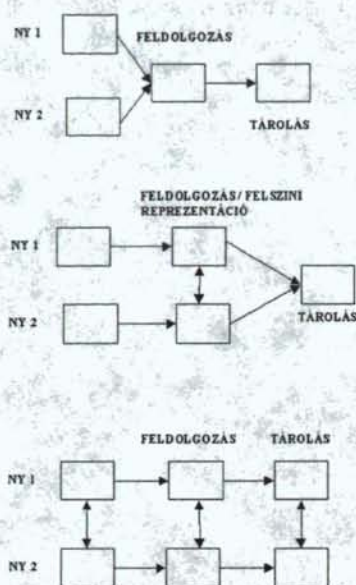
McCormack (1977) áttekintve az addigi kétnyelvűségi kutatásokat és elméleteket (két fő vonulata a közös versus különálló memóriatárak elméletei; Lopez & Young; Lopez, 1974; Hicks & Young, 1974; Paivio, 1971) arra következtetésre jutott, hogy bár nem minden kísérleti eredmény magyarázható a közös társ memória keretén belül, a legtöbb kísérleti adat a közös memóriatár létét támasztja alá. Bayo (1988) ugyancsak a közös szemantikai reprezentációs tár elméletét képviseli és kiegészítésként azt posztulálja, hogy a szemantikai és a fonetikai alakzatok feldolgozási folyamatainak különálló megközelítési útjaik lehetnek: szavakat megnevezhetünk és lefordíthatunk egy másik nyelvre anélkül, hogy a jelentését aktiválnánk.

A legújabb kétnyelvűségi kutatások egy része ugyanezt az elméleti modellt támasztja alá. O'Neill, Roy és Remblay (1993) a nyelveken belüli és a nyelvek közötti generálási effektust tanulmányozva ugyancsak a közös reprezentációs tár létét fogadja el. A generálási effektus akkor lép fel, amikor nagyobb arányú azoknak a szavaknak a felidézési aránya, melyeket bizonyos támpontszavakra generálnak, meghatározott szabályoknak megfelelően (pl. szinonima, fordítás illetve asszociáció-generálás). Angol-francia kétnyelvű személyeket vizsgálva három kísérleti helyzetet teremtettek: fordítás generálása, fordítás olvasása és ismétlés, amit egy felidézési fázis követett. Az eredmények szerint megjelent a nyelvek közötti generálási effektus: a generált fordításokat jobban felidézték, mint bármely más szót, ami feltételezésük szerint csak akkor lehetséges, ha a két nyelvnek közös memóriatára van. Ugyancsak ezt a modellt támasztja alá az, hogy nem találtak jelentős különbségeket a fordítás-generálási és az olvasási helyzet között. A két nyelv egyidejű aktiválása nem eredményezett teljesítménybeli különbségeket az egy nyelv aktiválásához képest.

Lexikális előfeszítési (*priming*) paradigmát használva gyakran felmerül a közös versus különálló reprezentációs társ problémája. A két nyelv között létrejövő lexikális előfeszítési effektus egyes kutatók szerint azt sugallja, hogy a reprezentációk nem nyelvspecifikusak, hanem a két nyelv lexikális

reprezentációi egymással szoros kapcsolatokat alakítva közösen tárolódnak (Thuma & Pléh, 1995, Lee & Williams 1999, Neuman, McCloskey & Felio, 1999). Thuma & Pléh (1995) kísérleti eredményei szerint az egyik nyelven elhangzott kétértelmű szó mindkét jelentése aktiválódott a másik nyelven. A két nyelv között fellépő szemantikus facilitáció arra utal, hogy a mentális lexikonban az anyanyelv és a második nyelv reprezentációi nem válnak szét élesen, a két nyelv közötti gátlás a feldolgozás későbbi szakaszában történik.

Negatív előfeszítési jelenségről Neuman, McCloskey és Felio (1999) számol be, lexikális döntési paradigmát alkalmazva (létező szó-nemlétező szó). A kísérleti személyeknek (angol anyanyelvű, spanyolul is beszélőknek) az első fázisban két angol szót mutattak be: egy kisbetűset és egy nagybetűset. A kisbetűs szót hangosan fel kellett olvasniuk, míg a nagybetűset figyelmen kívül kellett hagyniuk. A második fázisban a személyeknek ugyancsak két ingerszót (célszót) mutattak be, egy kisbetűset és egy nagybetűset, és a lehető leggyorsabban el kellett döntenieik, hogy a kisbetűs szó nem létező szó vagy létező spanyol szó. Feltételezésük szerint, ha a két nyelv között előfeszítés jön létre (azaz ha az előzetesen bemutatott angol előfeszítő – kisbetűs szó – szemantikai kapcsolatban van, vagy fordítási megfelelője a spanyol kisbetűs célszónak, akkor ez utóbbi felismerése jelentősen gyorsabb lesz), úgy a jelenség a közös, nyelvfüggetlen memóriatár létrejöttére utal. A kísérleti személyek két csoportot alkottak: a balansz kétnyelvűek megközelítőleg azonos szinten beszéltek mind a két nyelvet, míg a domináns kétnyelvűek az egyik nyelvet (az I. nyelvet) jobban beszélték. Az eredmények szerint a domináns kétnyelvűeknél pozitív előfeszítési tendencia volt észrevehető. Ezt a hatást azzal magyarázták, hogy a domináns kétnyelvűek az I. nyelvet mintegy mankóként használják a II. nyelvhez és erre támaszkodnak (Dufur & Kroll, 1998). A balansz kétnyelvűeknél nem volt pozitív előfeszítés, azonban negatív előfeszítési hatásokat figyeltek meg. A pozitív előfeszítés hiányát azzal magyarázták, hogy valószínűleg a balansz kétnyelvűek az egyik nyelvet jobban voltak képesek gátolni (jobban szét tudták választani őket úgy a szó szintjén, mint az egész nyelv szintjén, amikor erre szükség volt), mint a domináns kétnyelvűek. A szerzők ezt az eredményt hipotézisük beigazolásaként értelmezték: a negatív előfeszítés arra utal, hogy nincs nyelvi enkapszulálódás, tehát egy közös memóriatárról beszélhetünk; a pozitív előfeszítés hiányáért pedig a gátló folyamatok felelősek, s ezek az aktív gátlási folyamatok választják szét funkcionálisan a nyelveket.

1. ábra. A kétnyelvű emlékezet modelljei:

a. a közös memóriatár modellje, b. a hierarchikus modell, c. külön tárolás modellje

A független nyelvrendszerek és különálló reprezentációs tárák paradigmája Alain Paivio (1981, 1991) kettős-kódolási elméletéből fejlődött ki. A kettős-kódolási elmélet szerint nem csak a képeket és a szavakat kódoljuk egy-egy külön memóriatárban, hanem az egyes nyelvek szavainak is különálló reprezentációs tárák felelnek meg. Ezek a reprezentációk habár elkülönülnek, kapcsolatban vannak egymással a logogének (alapvető reprezentációs modulok) által. Ezt a modellt támasztják alá Paivio és Lambert (1981, 1991) által kapott kísérleti eredmények. Ebben a kísérletben a francia-angol kétnyelvű személyeknek három fajta ingert mutattak be: egyszerű képeket, angol nyelvű szavakat és francia nyelvű szavakat. Feladatuk az volt, nevezzék meg angol nyelven a képeket, másolják le az angol szavakat, és fordítsák le a francia nyelven bemutatott szavakat. Az ingerek spontán felidézéskénél a következő kísérleti eredményeket kapták: a képek felidézése 50%-os volt, a francia nyelven bemutatott, (a fordítás által két nyelven feldolgozott) ingerek felidézési aránya 31%-os volt, míg az egy nyelven kódolt (lemásolt) ingerek felidézése 17 %-os volt. A szerzők abból a hipotézisből indultak ki, hogy ha két külön verbális rendszerük van, akkor, amennyiben a kódolás két nyelven történik, additivitási hatás lesz észlelhető az eredményekben. Mivel az additivitási effektus megjelent (31%-os felidézési arány a két nyelven kódolt ingerekre, 17%-os felidézés az egy nyelven kódoltakra), két különálló verbális rendszerről beszélhetünk, s ugyanakkor a két nyelvnek megfelelő különálló reprezentációs tárákról. Ugyancsak az additivitási hatást vizsgálták kevert versus egy nyelvű lista alkal-

mazásakor (Lipman és Saegert 1974). A kísérleti eredmények azt a hipotézist bizonyították, hogy ha a kétnyelvűek nyelvi reprezentációi nyelvspecifikusak, különállóak, akkor az a csoport, amelyik kevert listát kapott, több bemutatott ingert fog felidézni annak köszönhetően, hogy ennél a csoportnál két nyelvi rendszer lép működésbe többletként az egy nyelvvel szemben.

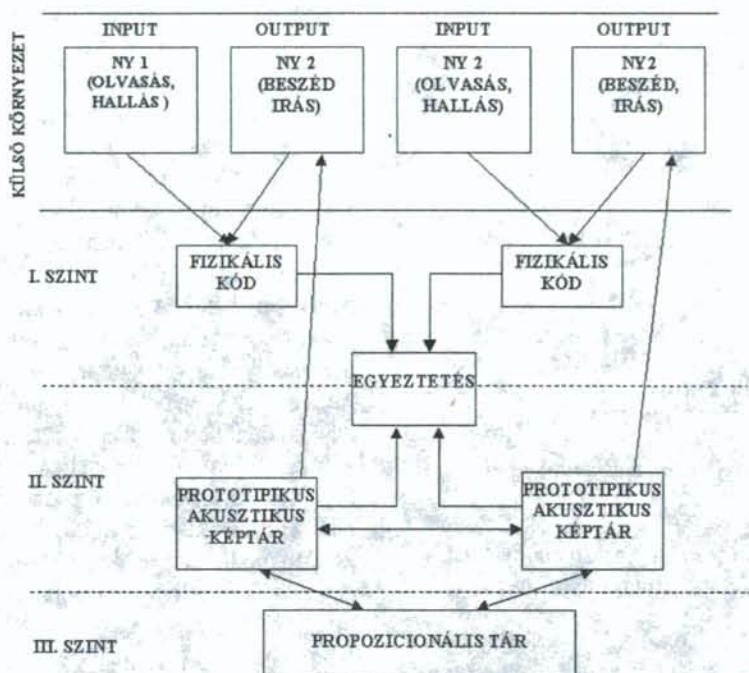
Szemantikus előhangolási effektusokat vizsgált lexikális döntési helyzetben (szó – nem szó döntés) Keatley, Spinks & de Gelder (1994). A kétnyelvű memória külön táras modellje szerint a memóriatárak közötti kapcsolatok sokkal gyengébbek, mint a memóriatárakon belüliek, és így az előfeszítés kisebb mértékben jöhet létre a nyelvek között, mint a nyelveken belül. Aszimmetrikus előfeszítési hatásokat tapasztaltak, a *priming* csak az első nyelv felől a második felé valósult meg, és jóval kisebb volt, mint a nyelveken belüli előfeszítési hatás. A kutatók egy különálló, de az előbbivel kapcsolatban lévő kétnyelvű memóriamodellt ajánlottak, ahol a különböző nyelvek szavainak reprezentációi különálló rendszerekben tárolódnak, de egymással kapcsolatban állnak a fordítási megfelelők reprezentációinak közvetlen kapcsolatai, és a jelentés-integrációs folyamatok által.

E dilemma megoldása során, arra a kérdésre keresve a választ, hogy a kétnyelvűek nyelvi kódjait megalapozó fogalmi reprezentációk közösek és elérhetőek-e mindkét nyelv számára, vagy ellenkezőleg: a két nyelvnek specifikus, különálló reprezentációs tára van, fogalmazódott meg a Snodgrass (1984) által bevezetett hierarchikus memória modell. A modell szerint valószínűleg nem különböző tárákról, hanem különböző feldolgozási és reprezentációs szintekről beszélhetünk. A szerző egy olyan modellt ajánlott, amely megmagyarázhatja úgy az amodális, mint a modalitás-specifikus (nyelv-specifikus) effektusokat: Snodgrass így három egymásra épülő szintet különböztetett meg, ahol az első két szint nyelvspecifikus, a harmadik szint pedig közös, amodális. Az első szint (egy alacsony szintű feldolgozási folyamat) a nyers vizuális vagy verbális (nyelvspecifikus) kódokat tartalmazza. Ezen a szinten történik meg a szavak fizikai jellegzetességeinek kódolása (hang, hangsúly, forma). A második szint tartalmazza a kiejtett és az olvasott szavak kanonikus formáira vonatkozó információkat. Utóbbit nyelvspecifikus prototipikus információkat tartalmazó akusztikus képi tárnak nevezik, amely arról tartalmaz információkat, hogy hogyan hangzik egy szó. Az ezen a szinten levő - a két nyelvnek megfelelő - két prototipus tár megfelel a belső beszéd produktumainak, és e szint elérhető a verbális gondolkodás számára.

A harmadik szinten helyezkedik el a közös propozicionális tár, csomópontok absztrakt hálózata, ahol a csomópontok közötti kapcsolatok

erőssége és minősége váltakozó. Ennek a modellnek megfelelően a külső információk hierarchikusan dolgozódnak fel a különböző szinteken, míg a belső információk fordított utat tesznek meg (lásd 2. ábra).

E modell szerint a nyelvek közötti, illetve a nyelvek és a fogalmi tár közötti kapcsolatok különböző erősségűek. Az első nyelv lexikonja szorosan összekapcsolódik az őt megalapozó konceptuális memóriával, míg a második nyelv lexikonja

2. ábra. A hierarchikus memóriamodell

Durunoglu és Roediger (1987) eredményei alátámasztották a hierarchikus modellt: ezek szerint léteznek nyelvspecifikus feldolgozási rendszerek, de egy közös fogalmi tárral kapcsolódnak össze. Nyelvspecifikus feldolgozási rendszereiknek köszönhetően a kétnyelvűek nagymértékű kontrollal rendelkeznek: ha az egyik nyelvre fókuszálnak, képesek egynyelvűként viselkedni, s nem jelenik meg a két nyelv interferenciája. A nyelvek közötti facilitációt vizsgálva Gerard és Scarborough (1989) egy nyelvspecifikus feldolgozó rendszert tételeztek fel, egy integrált szemantikus memóriatárral, összhangban a hierarchikus memória modellel.

A két nyelv közötti kapcsolatok modellezése

Egy másik kutatási irány a kétnyelvűek nyelvei közötti kapcsolatokat vizsgálata, nevezetesen azt, hogy az összeköttetések lexikális szinten vagy a reprezentációs egységeken keresztül valósulnak meg (Chen & Ho, 1986, Dufur & Kroll, 1995, Cheung & Chen, 1998, Sholl, Sankaranarayanan & Kroll, 1995). A problematika vizsgálata során született meg a kétnyelvű memória aszimmetrikus modellje (Dufur & Kroll, 1995).

inkább az első nyelv megfelelőihez kapcsolódik, a fogalmi tárral való kapcsolataik gyengék, a mediálás az első nyelven keresztül történik (lásd 3. ábra).

Feltevődött a kérdés, hogy milyen szerepet játszik a vizsgált nyelvek hasonlósága az eredmények módosításában. E hatások kivédésére különböző nyelvcsaládokból származó nyelveket is (kínai-angol) vizsgáltak, tekintetbe véve azt, hogy a kínai jelek más feldolgozási stratégiát igényelnek, mint az angol szavaknak (Chen & Ho, 1986, Cheung & Chen). E kutatások szerint is különböző utakon történik meg a kommunikáció az első és a második nyelv között: mikor az első nyelvről fordítunk a másodikra, a megfelelő fogalom előbb aktiválódik, majd újrapódolódik a második nyelvre. Ez a folyamat nem feltételez közvetlen szó-szó kapcsolatot. Mikor a második nyelvről fordítunk az anyanyelvre, kevésbé involválódnak a fogalmi reprezentációk, a folyamat lexikális szinten jön létre. A modell szerint az előfeszítési hatás is csak az olyan feladatok esetében jöhet létre, amelyek azonos fogalmi folyamatokat feltételeznek. Csak az első nyelvből a másodikra való fordítás igényel fogalmi feldolgozást, tehát az előfeszítési hatás csak az első nyelvről való fordítás során jelenik meg (Sholl et al, 1995).

Szerzők	Kísérleti eljárás	Eredmények	Következtetések
Lopez & Young (1974)	nyelvek közötti familiarizáció	egyik nyelv facilitálja a másikat	a nyelvek közötti átjárhatóság közös memóriatárra utal
O'Neill, Treinblay & Roy (1993)	generálási effektus	fordítások generálása elősegíti a felidézést	a két nyelv aktiválása nem hoz többletet
Neuman, McCloskey & Felio (1999)	lexikális előfeszítés, negatív előfeszítés	negatív előfeszítés a nyelvek között	nincs nyelvi enkapszulálódás: közös memóriatár léte
Snodgrass (1984)		különböző feldolgozási és reprezentációs szintek	a kétnyelvű memória hierarchikus modellje
Gerard & Scarborough (1989)	nyelvek közötti facilitáció	különböző mértékű hatások az első és a második nyelvnél	közös fogalomtár, nyelvspecifikus feldolgozórendszerekkel
Paivio & Lambert (1981, 1991)	egynyelvű lista vs kevert lista a memóriapróbákban	a kevert lista jobb felidézési teljesítménye	két különböző nyelvi rendszer, két reprezentációs tár
Keatly, Spinks & de Gelder (1994)	lexikális előfeszítés	aszimmetrikus előfeszítési hatás a két nyelv között	a nyelvek közötti gyengébb előfeszítés a nyelvi elkülönülésre, két tárra utal

1. táblázat: a kétnyelvűségi emlékezetkutatások vázlata Lexikális előfeszítés

A kétnyelvű memória kutatásában is egyik igen használt kísérleti paradigma a lexikális előfeszítés vagy előhangolás (*priming*) jelensége. Ez a jelenség azon a megfigyelésen alapul, hogy egy bemutatott inger felismerése, felidézése jelentősen felgyorsul, ha ezt megelőzően egy vele szemantikai kapcsolatban levő szó kerül bemutatásra. Például az előzetesen bemutatott „beteg” szó facilitálja a rá következő „orvos” szó felismerésének reakcióidejét.

A szemantikai előfeszítési effektus egyik legelterjedtebb magyarázó elve a szétterjedő aktiváció elmélete (Collins és Quillian, 1963, Ratcliff és McKoon, 1988 nyomán). E szerint a memóriában az információk szemantikus hálót alkotnak, s így egy fogalom aktiválása során az aktiváció szétterjed az illető fogalommal kapcsolatban levő más fogalmakra is. A szemantikus háló modelljében a memória egymáshoz kapcsolódó csomópontokból áll, ahol minden csomópont egy fogalomnak felel meg. Ezek a csomópontok összeköttetésben vannak, ha egymással szemantikai (például, iskola-tanuló) vagy asszociatív kapcsolatokat alkotnak. Az előfeszítő szó aktivációja során az aktiváció automatikusan szétterjed a hozzá közel levő csomópontokra is, így ha a célszó kapcsolatos az előfeszítő szóval, felismerési küszöbe időszakosan csökken.

A lexikális előfeszítés magyarázatára a szétterjedő aktivációs modellnek két változata elfogadott: az *elem* (*battery*) versus *szinapszis* modell (Higgins, Bargh és Lombardi, 1985). Az elem modell szerint az aktiváció folytonos a memóriatárban, a visszaesés pedig az aktiváció szintjétől függ. A szinapszis modell azt posztulálja, hogy az aktiváció bináris, azaz a visszaesés az előhangolás hosszától függ. Létezik egy maximális aktivációs szint, amit

egy fogalom elérhet az előfeszítés után, majd ez a szint fokozatosan csökken. A csökkenés lassúsága egyenesen arányos az aktiváció gyakoriságával.

A szétterjedő aktiváció elméletével szemben áll egy alternatív magyarázó-elv: az összetett támpont felidézésének elmélete (*compound cue retrieval*). Ennek megfelelően a (előfeszítési) *priming* effektus (Ratcliff és McKoon, 1988) annak tulajdonítható, hogy az előfeszítő szó és a célszó egy összetett egységet (támpontot) alkot a kódolás során a rövid távú memóriában, az egység pedig interakcióba lép a familiaritását meghatározó hosszú távú memóriával. A familiaritás annál nagyobb, minél szorosabb az asszociációs kapcsolat az előfeszítő szó és a célszó között. Minél nagyobb a familiaritás, annál gyorsabb a célszó felismerése. A Ratcliff és McKoon (1988) által kapott kísérleti eredmények az összetett egység felidézésének elméletét támasztják alá a szétterjedő aktiváció elméletével szemben: jobb előrejelzéseket tud adni az előfeszítés terjedelméről, illetve az ingerek közötti latenciaidő variálásának hatásairól.

Az előfeszítési effektus egy másik magyarázati lehetőségéről Neuman, McCloskey és Felio (1999) számol be negatív előfeszítési helyzetben. Negatív előfeszítési effektusról akkor beszélünk, amikor a célszó felismerése jelentősen lelassul, amennyiben előzőleg egy vele kapcsolatos előfeszítő szót kellett figyelmen kívül hagynunk. Magyarázatként két elmélet kerül a mérlegre: az egyik a szétterjedő aktiváció elmélete, mely szerint a jelenség annak köszönhető, hogy először aktiválódik az illető fogalom, majd gátlás alá kerül, irrelevánssá válik, és így lassítja a célszó felismerési folyamatát; a másik elmélet az epizódikus felidézés elmélete, mely sze-

rint a negatív előfeszítést az okozza, hogy amikor az illető inger szándékosan irreleváns (figyelmen kívül hagyás) majd ezt követően hamarosan fontossá válik, egy versengő válasz generálódik. A teljesítményt azoknak az epizódikus emlékeknek az implicit felidézése mediálja, melyek inkompatibilis információt tartalmaznak. Az előhangoló szó ezek szerint támpontként működik, és a megjelenő célzó horgonyozza le az előző epizódok felidőzését (az előhangoló szó felidőzését is). A késleltetett válasz azzal magyarázható, hogy egy olyan epizódikus reprezentáció aktiválódik, amely inkongruens előhangoló inger-válaszinger információt tartalmaz, és így megzavarja a választ.

Lehetséges egy harmadik magyarázat is a pozitív és negatív előfeszítési jelenségekre. E szerint a pozitív előfeszítés (facilitáció) és a negatív előfeszítés teljesen különálló folyamatok: minden inger a célinger facilitációját váltja ki, ha feldolgozási útjaik megegyeznek. A gátlásnál (negatív előfeszítés) azonban implikálnak a figyelmi folyamatok is (Posner és Snyder, 1975). A gátlás akkor fordul elő, amikor a feladat strukturált, az előfeszítő ingerek a személyek figyelmi mechanizmusait veszik igénybe, és lehetőséget adnak stratégia használatára (Tabbossi és Laghi, 1992).

Hipotézisek

Lexikális előfeszítési paradigma segítségével a kétnyelvű személyek nyelvi rendszereinek és reprezentációinak a szerveződését vizsgáltuk a bemutatott elméleti modellek mentén. A három versengő modell más-más előrejelzést ad a nyelvek közötti előfeszítési hatásokról. A kétnyelvű memória közös reprezentációtárának modellje szerint a két nyelv nem differenciálódik a memóriában, reprezentációik közösek, s így ugyanolyan mértékű lexikális előfeszítés várható a nyelvek között, mint a nyelveken belül (Neuman at al., 1999, Lee & Williams, 1997).

Ellentétes előrejelzést ad a különálló memória-rendszerek modellje. E modell szerint a két nyelvi rendszernek különálló reprezentációs tárai vannak, melyek ugyan kapcsolatban vannak egymással, de különálló rendszereket alkotnak és így a két nyelv között az előfeszítési effektus nem lesz megfigyelhető. A korszerű lexikális előfeszítési kísérletek változatos, sokszor egymással ellentétes kísérleti eredményekről számolnak be, melyeket a közös illetve különálló memóriatárak elméletein belül próbálnak magyarázni, egyik vagy másik mellett kötelezve el magukat (Lee & Williams, 1997, Sholl at al., 1995, Keatley at al., 1994).

Fontosnak tartjuk egy harmadik modell figyelembe vételét is, amely „megengedi” az előfeszítési effektust a nyelvek között, és ugyanakkor magyarázatot ad az aszimmetrikus hatásokra is. A hierarchikus memóriamodell, abból adódóan, hogy

különböző feldolgozási és reprezentációs szintek létét és egy közös amodális fogalmi tárat feltételez, egyenlőtlen nyelvek közötti és nyelven belüli előfeszítést jelez elő. A modell szerint a két nyelv fogalmi tára megegyezik, és így az előfeszítés valószínűleg könnyebben jön létre egy nyelven belül, mint két nyelv között.

Jelen kutatás célja az is, hogy a nyelvek közötti kapcsolatok erősségét feltérképezze. Dufur & Kroll (1995) aszimmetrikus modelljéből indultunk ki, mely szerint az első nyelv lexikonja szoros kapcsolatban van a konceptuális memóriával, azonban a második nyelv és a fogalmi tár kapcsolata gyenge, viszont ez utóbbi nyelv lexikonja szorosan kötődik az első nyelv lexikonjához. Feltételezésünk szerint ez a modell csak a domináns kétnyelvű (az első nyelvet jobban beszélő) egyénekre jellemző. Hipotézisünknek megfelelően a balansz (mindkét nyelvet jól beszélő) kétnyelvű verbális rendszerei funkcionálisan és bizonyos reprezentációs szinteken különálló rendszereket képeznek, habár egy közös szemantikus tárban futnak össze (hierarchikus modell). A nyelvek fejlődését szeparálódási folyamatként képzelhetjük el, egy kevésbé ismert nyelv esetén azonban még nem beszélhetünk szeparálódásról. Egy új nyelv fokozatosan, a meglevő nyelven keresztül (például egy idegen nyelv) vagy attól egy bizonyos szintig függetlenül (ez történik például a környezetnyelv esetében) válik működésileg önálló rendszerré. Mindezeket tekintetbe véve a következő hipotéziseket fogalmaztuk meg:

1. Az előfeszítési hatás hangsúlyozottabb lesz az egyes nyelveken belül mint, a két nyelv között.
2. A kevésbé folyékonyan beszélő kétnyelvű csoportnál az általános előfeszítési hatás nagyobb lesz, annak köszönhetően, hogy náluk a két nyelv még nem differenciálódott, egységes rendszert alkot, míg a folyékonyan beszélő kétnyelvűek esetében a két nyelvi rendszer jobban elkülönül.
3. Erősebb előfeszítési hatás lesz megfigyelhető a kevésbé folyékonyan beszélő kétnyelvű személyeknél abban a helyzetben, amikor az előfeszítő inger második nyelven volt bemutatva, a célinger pedig az elsőn. Ez a hatás előrejelezhető annak figyelembevételével, hogy ez a csoport későn (7 és 11 év között) és fordításokra alapozva, anyanyelve segítségével sajátította el a második nyelvet.
4. Ugyancsak a kevésbé folyékonyan beszélő kétnyelvű csoportnál egy erőteljesebb előhangolás (gyorsabb válaszadás) lesz megfigyelhető az anyanyelven belül.

A kísérlet leírása

Kísérleti személyek

A kísérletben 36 kétnyelvű (magyar anyanyelvű, Romániában élő) kísérleti személy vett részt. A

személyek a Babeş-Bolyai Tudományegyetem hallgatói, 19-25 évesek.

A személyek két csoportját vizsgáltuk: 19 személy alkotta a balansz kétnyelvű személyek csoportját, 17 személy pedig a domináns kétnyelvűek csoportjába került. Ez az elkülönítés egy előzetesen kitöltött nyelvismereti és fordítási feladatot tartalmazó kérdőív alapján történt (lásd 1. melléklet). A kérdőívben a következő kritériumokat vettük figyelembe: a második nyelv elsajátításának ideje és formája, az állandó lakhely típusa (magyar vagy román többségű), a második nyelv ismerete (beszéd, olvasás, megértés – önbecslés formájában), a második nyelv használata, a fordítás helyessége és mennyisége. Jelen kutatások szerint (Sholl, Sakaranayanan & Kroll, 1995; Göncz, 1999) a kétnyelvűek beszédének folyékonyságában fontos szerepet játszik, hogy hány évesen sajátították el a második nyelvet, kitől sajátították el (olyan személyektől, akik mindkét nyelvet beszéltek, vagy olyanoktól, akik csak a másodikat) illetve, hogy a nyelvismeret és a nyelvhasználat milyen fejlettségű és gyakoriságú.

A balansz kétnyelvűek csoportjába sorolt személyek 2 és 5 éves koruk között sajátították el a román nyelvet, általában olyan személyektől, akik csak románul beszéltek (játsszótársak, szomszédok), állandó lakhelyük többségben román nemzetiségű, gyakran és jól beszélnek mindkét nyelvet, jó fordítási teljesítményt produkálnak.

A domináns kétnyelvű személyek 7 és 12 éves koruk között sajátították el a második nyelvet, általában az iskolában, olyan személyektől, akik mindkét nyelven beszéltek velük, többségben magyar közösségben élnek, anyanyelvüket sokkal jobban beszélik, a román nyelvet pedig gyengén és ritkán használják, és rossz fordítási teljesítményt értek el.

Kísérleti eszközök

Egy 360 szavas szólistát állítottunk össze. (lásd 2. melléklet) A szavak párokat alkottak a következő kombinációkban: a szópárok negyede szoros szemantikai kapcsolatban volt egymással (pl. jó-rossz, iskola-tanuló) és variáltuk a szavak bemutatási nyelvét. Így a következő társításokat kaptuk: román előhangoló szó magyar célszó, magyar előhangoló szó román célszó, román előhangoló szó román célszó (lásd 2. táblázat). A lista második negyedében a

szópárok nem voltak szemantikai kapcsolatban, s ebben az esetben váltogattuk a nyelvet.

A szópárok másik fele a lexikális döntési feladatoknak megfelelően épült fel: az első szó minden esetben egy magyar vagy egy román szó volt, míg a második szót egy nem létező szó alkotta, egy nemszó, melyet román illetve magyar szavakból alkottunk, két-három karakterük megváltoztatásával, úgy, hogy megtartottuk a két nyelv jellegzetes karaktereit (á, é, ă, â stb.) a kiejtési szabályoknak megfelelően (lásd 2. táblázat).

A vizsgálati listát véletlenszerűen állítottuk össze a szópárokból, vigyázva arra, hogy ne kerüljön egymás után háromnál több azonos modalitásbeli szópár.

Az adatfelvétel menete

A szavakat egy Pentium számítógépen mutattuk be, Inquisit program segítségével.

Az előfeszítő szavak 200 ms expozíciós idővel kerültek bemutatásra, a képernyő központi részén. Egy 100 ms-os szünet után megjelent a képernyőn a célszó, ami csak a lexikális döntést jelző billentyű lenyomását követően tűnt el. Az „A” billentyű lenyomása a „nemszó” döntést jelezte, és az 5-ös billentyű lenyomása a „szó” döntést. A célszó megjelenésétől a lexikális döntést jelző billentyű lenyomásáig eltelt időt a gép milliszekundumban mérte.

A kísérlet elejére beiktattunk egy gyakorlási fázist, az itt megjelenő szópárok hasonlóak voltak a kísérleti lista szavaihoz.

A próbát minden személy egyénileg végezte el, a következő instrukció alapján:

„A számítógép képernyőjén kétfajta inger fogsz látni: az első inger minden esetben egy román vagy magyar szó lesz, mely hamarosan el fog tűnni. Olvasd el ezt a szót. A második inger lehet egy létező román vagy magyar szó, vagy egy nemlétező szó, melyet román illetve magyar szavakból alkottunk 2-3 karakter megváltoztatásával. A te feladatod eldönteni, hogy ez a két inger szó (román vagy magyar) vagy nemszó. Ha szó, nyomd le az 5-ös billentyűt, ha nem létező szó, akkor az A-t. Csak gyakori román és magyar szavakat fogsz látni. Fontos hogy próbáld minél gyorsabban dolgozni, de ne annyira gyorsan hogy hibázzál. Esetleges hibák előfordulhatnak.”

Viszony	Előfeszítő szó	Célszó
Szemantikai kapcsolat (Priming)	1. magyar pl. kés	magyar pl. villa
	2. román pl. dragoste	román pl. ură
	3. magyar pl. inni	román pl. apă
	4. román pl. început	magyar pl. vég
Nemszavak	1. magyar pl. személy	magyar pl. gúzni
	2. román pl. horn	román pl. păleandă
	3. magyar pl. gumi	román pl. geară
	4. román pl. drum	magyar pl. nyukor
Nincs szemantikai kapcsolat	1. magyar pl. kendő	magyar pl. szemét
	2. román pl. agrafă	román pl. porumbel
	3. magyar pl. repülő	román pl. ciocan
	4. román pl. cămară	magyar pl. disznó

2. táblázat: Szópárok a lexikális döntési feladatokban

A kísérleti adatok feldolgozása és elemzése

Az adatfeldolgozás során csak a helyes válaszokat vettük figyelembe, és az előfeszítési hatást vizsgálva kiszűrtük a nemszó ingerekre adott válaszokat is.

Az eredményeket varianciaanalízissel dolgoztuk fel, ami az előfeszítésben résztvevő ingerek nyelvének (magyar előhangoló szó – magyar célszó, illetve román–román, román–magyar, magyar–román helyzetekben) jelentős hatását mutatta ki: $F=26,556$, $p<0,01$ szignifikanciánál.

Az előfeszítési hatás (*priming*) mind a négy helyzetben jelentős volt mindkét csoport esetében. A balansz kétnyelvű csoport esetében $t=3,081$, $p<0,01$, a domináns kétnyelvűeknél pedig $t=3,967$, $p<0,01$ különbségeket kaptunk (lásd 3. táblázat, és 1. grafikon).

Jelentős különbségeket kaptunk a két csoport között az általános előfeszítési hatás vizsgálatánál: a domináns kétnyelvűeknél szignifikánsan ($t = 3,281$, $p < 0,01$) nagyobb volt az előfeszítési effektus (kisebb a reakcióidő átlag - 811), mint a balansz kétnyelvűek esetében (átlag = 894, lásd 3. táblázat).

		RI Átlag	t próba	p
Folyékonyan beszélő kétnyelvűek	Prime	894	3,081	0,002
	Non- prime	968		
Kevésbé folyékonyan beszélő kétnyelvűek	Prime	811	3,967	0,000
	Non- prime	925		

3. táblázat. Az előfeszítési hatás

A nyelvek közötti és a nyelveken belüli előfeszítési hatást hasonlítva össze jelentős különb-

ségeket kaptunk ($t = 2,169$, $p < 0,01$, lásd 4. táblázat). A két nyelven belül (magyar–magyar, román–román helyzetek) előforduló előfeszítési hatás jelentősen nagyobbak bizonyult, mint a két nyelv közötti előfeszítés (magyar–román, román–magyar helyzetben).

	RI Átlag	t próba	p
Nyelven belüli előfeszítés	810	2,169	0,03
Nyelvek közötti előfeszítés	846		

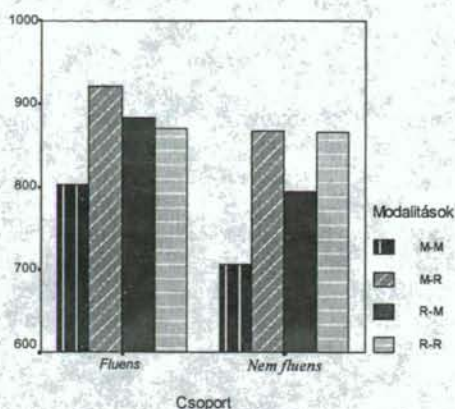
4. táblázat. előfeszítési különbségek a nyelveken belül és között.

A két csoport összehasonlítása során szignifikáns különbségeket találtunk abban a helyzetben, amikor mindkét inger a személyek anyanyelvén volt bemutatva: $t = 2,765$, $p < 0,01$. A domináns kétnyelvűeknél erősebb volt a *priming* hatás, mint a balansz kétnyelvűeknél. (lásd 5. táblázat és 2. grafikon).

Ugyanakkor egy differenciálási tendencia mutatkozott (bár ez statisztikailag nem szignifikáns $p > 0,05$ -ös küszöbnél) a két csoport között azon a modalitáson belül, amikor a *priming* inger román nyelvű volt, a célinger pedig magyar nyelvű: $t = 2,10$, $p = 0,06$. Ez a tendencia arra utal, hogy a domináns kétnyelvű csoport gyorsabban hozott lexikális döntéseket ebben a helyzetben (nagyobb előfeszítési hatás), mint a balansz kétnyelvűek csoportja.

5. táblázat. Különbségek az anyanyelvi előfeszítésnél

	RI Átlag	t próba	p
Folyékonyan beszélő kétnyelvűek	802	2,765	0,006
Kevésbé folyékonyan beszélő kétnyelvűek	705		

2. grafikon. A különböző kísérleti helyzeteken belül adott válaszok reakcióidejének átlagai

Magyarázatok és következtetések

A kísérleti eredmények – miszerint az előhangolás aszimmetrikus volt, azaz a nyelveken belül hangsúlyozottabb, mint a nyelvek között – nem kompatibilisek sem a közös tár modell, sem a külön reprezentációs tár elméletének előrejelzéseivel sem. A közös tár elmélete szerint az előhangolás egy amodális, megosztott tárban jön létre, és ez ugyanolyan mértékű hatást feltételez a nyelvek között, mint a nyelveken belül. A különálló reprezentációs modell sokkal gyengébb kapcsolatokat feltételez a két nyelv között, mint a nyelveken belül, és így a *priming* egyáltalán nem, vagy alig jön létre a nyelvek között.

A kétnyelvű lexikális előfeszítési kísérletek eredményei változatosak és sokszor egymással ellentétesek. Magyarázatuk során általában a közös versus különálló memóriatár érvényessége kerül mérlegelésre, habár az eredmények legtöbbször nem összeegyeztethetők e két elmélet előrejelzéseivel. Bár kompromisszumnak tűnhet a kétnyelvű hierarchikus modell elfogadása (valójában nem az!), fontossá válik az a tény, hogy olyan előrejelzéseket tud adni, amelyek magyarázhatják a változatos eredményeket. Az egyirányú (az anyanyelv felől a második nyelv felé ható) aszimmetrikus előhangolás (Keatley at al., 1994, Williams & Lee, 1997), a pozitív előhangolás hiánya, illetve a negatív előhangolás megjelenése (Neuman at al., 1999), mind olyan jelenségek, amelyek leírhatók a hierarchikus modell konceptuális keretein belül.

A kísérletünk során megfigyelt aszimmetrikus előhangolási effektus leginkább a hierarchikus modell előrejelzéseivel egyezik meg: a két nyelv közös amodális reprezentációs tára lehetővé teszi az előhangolási effektus megjelenését, a különálló feldolgozási folyamatok és reprezentációs szintek ma-

gyarázhatják az aszimmetriát, a nyelven belüli nagyobb előhangolást.

A kétnyelvűségi vizsgálatok során nem szabad figyelmen kívül hagynunk a két nyelv ismeretének szintjét. Feltételezésünk szerint a domináns és a balansz kétnyelvű személyek reprezentációs folyamatának leírása különböző: a domináns kétnyelvűek nyelvi rendszerei még nem differenciálódtak, a második nyelv mediálása az első nyelven keresztül történik, míg a mindkét nyelvet egyformán jól beszélő (balansz kétnyelvű) személyek nyelvi rendszerei jobban elkülönülnek, az előhangolás így erőteljesebb lesz, mint a domináns kétnyelvűeknél. Hipotézisünk beigazolódt, az általános előfeszítési hatás hangsúlyosabb volt a második nyelvet gyengén beszélő csoportnál, mivel itt egy rendszeren belül történik a feldolgozás. Ugyancsak ezt a tézist támasztja alá az a kísérleti eredmény, mely szerint a domináns kétnyelvűeknél erősebb volt az anyanyelven belüli előhangolás. (lásd 4. hipotézis).

Harmadik hipotézisünk a nyelvek közötti kapcsolatok erősségére vonatkozott. Feltételezésünk szerint a második nyelvet gyengén beszélő csoportnál erősebb kapcsolatok léteznek a második nyelvből az anyanyelv felé (Cheung & Chen) annak köszönhetően, hogy ez a csoport később (7 és 11 éves kor között), fordításra alapozva, anyanyelvre segítségével sajátította el a második nyelvet. Ennek megfelelően erősebb előfeszítés volt várható a második nyelv felől az anyanyelv felé. Az eredmények nem mutattak statisztikailag elfogadható különbségeket, azonban egy ilyen irányú tendenciáról beszélhetünk (az előfeszítés nagyobb volt ebben a helyzetben a kevésbé folyékonyan beszélő kétnyelvűeknél), melynek bizonyítása egy következő kísérlet feladatává válik.

A kapott kísérleti eredményekből adódóan talán szükségessé válik a differenciálás a második nyelvet gyengén beszélő (domináns) kétnyelvűek és a mindkét nyelvet jól beszélő személyek (balansz kétnyelvűek) feldolgozási folyamatai között (lásd 3. és 4. ábra).

Egy átfogó kétnyelvű memóriamodell terminusaiban jelen kutatás elméleti következménye így fogalmazható meg: egy részletes, széles körű előrejelzéseket adó, változatos kísérleti eredményeket magyarázni képes többszintű memóriamodell potenciális elfogadása mérföldkövet jelenthetne a különálló versus közös memóriatár eldöntetlen vitájában.

A mindkét nyelvet jól beszélő és a második nyelvet gyengébben beszélő személyek csoportja között leírható feldolgozási különbségek arra utalnak, hogy a kétnyelvűség nem egy redundáns állapot, két nyelvet tudni nem azt jelenti hogy tudunk egy nyelvet plusz egy nyelvet. Egyre inkább elfogadottá válik az a szemléletmód, hogy a kétnyelvűség nem írható le az egy nyelvűség dimen-

zióban, hanem sajátos feldolgozási és reprezentációs módzatai vannak (Göncz, 1999).

A két nyelv közötti kapcsolatok pontosabb feltérképezése radikális stratégiaváltást eredményezhet az idegen nyelv tanulásában. Abból kiindulva, hogy a domináns kétnyelvűek második nyelve az anyanyelvre támaszkodik, a balansz kétnyelvűeké pedig a fogalmi tárral van szoros kapcsolatban, és ugyancsak figyelembe véve azt, hogy a cél mindig az idegen nyelv jó ismerete, fontossá válik a tanulás során a fordítási fázis gyors meghaladása. A második nyelv jó elsajátítása így azt követeli meg, hogy a második nyelv tanulása ne csak az első nyelvre épüljön. Gyerekeknél ezt például meg lehet oldani a képekkel való tanulással, felnőtteknél pedig a nyelvtanulás (középszinten) támaszkodhat az illető nyelven belüli magyarázatokra.

Habár számos fehér folt és eldöntetlen feltételezés van még a kétnyelvűségi kutatások területén, fontos lépés a két nyelv szerveződésének és működésének a leírása. Érdekes kérdéseket vehet fel ezen a téren egy harmadik, negyedik nyelv vizsgálata, azonban ezek feltérképezése egy következő kutatásra vár.

Irodalomjegyzék

- Altariba, J. & Soltano, E. (1996). Repetition blindness and bilingual memory: Token individuation for translation equivalents. *Memory and Cognition*, 24 (6), 700-711.
- Bajo, M. T. (1988). Semantic facilitation with pictures and words. *Journal of Experimental Psychology*, 14 (4), 579-589.
- Chen, H.-C. & Ho, C. (1986). Development of Stroop interference in Chinese-English bilinguals. *Journal of Experimental Psychology*, 12, (3), 397-401.
- Cheung, H. & Chen, H.-C. (1998). Lexical conceptual processing in Chinese-English bilinguals: Further evidence for asymmetry. *Memory and Cognition*, 26 (5), 1002-1013.
- Dufur, R. & Kroll, J.F. (1995). Matching words to concepts in two languages: A test of the concept mediation model of bilingual representation. *Memory and Cognition*, 23 (2), 166-180.
- Durgunoglu, A. Y. & Roediger, H.L. (1987). Test differences in accessing bilingual memory. *Journal of Memory and Language*, 26, 377-391.
- Gerald, L. D. & Scarborough, D. L. (1989). Language specific lexical access of homographs by bilinguals. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, 15 (2), 305-315.
- Göncz, L. (1985). A kétnyelvűség pszichológiája. Fórum Könyvkiadó. Újvidék.
- Göncz, L. (1999). A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Osiris. Fórum Könyvkiadó. Újvidék. Budapest.
- Higgins, T. E. Bargh, J.A. & Lombardi, W. (1985). Nature of priming effects on categorization. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, 11 (1), 59-69.
- Keatley, C. W., Spinks, J. A. & de Gelder, B. (1994). Asymmetrical cross language priming effects. *Memory and Cognition*, 22, (1), 70-84.
- Lee, M.-W. & Williams, J.N. (1997). Why is short term sentence recall verbatim? An evaluation of the role of the lexical priming. *Memory and Cognition*, 25 (2), 173-181.
- Liepmann, D. & Saegert, J. (1974). Language tagging in bilingual free recall. *Journal of Experimental Psychology*, 103 (6), 1134-1141.
- Lopez, M. & Young, R. (1974). The linguistic interdependence of bilinguals. *Journal of Experimental Psychology*, 102 (6), 981-983.
- Lopez, M., Hicks, R. E. & Young, R. (1974). Retroactive inhibition in a bilingual A-B, A-B' paradigm. *Journal of Experimental Psychology*, 103, 85-90.
- McCormack, P. D. (1977). Bilingual linguistic memory: The independence-interdependence issue revisited. In P.A. Hornby (Ed.) *Bilingualism. Psychological, social and educational implications*. Academic Press. New York.
- Neuman, E., McKloskey, M. S. & Felio, A. C. (1999). Cross language positive priming disappears, negative priming does not: Evidence for two sources of selective inhibition. *Memory and Cognition*, 27 (6), 1051-1063.
- O'Neil, W., Roy, L. & Tremblay, R. (1993). A translation based generation effect in bilingual recall and recognition. *Memory and Cognition*, 21 (4), 488-494.
- Paivio, A. & Lambert, W. (1981). Dual coding and bilingual memory. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 20, 532-539.
- Paivio, A. (1991). *Image in mind. The evolution of a theory*. Harvester. Wheatsheaf, London.
- Paivio, A., Clark, J. M. & Lambert, W. (1988). Bilingual dual coding theory and semantic repetition effects on recall. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, 14 (1), 2-22.
- Posner, M.I. & Snyder, C.R.R. (1975). Facilitation and inhibition in the processing of signs. In P.M.A. Rabbit & S. Dornic (Eds.) *Attention and performance*. New York. Academic Press.
- Ratcliff, R. & McKoon, G. (1988). A retrieval theory of priming in memory. *Psychological Review*, 95 (3), 385-408.
- Sholl, A., Sankaranarayanan, A. & Kroll, J. F. (1995). Transfer between picture naming and translation: A test of asymmetries in bilingual memory. *Psychological Science*, 6 (1), 45-49.
- Snodgrass, J. G. (1984). Concepts and their surface representations. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 23, 3-22.
- Tabossi, P. & Laghi, P. (1992). Semantic priming in the pronunciation of words in two writing systems: Italian and English. *Memory and Cognition*, 20 (3), 303-313.
- Thuma, O. & Pléh, Cs. (1995). Lexikális előfeszítés a mentális lexikonban az anyanyelv és egy tanult nyelv között. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 35 (5-6), 293-304.

1. melléklet. Kérdőív a kiegyensúlyozott és a kevésbé kiegyensúlyozott kétnyelvűek differenciálása

1. Név:
2. Életkor:
3. Nem:
4. Születési hely:
5. Állandó lakhely (csak település):
6. Anyanyelv:
7. Édesanya anyanyelve:
8. Édesapa anyanyelve:
9. Hány évesen sajátítottad el a román nyelvet?
10. Honnan sajátítottad el a román nyelvet?
 - a. szülőktől, családtól
 - b. az óvodából
 - c. az iskolából
 - d. játszótársaktól
 - e. máshonnan:.....
11. A személyek, kiktől elsajátítottad a román nyelvet
 - a. csak románul beszéltek
 - b. románul is meg magyarul is beszéltek veled
12. Milyen nyelven beszélsz a következő személyekkel?
 - a. édesanyáddal A. többnyire románul
 - b. édesapáddal B. többnyire magyarul
 - c. testvéreddel C. mindig románul
 - d. rokonaiddal D. mindig magyarul
 - e. barátaiddal E. románul is magyarul is
 - f. szomszédaiddal
13. Milyen nyelven olvasol újságot, folyóiratokat, szépirodalmat?
14. Milyen nyelvű rádióműsorokat hallgatsz?
15. Milyen nyelvű Tv-műsorokat nézel?
16. Milyen nyelvű könyvek vannak a családban?
17. Milyen nyelven szoktál gondolkodni?
18. A. Sokkal jobban értek románul mint magyarul
 B. Egy kicsit jobban értek románul mint magyarul
 C. Egyformán értek románul is és magyarul is
 D. Egy kicsit jobban értek magyarul mint románul
 E. Sokkal jobban értek magyarul mint románul
19. A. Sokkal jobban beszélek románul mint magyarul
 B. Egy kicsit jobban beszélek románul mint magyarul
 C. Egyformán beszélek románul is és magyarul is
 D. Egy kicsit jobban beszélek magyarul mint románul
 E. sokkal jobban beszélek magyarul mint románul
20. Milyen gyakran használod általában a román nyelvet?
 - a. nagyon gyakran
 - b. gyakran
 - c. néha barátokkal, szomszédokkal, másokkal
 - d. ritkán, csak az üzletben vagy ilyen helyeken
20. Milyen nyelvű iskolában jártál?
21. Fordítsd le románra az alábbi szavakat:
 Közölni –Nyugtalan –Megszakítani -
 Éppúgy –Kényelmetlen –Rejtély -
 Táv –Hamutartó –Guritani-
 Alkotni –Langyos –Szélmalom -
 Követelni–Ösvény -Éjjeliőr -
 Madzag –Zsemle–Drót -
 Tévelygő –Tekintélyes -Halom-

2. melléklet. A kísérletben felhasznált előfeszítő és cél szavak táblázata

1 cabană	1 olet	41 bicicletă	41 tiatră	81 urs	81 basture	121 ardei	121 indipe
2 kályha	2 lapát	42 garoafă	42 porumbel	82 clasă	82 tepéltni	122 alune	122 cactus
3 fent	3 rehén	43 vézni	43 küzet	83 gyújtó	83 mustár	123 kint	123 öpög
4 fizetni	4 pénz	44 dragoste	44 ură	84 tehén	84 cuțit	124 cald	124 rece
5 moară	5 palkás	45 biserică	45 szégsél	85 szám	85 keldenő	125 cerere	125 köpör
6 repülő	6 ciocan	46 morcov	46 írni	86 köröm	86 polește	126 steag	126 enni
7 hegy	7 culap	47 lemez	47 carconi	87 kelet	87 nyugat	127 hang	127 a căurna
8 kutya	8 pisică	48 zi	48 éjszaka	88 repülni	88 pasăre	128 elev	128 iskola
9 clădire	9 scarou	49 acoperiș	49 păleandă	89 vană	89 capiter	129 afiș	129 cobar
10 gâină	10 brad	50 cal	50 a alupa	90 mișcare	90 pöld	130 szaladni	130 gyűrű
11 személy	11 gúzni	51 kendő	51 szemét	91 găleată	91 ziar	131 festmény	131 elarlani
12 greu	12 ușor	52 furnică	52 cartofi	92 lapte	92 szőnyeg	132 jönni	132 menni
13 lacom	13 szöklep	53 környezet	53 mullag	93 elme	93 palap	133 pantaloni	133 málazs
14 cămașă	14 disznó	54 tér	54 nyukat	94 zahăr	94 dulce	134 káposzta	134 oglindă
15 zuhog	15 standă	55 alma	55 körte	95 harang	95 pint	135 fiók	135 a băura
16 început	16 vég	56 nou	56 vechi	96 tînăr	96 ăreg	136 kéz	136 picior
17 mazăre	17 stead	57 liniștit	57 kadár	97 clanță	97 chierde	137 frumusețe	137 talamuc
18 fűzet	18 labda	58 drum	58 nyukor	98 kenyér	98 virág	138 punct	138 vezsreni
19 fájdalom	19 bāmorság	59 gomb	59 regină	99 kerek	99 takaldi	139 cerneală	139 szél
20 nyerni	20 veszteni	60 plăcut	60 csavar	100 fehér	100 fekete	140 szó	140 capăr
21 vînzător	21 kásta	61 bál	61 surte	101 compunere	101 tány	141 foarfecă	141 vágni
22 hold	22 cerb	62 mocsok	62 miteasďă	102 hatyú	102 ochelari	142 oaie	142 stilou
23 gumi	23 gearnă	63 gyors	63 încet	103 zokni	103 a torbi	143 ez	143 ajró
24 inni	24 apă	64 iarbă	64 zöld	104 jó	104 rău	144 întrebare	144 răspuns
25 stradă	25 plăcit	65 portocală	65 aricon	105 capac	105 a durpi	145 țăntar	145 a ținca
26 șoarece	26 scrisoare	66 kicsi	66 fényes	106 timbru	106 mătura	146 zsebkendő	146 ablak
27 ismeret	27 kúnya	67 közös	67 bohöz	107 kizár	107 haplatni	147 csiga	147 gyerka
28 frunză	28 copac	68 kés	68 villa	108 hoț	108 a fura	148 üres	148 teli
29 vîrstă	29 szeterel	69 creangă	69 pallgatni	109 pădure	109 üzen	149 șiret	149 gyokor
30 dulap	30 ott	70 bolygó	70 căpșuni	110 ochi	110 dosszié	150 gyertya	150 lămîie
31 keres	31 picar	71 zacskó	71 foare	111 koci	111 bogor	151 futni	151 dărtie
32 a pieptăna	32 haj	72 sok	72 puțin	112 băiat	112 lány	152 hallgatni	152 ureche
33 copil	33 bringhetă	73 apă	73 formilă	113 agrafă	113 ancot	153 șapcă	153 biteră
34 énekelni	34 táska	74 nisip	74 pian	114 szem	114 varjú	154 șarpe	154 sticlă
35 nyelv	35 dénygelni	75 csoport	75 ménc	115 kép	115 tenék	155 kalács	155 dorok
36 asztal	36 szék	76 kabát	76 cintarcă	116 vér	116 piros	156 pat	156 a dormi
37 dreptate	37 tereszké	77 cer	77 kék	117 sărat	117 măgni	157 a înnota	157 sétédni
38 kő	38 furculiță	78 foaie	78 carte	118 fogkefe	118 muscă	158 ulei	158 tablă
39 betű	39 tază	79 dans	79 fizélni	119 fekete	119 dămură	159 mocsok	159 morcal
40 messze	40 aproape	80 pantof	80 gomba	120 kalap	120 cap	160 cheie	160 ajtó

BEVEZETÉS A KOGNITÍV ZENETUDOMÁNYBA

az első lépések a megismeréstudomány, a klasszikus MI és a zeneelmélet (szisztematikus zenetudomány) metszetterületén

STACHÓ LÁSZLÓ

Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszéke, Általános nyelvészet szak, IV. évf.

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem
Zenetudományi Tanszéke (Budapest),
Zenetudomány szak, II. évf.

e-mail: h633874@stud.u-szeged.hu

Summary

The aim of this paper is to give an especially "Hungarian introduction" to cognitive musicology, based on Otto Laske's (1972) distinctions of "musical competence", "musical performance", and "problem environment". The article refers to some specifically Hungarian features of the field, i.e. the intended role of the "new" music science in a traditional building of Hungarian musicology, and also to certain usually "neglected questions" in treating problem environment and musical competence.

Keywords

cognitive musicology, musical ability, musical competence, (musical performance, problem environment,) music and language, (psychology of music, sociology of music)

Kulcsszavak

kognitív zenetudomány, zenei performancia, zenei kompetencia, zene és nyelv,

Tisztelt Hallgatóság!

Miért (és mire) jó a kognitív zenetudomány?

Ez az előadás valóban bevezetés a kognitív zenetudományba – Magyarországon ilyen részletesen, „tudatosan” (nevén nevezve), és kognitív zenetudomány alatt pontosan a most következőket értve senki nem beszélt még erről a diszciplínáról.¹

* Az itt közölt írás a VIII. Magyar Megismeréstudományi Konferencián (MAKOG) 2000. febr. 6-án Szegeden megtartott előadás módosított szövege.

¹ 1999 áprilisában a finn tudomány napját Magyarországon úttörő jelentőségű előadásokkal ünnepelték meg az MTA Zenetudományi Intézetében a Jyväskyläi Egyetem zenetudományi tanszékének kutatói, ahol magyar részről is elhangzott egy bevezető előadás a kognitív zenetudományba (Maróthy János: *Cognitive Musicology* –

Ez persze azt is jelenti, hogy talán túlságosan is csak általánosan lesz szó azokról az elvekről, amivel hamarosan fölépítjük (vagy egyelőre csak épp megpróbáljuk fölépíteni) a zene és a zenélés tanulmányozásának egy nálunk új és szokatlan útját. S ez azzal is jár, hogy nekünk, megismeréstudománnyal foglalkozóknak bizonyára sok jól ismert elméleti alapl dolgot mondok el – ezt azonban, úgy gondolom, a rend kedvéért meg kell tenni.

Még egy előzetes (s különösen megszívlelendő) megjegyzés: a kognitív szemlélet alkalmazása a zenei képesség leírásában olyan új információkat ad nekünk a zenéről, amelyeket nem a hagyományos zenetudomány megszokott módszereivel hozunk ki és hozunk elő – s ezért, be kell vallani, talán sokkoló hatásuk is van a zenetudósokra – hanem a kognitív pszichológiából, a megismeréstudományos szemléletből. (Az előbb nem véletlenül használtam ezt a kifejezést, hogy „képesség”, nem „pusztán” struktúrákról vagy zenei elemzésekről fogunk szót ejteni, mint ahogy – a másik oldalról – egy zenetudós ezt megszokhatta.) Csak egy szót engedjenek meg nekem erről a sokkoló hatásról: 1969-ben Vitányi Iván írt egy sok tekintetben tulajdonképpen máig is érvényes zenepszichológiai könyvet², egy elméleti bevezetőt, aminek egyik korabeli kritikáját mindannyiunknak tanulságos volna elolvasni. Ez a hetvenes évekbeli írás egy ma is továbbélő tudománypszichológiai (tudománypszichológiai) mozzanatról tanúskodik. A türelmetlen kritika folyton azt kéri számon a zenepszichológiától, hogy miért nem a zenetudományból és a zeneesztétikából indul ki – holott sokkal in-

Praised and Reproved). Maróthy János – ottani elemzésében – azonban más kutatásokat emelt ki, mint amit ebben az előadásban én fogok említeni, s az is különbség kettőnk között, ahogyan mi magát a kognitív zenetudományt értelmezzük. Maróthy nem kifejezetten a kognitív folyamatokkal és reprezentációs rendszerekkel foglalkozik; ő (s munkatársai, így Pintér István) inkább a zene- (sőt hang-) fiziológiával kapcsolatos kérdéseket állítja nemzetközileg is elismert vizsgálódásaik fókuszába.

A zenepszichológia oldaláról Magyarországon legújabbban Danczi Csaba közelítette meg a kognitív zenetudomány kérdésfeltevéseit. Az én dolgozatomhoz képest más irodalmat dolgoz föl 1998-as rövid bemutatása (Danczi Csaba László: A zenepszichológia multimodális megközelítésben. *Tudomány és Lélek* 1(1): 5-13). Ebben az összefoglalóban a szerző a zenepszichológia-történeti számvetés mellett számos mai kísérleti pszichológiai eredményre is hivatkozik.

² Vitányi Iván (1969): *A zene lélektana*. Budapest: Gondolat. Mai ismertetése és „aktualizálása”: Stachó László (2000): Vitányi Iván: A zene lélektanának (1969) elméleti számvetése. *Tudomány és Lélek* 3(1), megjelenés alatt.

kább azt kellene (azt kellett volna) értékelnie, hogy mi többletet adhat egy *pszichológiai beágyazás* a zene, – vagy továbbmenve: – a zenei *struktúrák* vizsgálatához. Egy kognitív zenetudósnak sajnos ma, 2000-ben is meg kell „küzdenie” ugyanezzel a problémával, a (talán nem is tudatos és akaratlagos) ellenkezéssel – ezért meséltem most el ezt a régi történetet. Igaz, furcsának tűnhet, hogy a kognitív zenetudós legtöbbször nem a hatalmas zeneművek finom s hatásos elemzésével törődik. Amit ő adhat, az egy természettudományos szemzőből való vizsgálódás, az alapkövek talán kicsit „földhözragadt” módon történő – sok kísérlettel, számítógépekkel, számítógépprogramok, formalizmusok segítségével való – letétele. S mivel a hagyományos zenetudomány sok értékes adattal járulhat hozzá az eredményekhez (például strukturális elemzésekkel, amelyekben nemzetközileg is nagyon elismert a magyar zenetudomány – gondoljunk most csak Lendvai Ernő munkásságára), s persze mi is a zene kutatásához, jobban oda kell majd figyelniük egymásra, és sokkal érdekesebbnek lenniük egymás eredményei iránt.

Különben is ha két jelzővel akarjuk meghatározni: az agykutatás évtizedének kikiáltott 1990-es évek tudományát (s azt is, ami utána jön), akkor biztosan a *kognitívizmusról* s az *interdiszciplinaritásról* lesz szó. Az általában egymástól eltérő szemantikai apparátussal rendelkező *leíró tudományok* korszakát olyan szemlélet váltja föl, amely – s ebben világnézeti különbség is rejlik – valójában egy távol-keleties ízű holisztikus(abb)ságból kiinduló világfelfogás ihlette, mégis hagyományos, redukcionista módszerekkel történő világleírásban mutatkozik meg.³

Ennek a „kognitív forradalomnak” a magja a kognícióból, az ember belső világából, a centrális gondolkodási folyamatokból kiinduló szemlélet volt. Az a meggyőződés, hogy az ember a világot *modelláló* lény, s hogy viselkedése *mentális modelljeiből* vagy *mentális működéséből* kiindulva érthető meg, és ezek terminusaiban, ezek alapján írható le. Nem sokkal később pedig a funkionalista paradigmák fényében a gépek mint az elméleti komputáció rendszerének modelljei jelentek meg. Ha az emberi komputáció is ugyanazon elvek szerint működik, mint a gépek, akkor a gépek és az emberek *hasonló módon „gondolkoznak”* (ezt a pszichológiailag, (neuro)biológiailag, és most már számítástechnikailag is értelmezett architektúrát

[Pléh, 1996] tételezi föl a megismerés vizsgálata). Ez egy olyan szemléletmód, amely nem a világra, hanem a világ *ember alkotta képére* helyezi a hangsúlyt, és a világról az emberi kogníció szűrőjén keresztül gondolkodik, s leírást is rajta keresztül ad. Mára a legtöbb társadalom- és természettudományban velünk van: nézzük csak végig a mostani MAKOG-konferenciaprogramot...

A kognitív zenetudomány persze nem egészen új: ilyen szemléletű írások már a hetvenes évektől jelen vannak a nemzetközi zenetudományos irodalomban (rég példának Laske, 1972: *On Problems of a Performance Model for Music*⁴). Ugyanez a teoretikus, Otto Laske összegző és programadó cikkében 1988-ban azt írja, hogy az új kutatási terület célja a zenei „gondolkodásnak”/kompetenciának megértése s ennek kapcsolata a zenei „alkotással”/performanciával. Tehát általában véve (ez) a zenetudomány arra keres választ (Laske, 1988), mi módon alakítjuk ki kognitív/mentális modelljeinket a hangi objektumokról, hangszerekről, zenei formákról és reprezentációkról (így a metakogníció⁵ problémakörét is érintjük), milyenek ezek a modellek, s hogyan használjuk ezeket igazi vagy képzeletbeli, elgondolt zenei feladatok teljesítésére. Itt a generatív nyelvészet a legközelebbi analógia, s innen származik terminológiájának, sőt metodológiájának nagy része is. Erről hamarosan beszélek.

Laskénál (1988) három alapfogalom szerepel a struktúrák leírásában:

1. a tevékenység-/problémakörnyezet,
2. a zenei kompetencia, s
3. a *performancia* (a generatív nyelvéírásból jól ismert fogalmi).

A kognitív zenetudomány helye a zenetudomány épületében

A zenetudománynak hagyományosan kétfajta fölosztása van: a *szisztematikus* (szinkrón, elméleti) – *historikus* (történeti) distinkció, és az *elméleti* – *alkalmazott* szembeállítás. A kognitív zenetudomány mindkettőre hatással lesz, bár más-más módon: az elméleti zenetudomány például kérdésfeltevésekkel s hipotézisfölbírással foglalkozik – s majd a kognitív zenetudomány kérdésfeltevéseivel (is). Az alkalmazottban pedig helyet kap a számítástechnika; célja leginkább a zenei kompetenciát modelláló mesterségesintelligencia-programok

³ Engedjenek meg egy lábjegyzetet a holisztikusságról. Nem tartom elképzelhetőnek, hogy információs világunk kitérülésével a keleti filozófiák felé tudományaink filozófiája is változott; s hogy ennek a folyamatnak – a tudományaink új világlátásához vezető folyamatnak – talán éppen ez a „keleti” hatás volt az egyik mozgatórugója. Persze a nyugati tudományok belső fejlődéséből is magyarázható ez a lépés (Stachó 2000).

⁴ Kiemelés tőlem.

⁵ Hagományos meghatározásai szerint a metakogníció az a gondolkodási folyamat, melynek során saját mentális reprezentációinkat „értékeljük”, azaz a megismerő rendszer önmagát fölbírálja, és működését szabályozza (vö. pl. Zsigmond István: *Metakognitív stratégiák és analógiás transzfer*. Előadás 2000. febr. 4-én a VIII. MAKOG-on).

előállítás, melyek akár a zenészek segítségére is lehetnek az alkotó folyamatokban, ugyanakkor, megteremtve az elméletek gyakorlati adta kontrollját, képesek volnának az elmélet kialakította hipotézisek ellenőrzésére, vagy akár megcáfolására is.

A kognitív zenetudomány helye a kognitív tudományok soraiban

A kognitív zenetudomány az egyik legfiatalabb kognitív tudomány. Híres „összegző” munkájában Howard Gardner (*The Mind's New Science: A History of the Cognitive Revolution*, 1985) az olyan új tudományok létrejöttének gyökerét, mint a generatív nyelvészet, a kognitív pszichológia, a mesterséges intelligenciáé vagy a kognitív antropológiáé a kezdeti 1950-es évektől – érdekes módon elsősorban – a filozófiából kiindulva tért hódító áramlatban, az emberi kogníció empirikus, gyakorlati vizsgálatában véli fölfedezni. Gardner itt a kognitív zenetudományról még nem ír. E tudományterület legfontosabb munkáit akkor még nem is gyűjtötték egybe: az imént említett programadó és összefoglaló Laske-cikk is csak 1988-ból való. Az új szemléletű zenetudományban a zenei kogníció komputációs ill. számítógép adta analógiája, modellje, a működés gyakorlati modellezésének lehetősége volt tehát az egyik – a gyakorlati, s egyben filozófiai – kiindulópont. Az elméleti alapokhoz pedig a többi kognitív vagy „hagyományos” szemléletű tudomány, a zenetudomány, a szemiotika, a mesterséges intelligencia, a kognitív pszichológia, a nyelvészet, az idegtudományok, a pszichoakusztika, a beszéd-fölismerés vagy az antropológia járultak hozzá. (Van egyébként valami furcsaság, valami paradoxonszerűség abban, hogy a zenei gondolkodást sokkal érzelmekhez kötöttebbnek s érzékelésközpontúbbnak gondoljuk, mint mondjuk a nyelvit – s a kartézianus hagyományok által mindmáig erősen uralt kultúránkban az efféle „érzékelésközpontú”, az érzelm- s hitvilághoz szorosan kötődő dolgokról nem könnyű objektív ítéleteket fölláttatni –, mégis mindmáig ezen a területen használják legtöbbet a számítógépeket.)

A számítógép két alapvető s egymástól világosan elkülöníthető célt szolgálhat az új tudományban: egyrészt, a számítógép segítségével ellenőrizhetjük a zenei kompetenciáról alkotott hipotéziseinket; másrészt pedig a kifejlesztendő szoftverek a gyakorlati muzsikusként is segítségére lehetnek munkájában (ilyenek például a különféle interaktív zeneszerzőprogramok – közülük Ebcioglu (1989) programja az egyik legtöbbet idézett; ez koráldallamokat harmonizál Bach-stílusban).

Ezekkel a zenei kompetenciát modellező prog-

ramokkal kapcsolatban azonban éppen azok az elméleti problémák merülhetnek fel, mint a generatív nyelvelmélettel összefüggésében. Csakúgy, mint a (generatív) nyelvészetben, itt sem egészen világos, kié a modellált kompetencia – az egyes személyké, a csoportoké vagy épp mindannyiunké? Ezekről az általában is nagyon keveset tárgyalt kérdésekről szó lesz hamarosan.

A zenei képesség vizsgálatának megismeréstudományi megközelítése

Gardner 1983-as munkájában (*Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*) amellett érvel, hogy a zenei képesség önmagában is leírható – ez ellentétben áll egy meglehetősen elterjedt hagyományos nézettel, mely szerint a zenei kompetencia a nyelvi, esetleg a logikai-matematikai kompetenciának alárendeltje –, s érveit nyolc, neurológiai és pszichológiai kutatások eredményei alapján megfogalmazott kritériumban jeleníti meg (Gardner, 1983; Laske, 1988):

1. A képesség elkülönülhet agysérülés esetén.
2. Az idiot savant-ok, csodagyerekek s más hasonló rendhagyó tudású személyek létezése az adott képességgel kapcsolatban.
3. Fölismerhető alpműveletek.
4. Egyértelműen elkülöníthető fejlődésmenet, melynek állomásaihoz pontosan meghatározható (nagy)mesteri teljesítmények köthetők.
5. Bizonyítható vagy „híhető” fejlődéstörténet.
6. A kísérleti pszichológiából származó bizonyítékok.
7. A pszichometriás eredményekből származó bizonyítékok.
8. Az a tény, hogy a képesség szimbólumkezelő rendszerként is leírható.

Igazság szerint – számos más szerző kutatási eredményeit figyelembe véve – mégsem könnyű elhinni, hogy a zenei képesség *mint olyan* annyira különálló modul lenne.

Oscar S. M. Marin (1989), az afáziakutatásból is jól ismert név, arról számol be amuziások neurológiai vizsgálata során, hogy ellentétben az afáziával, az amúzia neurológiailag messze nem olyan „könnyen” (illetve azt kellene mondanom, az afáziához képest még sokkal nehezebben) lokalizálható. Marin ezt így foglalja össze: „*a zene percepciója nem redukálható le pusztán pszichoakusztikus neuropszichológiai eseményekre. A zene (definíció szerint) komplex és gyakorta absztrakt relációk észlelését foglalja magában.*” (Marin, 1989: 258.)

Szendi István pedig tegnapi előadásában⁶ arról beszélt, hogy „meghaladtuk azt a fölfogást, hogy valamilyen lézióban keressük a betegség okát... integratív funkcionális zavarok is szóba jöhetnek: akár sejten belüli mechanizmusok is” – a lokalizációs törekvések kizárólagos igazsággal kecsegtető eredményei sok esetben megcsalhatnak bennünket.

A (kognitív) neuropszichológiai vizsgálódás szintje tehát a zenével kapcsolatban sem föltétlenül az agyi lokalizációé. Tágabb értelemben az „előkategORIZÁCIÓ”, a feno-fizikális valós világ (ld. lentebb Petitot modelljét) feltérképezése is a kognitív zenetudomány feladata – az előkategORIZÁCIÓT tekinthetjük ugyanis (kifejezetten) kognitív teljesítménynek. Ezek a kutatások szoros kapcsolatban vannak a neurobiológiával és -fiziológiával.

Egy új magyar kutatási eredmény szerint már egy igen „alacsony” szinten is elkülönülnek a hallható világ absztraktnak tekintett relációi: Horváth János és munkatársai új kísérleteik eredményeit bemutatva arról számoltak be tegnapi előadásukban, hogy a hallórendszerbeli szenzoros emlékezetben nemcsak a hangok fizikai paramétereire képeződnek le, hanem egyaránt leképeződnek „mind lokális, azaz a hangok közvetlen egymásra következésére vonatkozó szabályosságok, mind glo-

bális, azaz az egymás után való következésen túlmutató, egy hangsor teljes szerkezetét is számításba vevő szabályosságok”⁷.

Ezzel a kutatással kapcsolatban említettem meg Petitot (1989) modelljét, ami elkalauzolhat bennünket a kognitív zenetudomány épületében (1. ábra).

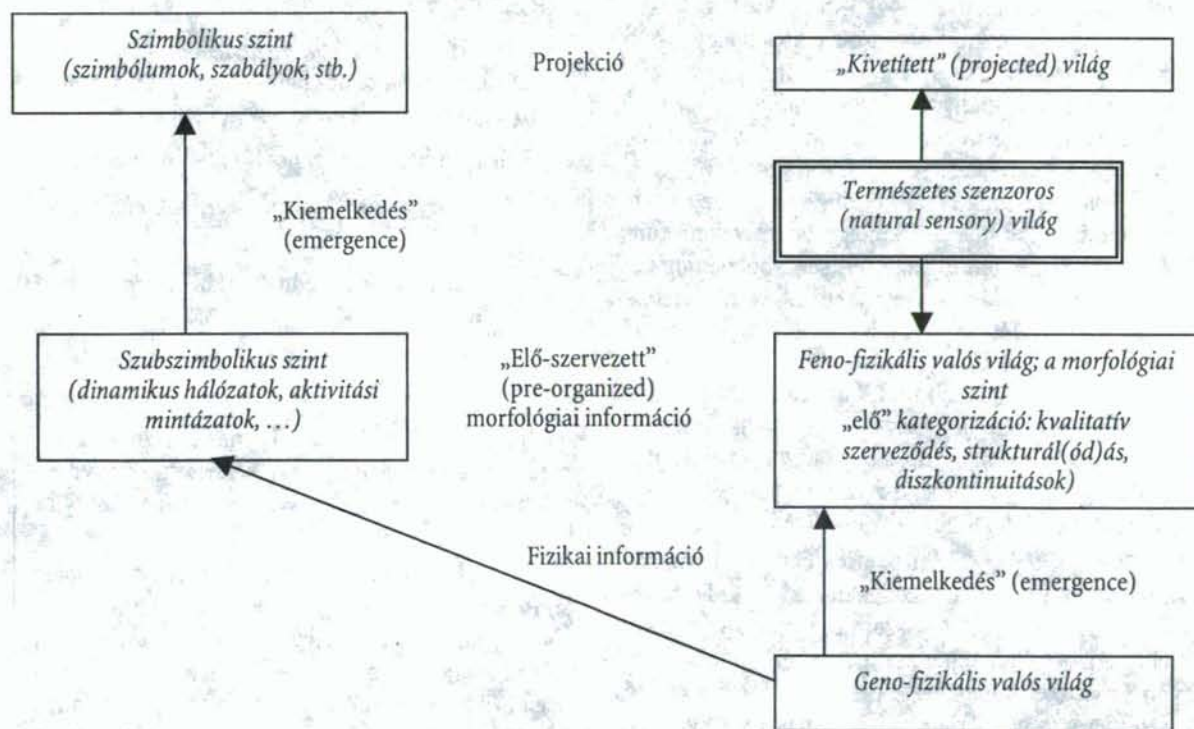
A kognitív zenetudomány központi vizsgálódásai közé elsősorban a *szimbolikus* és a *szubszimbolikus* szinteket felölelő kutatások tartoznak.

Generatív zenetudomány? (avagy hogyan lehet megtanítani a Bach-stílusú korálharmonizálást egy olyan valakinek, aki soha életében nem hallott még Bachról)

Most arról szeretnék beszélni, mi köze lehet a nyelvnek a zenéhez.

Sokan – különösképpen a 70-es évek tájáig – úgy gondolták, hogy szoros kapcsolat lehet kettejük között, olyannyira, hogy közösnek tételezték föl a beszéd és a zene „kognitív eredetét”. Ezek valójában modularitás-ellenes felfogások voltak.

Marin (1989:261) ellenben a kognitív működés

1. ábra. Petitot modellje (1989)

⁶ Szendi István: *Kognitív funkciók feltérképezésének jelentősége a modern pszichiátriában*. Előadás 2000. febr. 5-én a VIII. MAKOG-on.

⁷ Horváth János, Czigler István és Winkler István: *Lokális és globális szabályok reprezentációja a hallórendszerben*.

kétféle modalitásáról beszél, s a zenei képességet a nyelvitől nemcsak függetlennek képzeli, hanem azt eltérő szervező elvekkel is jellemzi (2. ábra):

Az a megközelítés azonban, amiről ma a továbbiakban szólni fogok, egy generatív nyelvészettel párhuzamos (így az előző táblázatban „baloldali”), s ma még meglehetősen töredékes megközelítés. Ez

Vannak-e bizonyítékaink a zene szabálykövető rendszer voltára?

A szabálykövető rendszer *bizonyítéka* lehet, hogy már legalább egy évtizeddel ezelőtt sikerrel kísérleteztek zeneszerző szoftverekkel; Ebcioglu (1989) Bach-korálokat imitáló programja az egyik leghíresebb példa. (Egy korálharmonizálás teszjtje

<p><i>REPRESENTATIONAL</i> (reprezentációk irányította kognitív működés) (ilyen a nyelv)</p>	<p><i>ORGANIZATIONAL PERCEPTUAL PROCESSING</i> (a kognitív működés „(meg)szerveződő”/önszerveződő perceptuális folyamat „révén” történik) (ilyen volna a zené)</p>
<p>A korábbi tanulást, inputokat is (bár nem szükségszerűen) föltételező kognitív folyamatok már meglévő belső reprezentációkon, szabályokon s folyamatokon „alapulnak”. Ez egy innátista (a velünk születettséget hangsúlyozó) fölfogás.</p>	<p>A rendszer komplexitása a gyakorlat, a tanulás során alakul ki. A Gestalt-elvek érvényesek. Kevés velünk született mozzanatot tételez föl.</p>

2. ábra: A kognitív processzálas kétféle modalitása közti különbségek (Marin, 1989)

az – elméleti nyelvészeknek nagyon jól ismert – leírás talán csak inkább a „dolog jellegét” adja meg: azt hangsúlyozza, hogy a komputációs törekvések számára oly csökönyösen s hosszú ideig megragadhatatlannak tekintett zene (mégis) *szabálykövető rendszer*, vagy legalábbis *mint ilyen is* leírható.

Egy generatív zenei nyelvtan azután további következményeket is maga után von:

- innát kell legyen, és
- nehezen magyarázza meg a változatosságot, pl. egy „zenei nyelv” – *vagyis egy zenei stílus* – megvalósulásának változatait. (A zenei nyelvre a legjobb példa talán a barokk: a barokk zenének még külön kodifikált szemantikája is van, az *affektus-tan*.)

Mivel a változatosság az élő muzsikások fejében, ill. alkotásaiban van, elméletünk pszichológiai relevanciáján esne csorba, ha egy egész zenei nyelv grammatikáját szeretnénk megadni. Ez úgyis *nagyon* nehéz feladat. Egy-egy adott zenedarab generatív „mini-nyelvtanát” természetesen jóval könnyebb megadni, mint egy több muzsikához tartozót (mondjuk, mint egy zenei nyelvet, nem beszélve egy egész emberéről, egy zeneszerzőéről). A mini-nyelvtanokból azonban – egy teljes zenei stílus grammatikájához képest – egész zeneelméletünk leíró erejét (kívánt nagyságú hatókörét) hiányolhatjuk.

A zenei folyamatban nemcsak szekvenciális, hanem hierarchikus relációk is jelen vannak, s az erős kontextus-érzékenység jellemző. Vegyük észre, hogy ezek mind a (generatív) nyelvészetből visszaköszönő fogalmak.

egy korál valódi Bach-verziója s a program előállította korálharmonizálás közötti, szakértő zenetudós általi megkülönböztethetlenség lehetne.) A zeneszerzésórák tipikus gyakorlatai között is ott van a Bach-stílusú korálharmonizálás, vagy tananyagként funkcionálnak a palestrinai ellenponttannak a muzsikuskövelők számára is egészen jól algoritmizálható fortélyai.

Milyen bizonyítékaink vannak az *elméleti* szabálykövetésre? Két kísérleti pszichológiai példát mutatok be; hármát az első, legkorábbi kísérletek közül:

- Sloboda (1976) régi kísérletében a blattoló (lapról olvasó) gyakorlott zenészek *nem tudatosan* kijavították az ismert stílusú blattolnivaló kottájába Sloboda által elrejtett apró „sajtóhibákat”.
- Deutsch (1982) és Sloboda (1985) újabb kísérleteikben azt mutatták meg, hogy mikor kísérleti személyeiknek különféle dallamokra kellett emlékezniük (újraénekelni vagy leírni a dallamokat), a földézési teljesítmény attól függött, mennyire volt szabálykövető a dallam.

A zenei nyelv generatív grammatikájában csak úgy, mint a természetes nyelvben véges számú szabállyal végtelen sok zenei megnyilatkozást lehet létrehozni. Ehhez a zenében is *meg kell tudni határozni, hogy melyik a helyes/ jó/ elfogadható megnyilatkozás, s melyik nem*. Ez lényeges elem: ez különbözteti meg a nyelvtant más szabálykövető rendszerektől (vö.: a látás is szabálykövető, szabályokkal leírható, mégsem „grammatikus viselkedés”, mert ott nincs meg a *nyelvnek* megfeleltethető jólformált – rosszulformált/ elfogadható – nem elfogadható distinkció: egy látási érzetről hasonló értelemben nemigen tudjuk megállapítani, hogy

„elfogadható”-e, „jólformált”-e, vagy sem [Clarke 1989]).

Amint előbb utaltam is rá, a zenei nyelvek a különböző zenei stílusok lehetnének. Ezzel az ötlettel az a gond, hogy nagyon nehéz megtalálni a zenei stílusok közös kategóriáit, ill. a kategóriák címkeit (a nem-terminális szótár elemeiről van szó, a „szófajokról” vagy „mondatrészekről”; az a kérdés, mik lehetnek a zene „szófajai” vagy „mondatai”). Ráadásul nem könnyű elkülöníteni, hol van két zenei nyelv határa: a zenei stílusok számunkra nem különülnek el annyira (sem) egymástól, mint a nyelvek. Nem hiszem például, hogy az egymásba (át)fordíthatósági (intertranslatability) kritérium (ld. pl. Harnad, 1996) minden zenére érvényes volna *valamilyen módon*.⁸

A nyelv és a zene generatív grammatikai megközelítései között az a legjellegzetesebb különbség, hogy a zenében a grammatikalitási választások jólformáltsági szabályai helyett a hangsúly az ambiguitáson, ill. többértelműségen van. Megoldásként *preferenciaszabályok* kellenének (Jackendoff, 1993).

A „szemantikai” szelekciós megkötések mindig nagyon erősen jelen kell legyenek (meglehetősen értelmetlen például egy karaktereiben – azaz jelenségeiben – ütemenként vagy témánként változó, össze nem férő muzsika), s minden bizonnyal itt (is) kell keresni – ezek használatában, fölállításukban – a zenei nagyság meghatározóját (én hiszek ebben, vagyis a nagyság pontosabb leírásának lehetőségében, még ha oly naivisztikusan is hangzana ez). Clarke (1989) egyenesen – nem is külön szintaktikai, és külön szemantikai, hanem – egy egységes *szemiotikai* (neuron)hálózatról beszél. S ha kitekintünk a megismeréstudományos irodalomból, ma azt találjuk, hogy még a kifejezetten pszichoanalízis-elméletből kiinduló új lélektani irodalom is messzemenően elfogadja a zene megértésében az „áttétel nélküli”, direkt emocionális kifejezés melletti *posztkognitív* tényezők föltételezését, mintegy kibékítve egymással az egyoldalú – csak a kognitív, vagy csak az emocionális tényezőket hangsúlyozó – zenemegértési modelleket (Erkklä, 1997; Stachó, megjelenés alatt).

⁸ Rechartt (1988) a zenei kifejezés tartalmát mint „üres”, nem-narratív szemantikai sémákat látja, melyekbe a beszélő (vagyis „zenélő”) saját személyes tudásának szavakkal nem kifejezhető dimenzióját – érzéseit, fantáziálásait – tölti bele. Ha tehát azt tekintjük például, hogy a zenei nyelvek közös kategóriái (vagyis a nem-terminális szótár elemei) az érzelmvilág kategóriái, azért kerülünk bajba az egymásba fordíthatósági kritérium föltételezésével, mert a legtöbb muzsikus éppen az alapján határozza meg a különböző zenei stílusok közötti különbségeket, hogy miféle érzelmeket képes kifejezni az egyik, s milyen más érzelmeket a másik stílus.

A kognitív zenetudomány kutatásainak színpadjai: a problémakörnyezet kérdése, a kompetencia és a performancia

A problémakörnyezet

A zenei folyamatban nemcsak szekvenciális, hanem hierarchikus relációk is jelen vannak, s az erős kontextus-érzékenység jellemző. Vegyük észre, hogy ezek mind a (generatív) nyelvészetből visszaköszönő fogalmak.

Vannak-e bizonyítékaink a zene szabálykövető rendszer volta?

A szabálykövető rendszer *bizonyítéka* lehet, hogy már legalább egy évtizeddel ezelőtt sikerrel kísérleteztek zeneszerző szoftverekkel; Ebcioglu (1989) Bach-korálokat imitáló programja az egyik leghíresebb példa. (Egy korálharmonizálás teszti egy korál valódi Bach-verziója s a program előállította korálharmonizálás közötti, szakértő zenetudós általi megkülönböztethetlenség lehetne.) A zeneszerzésórák tipikus gyakorlatai között is ott van a Bach-stílusú korálharmonizálás, vagy tananyagként funkcionálnak a palestrinai ellenponttannak a muzsikusközpont számára is egészen jól algoritmizálható fortélyai.

Milyen bizonyítékaink vannak az *elmebeli* szabálykövetésre? Két kísérleti pszichológiai példát mutatok be; hármát az első, legkorábbi kísérletek közül:

Sloboda (1976) régi kísérletében a blattoló (lapról olvasó) gyakorlott zenészek *nem tudatosan* kijavították az ismert stílusú blattolnivaló kottájába Sloboda által elrejtett apró „sajtóhibákat”.

Deutsch (1982) és Sloboda (1985) újabb kísérleteikben azt mutatták meg, hogy mikor kísérleti személyeknek különféle dallamokra kellett emlékezniük (újraénekelni vagy leírni a dallamokat), a fölidézési teljesítmény attól függött, mennyire volt szabálykövető a dallam.

A zenei nyelv generatív grammatikájában csak úgy, mint a természetes nyelvben véges számú szabállyal végtelen sok zenei megnyilatkozást lehet létrehozni. Ehhez a zenében is *meg kell tudni határozni, hogy melyik a helyes/ jó/ elfogadható megnyilatkozás, s melyik nem*. Ez lényeges elem: ez különbözteti meg a nyelvtant más szabálykövető rendszerektől (vö.: a látás is szabálykövető, szabályokkal leírható, mégsem „grammatikus viselkedés”, mert ott nincs meg a *nyelvnek* megfeleltethető jólformált – rosszulformált/ elfogadható – nem elfogadható distinkció: egy látási érzetről hasonló értelemben nemigen tudjuk megállapítani, hogy „elfogadható”-e, „jólformált”-e, vagy sem [Clarke 1989]).

Amint előbb utaltam is rá, a zenei nyelvek a különböző zenei stílusok lehetnének. Ezzel az ötlettel az a gond, hogy nagyon nehéz megtalálni a

zenei stílusok közös kategóriáit, ill. a kategóriák címkéit (a nem-terminális szótár elemeiről van szó, a „szófajokról” vagy „mondatrészekről”; az a kérdés, mik lehetnek a zene „szófajai” vagy „mondattai”). Ráadásul nem könnyű elkülöníteni, hol van két zenei nyelv határa: a zenei stílusok számunkra nem különülnek el annyira (sem) egymástól, mint a nyelvek. Nem hiszem például, hogy az egymásba (át)fordíthatósági (intertranslatability) kritérium (ld. pl. Harnad, 1996) minden zenére érvényes volna *valamilyen módon*.⁹

A nyelv és a zene generatív grammatikai megközelítései között az a legjellegzetesebb különbség, hogy a zenében a grammatikalitási választások jólformáltsági szabályai helyett a hangsúly az ambiguitáson, ill. többértelműsége van. Megoldásként *preferenciaszabályok* kellenének (Jackendoff, 1993).

A „szemantikai” szelekciós megkötések mindig nagyon erősen jelen kell legyenek (meglehetősen értelmetlen például egy karaktereiben – azaz jelenségeiben – ütemenként vagy témánként változó, össze nem férő muzsika), s minden bizonnyal itt (is) kell keresni – ezek használatában, fölállításukban – a zenei nagyság meghatározóját (én hiszek ebben, vagyis a nagyság pontosabb leírásának lehetőségében, mégha oly naívisztikusan is hangzana ez). Clarke (1989) egyenesen – nem is külön szintaktikai, és külön szemantikai, hanem – egy egységes *szemiotikai (neuron)hálózatról* beszél. S ha kitekintünk a megismeréstudományos irodalomból, ma azt találjuk, hogy még a kifejezetten pszichoanalízis-elméletből kiinduló új lélektani irodalom is messzemenően elfogadja a zene megértésében az „áttétel nélküli”, direkt emocionális kifejezés melletti *posztkognitív* tényezők föltételezését, mintegy kibékítve egymással az egyoldalú – csak a kognitív, vagy csak az emocionális tényezőket hangsúlyozó – zenemegértési modelleket (Erkklä, 1997; Stachó, megjelenés alatt).

A zenei kompetencia

A zenei kompetencia és a performancia különválasztásának (Laske, 1972) az az alapja, hogy a szakértői tudást modelláló rendszer nem jelzi előre, hogyan használják majd (ki) tudásukat a szakértők (Chomsky, 1957). A kompetencia és a

performancia tehát ugyanazon tudásnak különböző megjelenései, nem különféle tudásfajták.

A zenei kompetenciát illetően két kérdést kell tisztáznunk, a reprezentációét – vagy a kategorizációét – és a grammatikáét. Hogyan érthet meg egy zenész vagy egy őt „helyettesítő” mesterségesintelligencia-program egy zenei motívumot? Hogyan gondolkodik róla? Mi az a rendszer, grammatika, ami számot tud adni a zenei kompetenciáról? S kié a kompetencia: a zenészé, vagy az átlagemberé?

Mindenekelőtt a reprezentáció problémája vetődik föl.¹⁰ S ez korántsem elhanyagolható kérdés: a zenei spektrumot nagyon sok dimenzió

¹⁰ Íme egy nyolcvanas évekbeli példa arra, hogyan képelték el a zenei motívumok reprezentációját a klasszikus MI (mesterséges intelligencia)-kutatók.

Tételezzük föl, hogy a zenei kompetenciában propozicionális reprezentációkat használunk, melyet valamilyen programnyelven, pl. PROLOG-ban kódolunk (Sterling és Shapiro, 1986). Ekkor így nézne ki egy rövid, háromhangos zenei motívum (Cisz, Disz, É) – nevezzük x-motívumnak – kódolása a zenész kompetenciájában:

elem (Cisz, 1, x-motívum)

elem (Disz, 2, x-motívum)

elem (É, 3, x-motívum)

hossz (x-motívum, 3)

Erre a tudásanyagra zenészsünk a következő PROLOG-beli kérdéseket teheti föl:

- ?elem (X, 1, x-motívum) ; milyen hang az x-motívum első eleme?
- ?elem (Disz, X, x-motívum) ; az x-motívumban hol jelenik meg a Disz?
- ?elem (É, 3, X) ; az É-hang melyik motívumban/motívumokban jelenik meg harmadikként?
- ?elem (X, Y, x-motívum) ; mik az x-motívum elemei s hogyan helyezkednek el?
- ?elem (X, _, x-motívum) ; mik az x-motívum hangjai, elhelyezkedésüktől függetlenül?
- ?elem (_, Y, x-motívum) ; hány elemhelyet tartalmaz az x-motívum?
- ?elem (_, _, x-motívum) ; a kérdéses motívum az x-motívum-e?
- ?elem (X, Y, Z) ; mi(lyene)k a tudásanyag tartalmazta motívumok?

A kérdések közül bármelyiket föltehetjük, amikor teendőink vannak az x-motívummal kapcsolatban, legfőképpen azonban persze a konkrét probléma, a zenész elképzelései, céljai, vagy akár a zenei probléma (történelmi stb.) környezete (vö. Laske, 1988) határozzák meg a megfelelő kérdést.

Ilyen tudásreprezentáció lehetne a zenei kompetencia alapja, mely világosan s szükségszerűen különbözik a performancia reprezentációjától (ti. a kompetencia használatától a problémamegoldásban).

⁹ Rechartt (1988) a zenei kifejezés tartalmát mint „üres”, nem-narratív szemantikai sémákat látja, melyekbe a beszélő (vagyis „zenélő”) saját személyes tudásának szavakkal nem kifejezhető dimenzióját – érzéseit, fantáziálásait – tölti bele. Ha tehát azt tekintjük például, hogy a zenei nyelvek közös kategóriái (vagyis a nem-terminális szótár elemei) az érzélemvilág kategóriái, azért kerülünk bajba az egymásba fordíthatósági kritérium föltételezésével, mert a legtöbb muzsikussal éppen az alapján határozza meg a különböző zenei stílusok közötti különbségeket, hogy miféle érzelmeket képes kifejezni az egyik, s milyen más érzelmeket a másik stílus.

mentén oszthatjuk fel. Jóval nehezebbnek tűnik a reprezentáció alapját adó kategorizációt megadni, mint – mondjuk – a természetes nyelv, vagy akár az *elmenyelv* (amin gondolkodunk) esetében. A kategorizáció problémája ráadásul arra a kérdésre is rámutat, amit fölvet a legtöbb – s kiváltképp a Chomsky-féle – kompetencia-nyelvtan: a pszichológiai realitásé. Persze tudjuk, hogy *Chomsky érvelése szerint* minden olyan grammatika, mely teljes, vagyis mindig kifogástalanul képes produkálni az „elvárt” kimenetet, akkor is releváns pszichológiailag (a relevancia hasonló értelmében, ahogyan a fizika *leírja* a természeti jelenségeket – Chomsky, 1980), ha eszközei nem izomorfak a kognícióbeli komputáció mozgósította valódi folyamatokkal (vö. még Matthews, 1991). Ennek ellenére a pszichológiai relevancia problémája más köntösben megmarad: nem kerülhetjük el azt a kérdést, hogy az általunk kidolgozandó rendszer – legyen az kompetencia- vagy performancia-grammatika –, reprezentációstruktúrájával együtt, izomorf-e, vagy legalább: milyen hasonlóságot mutat a fejünkben lévő komputáció folyamataival s entitásaival (Matthews 1991). Ez a probléma különösen annak fényében válik élessé, hogyha figyelembe vesszük, hogy a mesterségesintelligencia-kutatók (is) régóta tudják, hogy még akkor is jelentkezhetnek lényegi különbségek a (például zenei) képesség leírásban – ez azt jelenti, hogy bizonyos reprezentációs módok s nyelvtani szabályok kiválasztása esetén fontos aspektusai veszhetnek el a rendszernek vagy kerülhetnek háttérbe –, ha a modellezéséhez fölhasználható reprezentációs rendszerek és nyelvtani szabályrendszerek funkcionálisan ekvivalensek egymással, s így az aktuálisan fölhasznált rendszer is funkcionálisan ekvivalens sok másikkal (Ringland & Duce, 1988). Elképzelhető továbbá, hogy egy adott inger több reprezentációval is rendelkezik (West, Howell, Cross 1991), a kódolás tehát lehet – és talán kell is legyen – többszörös, s a strukturális reprezentáció redundáns.

A legtöbb zenei kompetenciát modellező reprezentációs rendszer propozicionális szerkezetű. Lényeges kérdés, hogy a reprezentációkba bele kell-e kódolni az elemek közti kapcsolatokat. A zenében – különösen a zenei kompetenciánkban – egyáltalán nem magától értetődő, hogy egy pusztán hangmagasság ugyanolyan különálló egység-e, mint például a beszélt nyelv elemei. Hiszen egy és ugyanazon *leírt* hang – sokszor csak *szubjektív* magassága, amit pl. zongorán elő sem lehet állítani, legfeljebb mondjuk énekelve, vagy egy vonóson – más és más képes lenni (s talán nemcsak „pusztán” pszichikailag!), hangnemétől, hordozó motívumának karakterétől, sőt, zenedarabbeli helyétől függően. Másszóval: felülről lefelé irányuló folyamatokat, el-

várásokat is tanácsos beépítenünk a rendszerbe.¹¹ Az persze elképzelhető, hogy mindez a performancia-leírás feladata volna; a kompetencia meghatározását ugyanis „le lehet redukálni” olyan szintre, ahonnan ez egyszerűen átkerül a performancia hatókörébe. Ha ilyen sok tényezőtől *függhet* a zenei kompetenciabeli reprezentáció meghatározása, érdemes megvizsgálni, mi lesz az, amit érdemes bevenni a kompetencia-meghatározásba. S a zeneírás vagy az előadás kompetenciájaként határozzuk-e azt meg; a zeneszerző vagy az előadóművész kompetenciájaként? – Az irodalomban ezt a kérdést viszonylag ritkán vetik fel (szerintem ennek az az oka, hogy az előadóművészi kompetenciát pszichológusi érdeklődésű tudósok vizsgálták, a zeneszerzők pedig, akik „strukturális” tudásukkal a legtöbbet segíthetnek a modellalkotásban a számítógépeseknek, legtöbbször – ez saját tapasztalat is – talán kevésbé érdeklődnek az *előadás* különös tekintettel emocionális aspektusainak problémái iránt; ez egy érdekes tudománypszichológiai mozzanat). Az eddigi modellek – tudomásom szerint igen kevés kivétellel – mind a zeneszerzői kompetencia modelljei voltak.

Jackendoff és Lerdahl transzformációs generatív modellje (1983) volt a zenei kompetencia egyik első teljességre törekvő s gyakorlati használhatósággal kecsegtető modellezési kísérlete; e nagyhatású elmélet apparátusával dolgozik Ebcioglu (1989) Bach-korálok stílusában harmonizáló, sokat hivatkozott szakértői rendszere. Az utóbbi években a finnországi Jyväskylä egyetemén Petri Toiviainen fejlesztett ki jazz-muzsikát – Clifford Brown stílusában – improvizáló konnekcionistahálózat-alapú számítógépes komputációs modellt (Toiviainen, 1992).

A zenei performancia

A zenei alkotásban – az előadást is ideértve – a performancia éppen úgy kötődik a problémakörnyezethez, mint a zenei kompetenciához. A feladatmegoldásban a kompetencia munkamemóriaszerű szerepet tölt be, a performancia pedig mintegy produkciós memóriaként működik.

A kompetencia használat-modulja – ez legalábbis az egyik értelmezés, a legáltalánosabb –, vagyis a performancia két részmemóriából, egy munkamemóriarészből és egy produkciósmemória-részből álló memóriát tartalmaz, melynek munkamemóriarésze a pillanatnyi

¹¹ Az elvárásokat azonban sokszor lokális szabályokkal is le lehet írni (például: „ilyen és ilyen karakterű motívumban az V. fokú terckvartakkord legfőbb hangja ennyivel és ennyivel magasabb egyéb karakterű motívumokban való előfordulásához képest”), top-down folyamatok feltételezése nélkül.

zenei kompetencia-reprezentációs állapotot írja le, produkciósmemória-része pedig az ezen végrehajtható változtatásokat, műveleteket tárolja szabályok formájában, melyek bizonyos föltételek teljesülésekor aktiválódhatnak. A produkciósmemória-modul szabályainak formája a következő: HA [X föltétel], AKKOR [Y működés]. A zenész tevékenységét modelláló performancia (ez tehát – mint itt látjuk – egy produkciós rendszer) egy olyan fordítót is föltételez, mely a következőképpen működik: ha a szabály bal oldalán leírt föltétel(ek) pontosan felel(ek) a munkamemóriarészben tárolt helyzetet, azaz feltétel(ek)e)t, akkor aktiváltatja, teljesíteti a szabály jobb oldalán meghatározott működést, majd a munkamemóriarész tartalma e működés eredményének megfelelően változik.¹²

¹² Példaként egy, a már ismert x-motívumunk fölismerésében (közre)működő, OPS5 programnyelven írott (Brownston et al. 1985, vagyis az előző, PROLOG-beli példához hasonló „korú”) szabály működését mutatom be. Az itt fölhasznált szabály neve legyen M1. „Zenésziünk” fejében az x-darab x-motívuma hallgatásának analízisét ez a nyelv a következőképpen írja le.

Az M1 szabály formája:

(PM1); M1 szabály

(cél értsd-meg-az-x-darabot); HA a cél az, hogy megértjük az x darabot

(kezd-meg-a-zenehallgatást); a kezdést meghatároztuk (hangok \wedge hanghalmaz {<<Cisz, Disz, É>>}); a meghallgató hangok a Cis, a Disz, s az É

(elrendezés \wedge hanghalmaz (Cisz, Disz, É)); lineárisan vannak elrendezve (egymás után szólnak meg)

AKKOR

(alkoss meg egy motívumot \wedge nevezd x-motívumnak); rakd a munkamemóriába

(alkoss meg egy motívumot \wedge hangsor (Cisz, Disz, É)); az x-motívum szimbóluma

(írd (crlf) „a Cis, Disz, és É alkotják az x-motívumot”); határozd meg hangsort és tisztítsd meg a munkamemóriát

(alkoss meg egy új célt folytatd-a-zenehallgatást); menj tovább újabb célok felé, a szabály vége

A munkamemóriarész 1. számmal jelölt tartalmát ezáltal a 2. számúra változtattuk:

Ez a performancia-értelmezés meglehetősen szabad kezét hagy az elméletalkotóknak a zenei tevékenységben a kompetenciát kiegészítő performancia határainak meghúzásában. Az egyik legcsábítóbb kompetencia-performancia elválasztás a zene „puszta strukturális”, ill. emocionáliskifejezés-hordozó funkcióinak határai mentén húzódhatna.

Zárószó helyett

Az előadásnak nincs befejezése vagy összefoglalása: a kutatás java még csak most kezdődik. Félő, hogy most csak a fölmerülő nehézségeket sikerült körvonalazni, s hogy sokkal több a kidolgoznivaló kérdés, mint amennyi választ itt felvázolni tudtam (tudunk) ma? Csakúgy, mint az elméleti nyelvészet területén, távol vagyunk még modelljeink pszichológiai realitásának megoldásától, gyakorlati sikerekről viszont már beszámolhatunk. Legközelebb minden bizonnyal a neurális hálózati modellekről beszélünk majd többet: a kognitív zenetudományban ezektől nemcsak további gyakorlati eredményeket, hanem elméleti megoldásokat is (s a pszichológiai relevancia kérdésére legalábbis részleges választ) várnak.

Van azonban egy „még gyakorlatibb” következménye az elhangzottaknak. Az előadásban a zenebeli struktúrákra és a szabálykövetésre helyeztem a hangsúlyt. Ezzel azt a mondanivalót szeretném Önöknek átadni, hogy nem nehéz tudományos alapot találnunk annak a – sajnos még nem mondhatni, hogy iskoláinkban is széles körben elfogadott – megállapításnak, hogy a zenetanítás célja a zenét felépítő struktúrák, kognitív egységek (legyenek ezek akár emocionális „egységek”, az emóciós „térkép” építőkövei) explicitté tétele kellene legyen a növendék számára. Ez ma sokszor égetőnek tűnő hiány: látogassanak el egy (tour de force-hoz hasonlító) zenei versenyre, vagy egy vizsgakoncertre; meghallják.

<u>1. tartalom (helyzet; föltétel)</u>	<u>2. tartalom</u>
((cél értsd-meg-az-x-darabot)	((cél értsd-meg-az-x-darabot)
(kezd-meg-a-zenehallgatást)	(új cél folytatd-a-zenehallgatást)
(hangok \wedge hanghalmaz {<<Cisz, Disz, É>>})	(motívum \wedge nevezd el x-motívumnak)
(elrendezés \wedge hanghalmaz (Cisz, Disz, É)))	(motívum \wedge hangsor (Cisz, Disz, É)))

A művelet befejeztével „zenésziünk” a Cis, Disz, É hangokat nem egymástól függetlenekként érzékeli, hanem az x-motívumot, melynek alkotói e hangok, mint különálló egységet ismeri föl.

Irodalomjegyzék

- Agawu, V.K. (1991). *Playing with signs: A semiotic interpretation of classic music*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press.
- Apostel, L. et al. (1986). *Reason, Emotion and Music*. Ghent.
- Baroni, M., ed. (1984). *Musical Grammars and Computer Analysis*. Firenze: Leo S. Olschki.
- Beauchamp, J., ed. (1987). *Proceedings of the 1987 International Computer Music Conference*. San Francisco: Computer Music Association.
- Browston, L. et al. (1985). *Programming Expert Systems in OPS5*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Cahier, J.P. (1986). L'I.A. au tournant de la cognitive. *Le Monde Informatique* (9/1986). Neuilly-sur-Seine.
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton. Magyarul: Mondattani szerkezetek. Budapest, Osiris, 1995.
- Chomsky, N. (1980). *Rules and Representations*. New York: Columbia Univ. Press.
- Clarke, E.F. (1989). Issues in language and music. In McAdams, S. & Deliege, I., eds.: *Music and the Cognitive Sciences = Contemporary Music Review 1989*, Vol. 4: 1-7.
- Clynes, M. (1986). Generative Principles of Musical Thought. *Communication and Cognition* 3(3): 185-223.
- Deutsch, D. (1982) The processing of pitch combinations. In Deutsch, D. (Ed.), *The Psychology of Music*. New York: Academic Press.
- Dowling, W.J. & Harwood, D.L. (1986). *Music Cognition*. San Diego.
- Ebcioğlu, K. (1989). An Expert System for Harmonizing Chorales in the style of J. S. Bach. *The Journal of Logic Programming* 8:1-2, 145-185.
- Erkkilä, J. (1997). Musiikin merkitystasot musiikkiterapian teorian ja kliinisen käytännön näkökulmasta. Jyväskylä: Jyväskylän Yliopisto.
- Gardner, H. (1983). *Frames of Mind: A Theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books.
- Gardner, H. (1985). *The Mind's New Science: A History of the Cognitive Revolution*. New York: Basic Books.
- Goodman, N. (1968). *Languages of art: An approach to theory of symbols*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Harnad, S. (1996). The Origin of Words: A Psychophysical Hypothesis. In: Velichkovsky, B. & Rumbaugh, D. (Eds.), *Communicating Meaning: Evolution and Development of Language*. NJ: Erlbaum, 27-44.
- Howell, P., West, R., Cross, I. (Eds.) (1991). *Representing Musical Structure*. London etc.: Academic Press.
- Jackendoff, R. (1993). *Languages of the Mind*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Jackendoff, R. & Lerdahl, F. (1983). *A Generative Theory of Tonal Music*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Johnson-Laird, P.N. (1983). *Mental Models*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press.
- Laske, O. (1972). *On Problems of a Performance Model for Music*. Utrecht: Institute of Sonology.
- Laske, O. (1973). *Introduction to a Generative Theory of Music*. Utrecht: Institute of Sonology.
- Laske, O. (1977). *Music, Memory and Thought: An Exploration in Cognitive Musicology*. Ann Arbor, Michigan, University Research Press.
- Laske, O. (1986). *Introduction to Cognitive Musicology*. *Communication and Cognition* 3(3): 159-183.
- Laske, O. (1988). *Introduction to Cognitive Musicology*. *Computer Music Journal* 12(1): 43-57.
- Leman, M. (1986). A Process Model for Musical Listening based on DH-Networks. *Cognitive Musicology* 3(3), 225-240.
- Louhivuori, J. & Sormunen, A. (Eds.) (1992). *Kognitiivinen musiikkiteide. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston musiikkitieteen laitoksen julkaisuja*.
- Marin, O.S.M. (1989). Neuropsychology, mental cognitive models and music processing. In: McAdams, S. & Deliege, I., eds.: *Music and the Cognitive Sciences = Contemporary Music Review 1989*, Vol. 4, 255-263.
- Matthews, R.J. (1991). Psychological Reality of Grammars. In Kasher, A. (Ed.), *The Chomskyan Turn*. Oxford & Cambridge: Blackwell.
- Mérő László (1997). *Észjárások*. Budapest: Tericum.
- Minsky, M. (1981). Music, Mind, and Meaning. *Computer Music Journal* 5(3), 28-44.
- Palisca, C. (1980). 'Theory' címszó in: *Groves Dictionary of Music*. London: Macmillans.
- Petitot, J. (1989). Perception, cognition and morphological objectivity. In McAdams, S. & Deliege, I. (Eds.), *Music and the Cognitive Sciences = Contemporary Music Review 1989*, Vol. 4: 171-180.
- Pléh Csaba (1986). A modern kognitívizmus mozgalma és változásai. In Pléh Csaba (szerk.), *Kognitív tudomány*. Budapest: Osiris-Láthatalan Kollégium: 9-34.
- Pribram, K. (1971). *Languages of the brain*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Rechardt, E. (1988). Musiikillisen kokemisen ruumilliset ja symboliset ulottuvuudet. In *Psykoanalisiin monta tasoa. Psykoanalitikko, prof. Tor-Björn Hagglundin juhla kirja* 10. 3. 1988. Helsinki: Nuorisosäätiö.
- Ringland, G.A. & Duce, D.A. (1988). *Approaches to Knowledge Representation*. New York: Wiley.
- Roads, C. (1985). Research in Music and Artificial Intelligence. *ACM Computing Surveys* 17(2), 163-190.

- Sági Mária és Vitányi Iván (1988). Experimental research into musical generative ability. In: Sloboda, J.A. (Ed.), *Generative Processes in Music*. Oxford, Clarendon.
- Serafine, M.L. (1988). *Music as Cognition. The Development of Thought in Sound*. New York.
- Sloboda, J.A. (1976): The effect of item position on the likelihood of identification by inference in prose and music reading. *Canadian Journal of Psychology* 30: 228-236.
- Sloboda, J.A. (1985). *The Musical Mind: the Cognitive Psychology of Music*. Oxford, Clarendon.
- Stachó László (1999). Comments on Harnad, S. (1996): <http://cogsci.soton.ac.uk/~harnad/Hypermail/CogSci-Szeged99/>
- Stachó László (2000). Kis tudományfilozófiai esszé. Szakkollégiumi Füzetek 1(1), 2000. 1.évf., 1.szám.
- Stachó László (2001). Az európai zenepszichológia perspektívái – A legújabb finn zeneterápia-elmélet, Erkkilä (1997) bemutatása. Magyar Pszichológiai Szemle, megjelenés alatt.
- Steling, L. & Shapiro, E. (1986). *The Art of Prolog*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Sundberg, J. & Lindblom, B. (1976). Generative Theories in Language and Music Descriptions. *Cognition* 4(1): 99-122.
- Toiviainen, P. (1992). Jazzimprovisaatiota oppiva ja tuottava hermoverkko. In: Louhivuori, J. & Sormunen, A. (Eds.), *Kognitiivinen musiikkiteide*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston musiikkitieteen laitoksen julkaisuja, 191-212.
- West, R., Howell, P., Cross, I. (1991). Musical Structure and Knowledge Representation. In Howell, P., West, R., Cross, I. (Eds.), *Representing Musical Structure*, 1-30.

A SZEMÉLYISÉGTÉNYEZŐK ÖSSZEFÜGGÉSEI A SZAKMAI ELÉGEDETTSÉGGEL ÉS A FOGLALKOZÁSI STRESSZEL

BENCZÉDI RÉKA

Babeş-Bolyai Tudományegyetem (Kolozsvár),
Pszichológia és Neveléstudományok Kar,
Munka és Szervezetpszichológia Szak, Mesterképző

e-mail: salescons@mail.dntcj.ro

Summary

Despite of technical progress, nowadays humans has to process a large amount of information. Moreover, some negative workplace influences can be harmful to health. Large state-owned Romanian ex-communist enterprises with non-professional organizational management has a psychological influence on employees, too.

The present investigation has the theoretic presupposition that occupational stress is a multidimensional aspect of professional life, which extends beyond organizational limits. Our aim is to define the dynamics of occupational stress, in the context of Romanian socio-economical characteristics, comparing important factor-ratings related to job satisfaction as of employees in private and public sector. Our concern was also about interpersonal differences in characteristics which has an important mediator influence in coping with stress.

Keywords

stress in workplace, private and public employees, individual differences, dynamics of stress

Kulcsszavak

munkahelyi stressz, a stressz dinamikája, egyéni különbségek, állami és magánszektor összehasonlítása

Bevezető

A munkatevékenység, mint az ember egzisztenciájának biztosítója, a társadalomban számos ember életében jelentős stresszforrásként jelenik meg. A technikai fejlődés ellenére az ember hatalmas mennyiségű információtömeg feldolgozására van kényszerítve, amely igen megterhelő lehet számára. A munkakörnyezet olyan negatív hatásai mint a zaj, monotonitás, vegyi anyagok stb. károsíthatják az alkalmazottak egészségét. Az állami vállalatok instabil gazdasági helyzete, a megrögzött, ma már működésképtelen szervezeti management a munkahely bizonytalanságának érzését, a munkahely elvesztésétől való félelmet váltja ki az alkalmazottakból. A stresszélmények lehetnek rövid időtartamúak, melyekkel az egyének sikeresen megbirkóznak, vagy huzamosabbak, ezek komoly ve-

szélyforrást jelentenek az egyén pszichikai és egészségi állapotára. Köztudott, hogy nyugaton több millió dollárt költenek évente a munkahelyi stressz következményeinek enyhítésére, a különböző betegségekből, gyenge munkateljesítményből, hiányzásokból adódó veszteségek fedezésére. Ma már világos, hogy a stressz jelentős szerepet tölt be számos fizikai és lelki rendellenesség kialakulásában.

A jelen kutatás abból az elméleti feltevésből indul ki, hogy a foglalkozási stressz a szakmai élet egy olyan többdimenziós jelensége, amely meghaladja a szervezeti kereteket, és nagymértékben függ attól a szociál-politikai és gazdasági kontextustól, amelyben megnyilvánul. Ennek megfelelően, a kutatás célja meghatározni és feltárni a foglalkozási stressz alkotóelemeinek dinamikáját a romániai szociális-gazdasági kontextusban. A kutatás voltaképpen az állami és magánvállalatok alkalmazottainak stressz-szintjét, szakmai elégedettségét és az általuk említett munkahelyi stresszorok közti összehasonlító vizsgálatot foglalja magába. A kutatás célja megvizsgálni, hogy az ország társadalmi, politikai valamint gazdasági helyzete milyen mértékben nyomja rá bélyegét az állami, illetve magán vállalatok alkalmazottainak szakmai elégedettségére, a stresszorokkal szembeni megküzdőképességükre, valamint a stresszre való reakciójukra. A kutatás további célja feltérképezni, hogy az állami illetve magán vállalatok alkalmazottai közti különbségek a szakmai elégedettséget, stresszszeszültségeket és a munkahelyi stresszorokat illetően milyen mértékben magyarázhatóak olyan szervezeti tényezőkkel, mint a szervezeti struktúra és légkör, a szervezetben uralkodó kommunikáció minősége, a döntéshozó politika és a munka szociális környezete, illetve, hogy ez a különbség milyen mértékben van meghatározva a szervezeti tényezőkön kívül az alkalmazottak különböző személyiségtulajdonságai által.

Az alaphipotézise szerint a stresszhez való alkalmazkodás és a stressz negatív következményeinek megnyilvánulása egyéni különbségek által meghatározott. Ennélfogva a kutatás azokat a személyiségtényezőket szándékszik megnevezni, amelyek mint mediátor tényezők működnek a foglalkozási stressz folyamatában, hozzájárulva az egyén egészségének megőrzéséhez, a szakmai elégedettségének és munkateljesítményének növeléséhez.

Empirikus szinten a jelen kutatás úgy próbálja megközelíteni a foglalkozási stressz problematikáját, hogy a hangsúlyt nem annyira a szervezeti tényezők szerepére helyezi, hanem inkább azon

személyiségbeli tulajdonságokra, amelyek befolyásolják a stresszhez kapcsolódó egyéni megküzdési módot és alkalmazkodást. A vizsgálat összefüggéseket tár fel a stresszorok, stresszfeszültségek, a szakmai elégedettség, illetve azon személyiségtulajdonságok között, amelyek mediálják az említett tényezők közötti kapcsolatot.

Több száz év telt el azóta amióta W. Cannon és Selye először szavakba öntötték a különböző kutatások stresszre vonatkozó eredményeit. Az ők pionírmunkájától napjainkig hatalmas mennyiségű adat, kísérlet halmozódott fel, amelyek szisztematikusan bár, de különböző aspektusok nyomán vizsgálják a stressz jelenségét. E számos kutatási eredménynek eddig még nem sikerült egyetlen, mindenki számára elfogadható meghatározását adni a stressz fogalmának. A stressz meghatározásának pontatlansága és tisztázatlansága a jelenségek azon széles köréből ered, melyeket e fogalom körülír. A megközelítés perspektívájának függvényében változik a stressz fogalmának meghatározása.

A különböző értelmezési módok három elméletben foglalhatóak össze.

A *stressz fiziológiai megközelítése* alapjául H. Selye (1956) trifázisos elmélete szolgál. A stressz ezen fiziológiai vagy biológiai modellje a szervezet válaszára helyezi a hangsúlyt, az ártalmas környezeti ingerekkel szemben, és a szervezet azon első védekezési reakciójáról szól, amely a zavaró hatásokkal szembeni ellenállás gyanánt mobilizálódik.

A *stressz kauzális megközelítése* szerint a stressz azokra a környezeti ártalmas ingerekre, feltételekre vonatkozik, amelyek az egyén életében várhatóan feszültséget, sőt betegséget idéznek elő. A stressz a stresszkeltő tényezők és ingerek együttese, amelyeket stresszorokként emlegetünk. Stresszor mindaz a környezeti esemény vagy feltétel, amely intenzitása vagy frekvenciája révén fiziológiai és pszichoszociális stresszreakciót vált ki az egyénből (Eliot és Eisdorfer, 1982).

A *tranzakcionista (interakcionista) megközelítés* szerint, a stressz a személy és környezete közti sajátos viszonyként, interakcióként jelentkezik, amely akkor jön létre amikor az egyén olyan követelményekkel szembesül, melyeket a rendelkezésére álló erőforrásaihoz való viszonyítás alapján kihívásként vagy jóllétét fenyegetőként ítéli meg. A környezetnek ezen kiértékelése alapján az egyén olyan megküzdő, alkalmazkodó (*coping*) mechanizmusokat mozgósít, valamint olyan kognitív-affektív-viselkedéssel válaszokat provokál, amelyek a helyzet kezelését és a feszültség csökkentését célozzák (Lazarus és Folkman, 1966).

A jelen kutatás a foglalkozási stressz fogalmának megközelítésében Cary L. Cooper *stresszmodelljére* épül, mely tranzakcionista perspektívából közelíti meg a stressz jelenségét (Cooper, 1981). E szerint a munkahelyi stressz a személy egyéni stí-

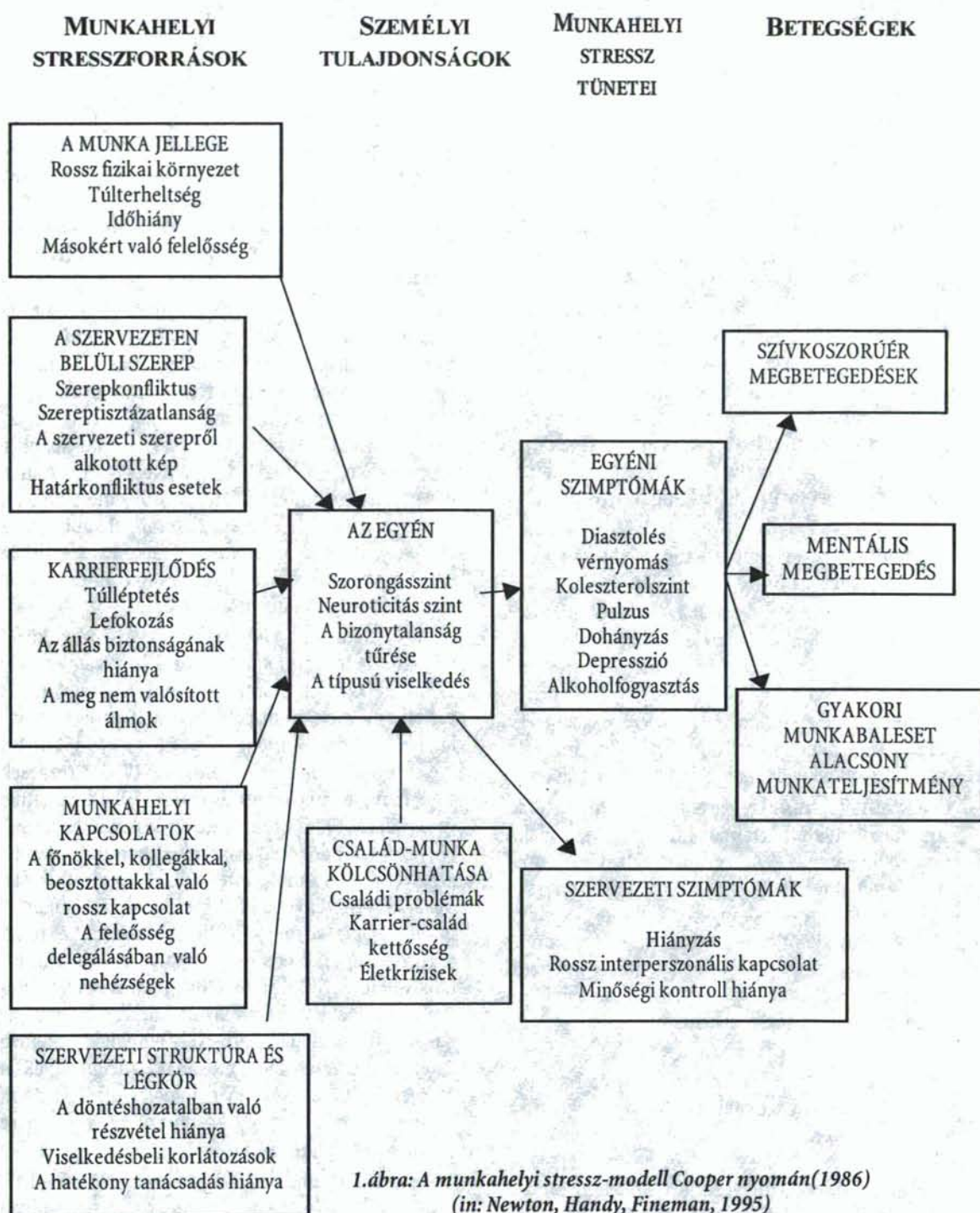
sége és erőforrása, valamint a környezet számtalan kihívása és követelménye közti interakció produktuma. A munkahelyi stressz úgy tekinthető, mint a munkakörülmények és a munkában résztvevő személy tulajdonságai közti interakció. A modell középpontjában az egyén áll a maga személyiségjellemzőivel (Newton, Handy, Fineman, 1995). Cooper szerint a stressz elsősorban egy szubjektív tapasztalat, mely akkor jelentkezik, amikor a munka követelményei meghaladják az egyén azon képességét, hogy megbirkózzon velük (Ross és Altmaier, 1994).

Cooper összefüggő és informatív áttekintését adja a *munkahelyi stresszt előidéző tényezők* sorának. A munkahely környezetének bármely ingere olyan stresszorá válhat az egyén számára, amely károsan befolyásolja személyes jóllétét (Cooper, 1983). A jelen vizsgálat a stresszorok közül a következőkre helyezi a hangsúlyt: a munka jellegzetességeiből eredő stresszorok, mint például a túlterheltség és felelősség; a szereppel kapcsolatos stresszorok; a szervezetben uralkodó légkör; a vezetők részéről érkező elismerés hiánya és a szakmai-családi egyensúly megbomlása.

A *munka jellegéből fakadó stresszorok* közül megemlíthető a *munka fizikai környezete*, amely olyan egymással összefüggő tényezők együttesét foglalja magába, mint például a nedvesség, megvilágítás (Murrell, 1965, Mc Cornick, 1970), a szélsőséges hőmérséklet (Cohen, 1980), rezgések vagy hanghullám (Quick és Quick, 1984), zaj (Rule és Nesdale, 1976), a számítógép és más technikai tényezőkből adódó stresszorok (Chandrow, 1984), amelyek időtartamuk, intenzitásuk és a munka típusának függvényében fejtik ki káros hatásukat. A *munka gyors üteme* egy újabb, a munka belső jellegzetességeiből eredő stresszor. Amikor a munkakövetelmények természetük, mennyiségük folytán megterhelik az alkalmazottakat, és olyan munkaritmust követelnek, amelyek nem felelnek meg azok természetes bioritmusának, meghaladják a szervezet által elviselhető fiziológiai túrés szintjét, és romboló hatást gyakorolnak az egészségre (French és Kaplan, 1983).

A „túl sok tennivaló” vagy a „túl kevés munka”, azaz a *túlterheltség és alulfoglalkoztatottság* olyan tényezők, amelyek a munkahely fontos stresszforrásává válhatnak. Számos adat bizonyítja a kapcsolatot a mennyiségi vagy minőségi túlterheltség és cigarettafogyasztás (French és Kaplan, 1981), emelkedett alkoholfogyasztás (Margelis, 1981), valamint szív és koszorúér megbetegedések között (Breslow és Buell, 1980).

Shaw és Riskind (1983) vizsgálatai igazolják, hogy a felelősségteljes pozíciót betöltő egyének gyakrabban számolnak be magas szorongás-szintről, magas vérnyomásról, gyomorfekélyről és egyéb szomatikus tünetekről, azaz a *másokért való*

I. ábra: A munkahelyi stressz-modell Cooper nyomán (1986)
(in: Newton, Handy, Fineman, 1995)

nagyfokú felelősség, mint stresszor, a distressz megtapasztalásához járulhat hozzá.

Karasek (1979) elmélete szerint a magas követelményű - alacsony döntőképeségű foglalkozások járnak a legmagasabb stressz-szinttel. A szakirodalom szerint egy szervezet centralizált struktúrája, amelyben a döntéshozó hatalom a szervezeti hierarchia legfelsőbb szintjén helyezkedik el, és az alacsonyabb pozíciókat betöltő egyének ki

vannak zárva a döntéshozás és kontrollgyakorlás lehetőségeiből, káros kihatással van az egyén egészségi állapotára, és szakmai elégedetlenséget, az események feletti kontrollálhatatlanság, a tehetetlenség érzéseit váltja ki az egyénből (Keller, 1974).

A szereppel kapcsolatos stresszorok közé tartozik a szereptisztázatlanság, amely akkor jelenik meg, ha az egyén munkahelyi szerepének végrehajtásával kapcsolatban inadekvát vagy hiányos információk

állnak rendelkezésre és a személynek kétségei vannak feladata különböző aspektusaival, céljaival szemben támasztott elvárásokkal kapcsolatban (Beehr, 1985). A szerepkonfliktus akkor keletkezik, amikor a személyt egyszerre két vagy több szerep-elvárás és követelmény éri, melynek következtében az egyikhez való alkalmazkodás lehetetlenné vagy körülményessé teszi a másik teljesítését (Kahn, 1964). Számos vizsgálat mutatott szignifikáns eredményeket a szereppel kapcsolatos stresszorok és a stressz olyan negatív megnyilvánulásai között, mint szakmai elégedetlenség (Kahn és társai, 1964); French és Caplan, 1970; Revicki és May, 1989), feszültségérzés (Kahn, 1964), az önértékelés és önhatékonyság alacsony foka (Kahn, 1973) és depresszió (Kahn, 1973).

A munka kedvező szociális környezete, a vezetők-beosztottak közötti meleg, barátságos és kooperatív kapcsolat, amely a szociális támasz lehetőségét biztosítja az alkalmazottak számára a "buffering" modell értelmében, védő funkciót gyakorol az intenzív stresszorokkal szembesülve (Cobb, 1976; Gentry és Kobasa, 1984). Ezzel ellentétben, a munka kellemetlen, konfliktusos szociális környezete, az alkalmazottak számára stresszgeneráló tényezőként jelentkezhet.

A vezetők részéről érkező szociális támasz, elismerés hiánya, mint stresszor hátráltatja a hatékony coping megküzdést a stresszorokkal szemben. (Armstrong-Stassen, 1994). A beosztottak iránti bizalom, tisztelet és figyelmes bánásmód meglete vagy annak hiánya, a teljesítmények elismerése, illetve a vezetői réteg szélsőséges mértékű elkülönülése a beosztottaktól, jó előrejelzői a szervezet iránti lojalitásnak (Mossholder, Armenakis és Bedeian, 1982).

A jelen vizsgálat célja feltérképezni mindazon stresszorokat, amelyekkel az állami, illetve magánvállalatok alkalmazottai szembesülnek, és összefüggéseket keresni ezen stresszorok, a stresszfeszültségek és különböző személyiségtulajdonságok között.

Cooper modelljének egy másik összetevője a stresszre adott reakció, amely egyéni és szervezeti szinten egyaránt jelentkezhet.

A stresszre adott reakció egy olyan komplex folyamat, amely fiziológiai, affektív és viselkedésbeli reakciókat foglal magába.

A fiziológiai válaszok elsősorban a kardiovaszkuláris, neuroendokrin és immunrendszer komplex módosulását eredményezik, megnövelve a stressz alatti specifikus hormontermelést, a vérnyomást és a szívritmust. E fiziológiai változások többsége a szimpatikus idegrendszer és az adreno-kortikális rendszer aktivitásából ered. Számos adat bizonyítja, hogy a krónikus izgalom, a tartós fiziológiai arousal igen káros hatású, hajla-

massá teszi az egyént a szív és érrendszeri betegségekre (Taylor, 1986).

A stresszre adott érzelmi reakciók széles skálán jelenkezhetnek, amelyek a pozitív érzelmeiktől (amikor a helyzet kihívásként értelmezhető), a sokkal gyakoribb negatív érzelmekig (düh, depresszió, szorongás) terjednek. Számos vizsgálat szignifikáns kapcsolatra mutat a munkahelyi stresszorok és olyan pszichikai, emocionális stresszreakciók között, mint a szorongás, depresszió, kimerültség, szakmai elégedetlenség (Jackson és Schuler, 1985; Beehr, 1991). Fletcher és Morris (1987) összefüggést mutatott ki a nagy felelősséggel járó, megfeszített szellemi munkát igénylő foglalkozások és a pszichikai *straine* között. Kornhauser (1975), Crown és Crisp (1982) és Kessler, valamint Cleary (1987) szerint összefüggés mutatható ki a társadalmi osztály, a szervezeti hierarchiában elfoglalt hely és a mentális egészség között, a legerősebb stressztüneteket a szakképzetlen és alacsony társadalmi osztály tagjai produkálják. Egy jelentős pszichikai strain a "burnout", amely arra a fizikai, emocionális és mentális kimerültségi állapotra vonatkozik, mely a különböző érzelmi kihívásokra jelentkező megfelelni akarás következménye (Pines és Aronson, 1989).

A viselkedésbeli-attitűdbeli *straine*ek, mint például a fokozott alkoholfogyasztás, amely gyakran menekülési kísérletként jelenhet meg, a kábítószer-fogyasztása, a táplálkozási zavarok, a munkahelyi balesetekre való hajlam, gyakori konfrontáció a munkatársakkal, vezetőkkel, elzárkózás az emberi kapcsolatok elől stb., olyan viselkedésformákra utalnak, amelyek gyakran összefüggnek a szorongással, ingerlékenységgel. A jelen vizsgálat a stresszfeszültségek (*straine*ek) mentális és fizikai vetületeivel egyaránt foglalkozik, olyan változókat vizsgál, mint a pszichikai energia és nyugodtság - a fizikai egészség mutatói -, a mentális egészség olyan a megnyilvánulásai, mint a mentális készségesség, mentális dinamizmus és pszichikai egyensúly.

Cooper modelljének értelmében a szervezet egy olyan organikus entitás, amely az emberi testhez hasonlóan, különböző „stressztüneteket” mutathat. A stressz szervezet szinten jelentkező következményei direkt módon befolyásolják a szervezet hatékony működését. A szervezet működése nem választható el az alkalmazottak mentális és fizikai állapotától, munkateljesítményétől, ezért sok esetben igen nehéz meghatározni, hogy egy strain elsősorban egyéni vagy szervezeti szinten hat (Beehr és Newman, 1990). A szervezeti stresszt előidéző tényezők, nemcsak a szervezeti stresszorokból eredhetnek, hanem személyes feszültségekből, vagy más extraprofeszionális stresszorokból is (Beehr és Franz, 1987). A szakirodalom olyan szervezeti stresszkövetkezményeket említ, mint a munkateljesítmény romlása (Jarnal, 1984; Blau, 1981; Spektor, 1988; Packard és

Manning, 1986), a hiányzás (Porter és Steers, 1983; Gupta és Beehr, 1979; Kaufman és Beehr, 1986), a késés (Jamal, 1984; Beehr, 1995), az önkéntes felmondás (Hulin és munkatársai, 1985; Lyons, 1981; Beehr és King, 1988). Számos adat bizonyítja, hogy ezen szervezeti következmények összefüggést mutatnak a szerepkonfliktussal, a túlterheltséggel, illetve alulfoglalkoztatottsággal és a vezetési stílussal. A jelen vizsgálat a szakmai elégedetlenséget úgy tekinti, mint a stressz szervezeti következménye és összefüggéseket keres a különböző, szervezetben fellelhető stresszorok (szereppel kapcsolatos stresszorok, szervezeti légkör, a vezetők részéről érkező támasz, a munka szociális környezetéből eredő stresszorok) és a szakmai elégedettség között, valamint az alkalmazottak személyiségtulajdonságai (státusigény, coping mechanizmusok, önértékelés, kontrollhit) és a szakmai elégedettség között.

A stresszel kapcsolatos kutatásokban egyre nagyobb szerep jut az *egyéni különbségek* feltárásának, amely kiemeli a *személyiségtényezők* fontosságát a stressz folyamatában. A kutatási eredményekből arra lehet következtetni, hogy ezek az egyéni különbségek a stressz folyamatának minden szintjén fellelhetőek, kezdve egy helyzetben megjelenő stressz mértékének kiértékelésétől, a stresszre mutatott reakciómodon keresztül, egészen a stressz negatív következményeinek, a fizikai és mentális diszfunkcióknak a megnyilvánulásáig (Bában, 1998). Számos kutatás bizonyítja a stresszfeszültségek, illetve mentális és fizikai egészség és szívósság (Kobassa, 1979; Novack, 1989; Oulete és Pucetti, 1982), koherenciaérzés (Antonovsky, 1978; Larson, 1994), önbecsülés (Rosenberg, 1965; Larson, 1994), negatív affektivitás (Watson, Klark, 1984; Bolger, Schilling, 1991), optimizmus-pesszimizmus (Scheier és Carver, 1986), A típusú viselkedés (Karasek és Theorell, 1990; Van Dijkhuizen és Reiche, 1980; Ivancevich és Matteson, 1982), kontrollhit (Folkman, 1984; Phares, 1976; Krause és Stryker, 1984), szociális támasz (James La Rocco, 1980; Russel, 1987; Beehr, 1985) közötti kapcsolatot.

A jelen vizsgálat összefüggéseket keres a stresszorok, stresszfeszültségek és szakmai elégedettség között, olyan személyiségtényezők figyelembevételével, mint az intellektuális hatékonyság, szorongás, flexibilitás, kontrollhit, önértékelés és szociabilitás. A kutatás abból a feltevésből indul ki, hogy az olyan személyes tulajdonságok, mint az önértékelés, *locus of control*, a szorongás és szociabilitás sokkal árnyaltabban előrejelzik az alkalmazottak stresszre adott reakciómódját, mint a szervezeti tényezők: a szervezeti struktúra és légkör, a vezetők részéről érkező elismerés és a munka szociális környezete. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a szervezeti és a személyiségtényezők kombinációjának figyelembevétele adja a legpontosabb magyarázatát a vizsgálandó jelenségnek, azaz a

stresszorok, straineik és szakmai elégedettség közötti kapcsolatnak.

A kísérlet leírása

A kutatás hipotézisei

1. A magáncégek, jövedelmező tevékenységüknel, hatékony szervezési módjuknál fogva nagyobb szakmai elégedettséget biztosítanak alkalmazottaiknak, így ezek elégedettebbek munkakörülményeikkel, a szervezeti légkörrel és a munkahelyi kapcsolataikkal, mint a gyengébb gazdasági helyzettel rendelkező állami cég beosztottai.
2. Az állami vállalatok alkalmazottai gyakrabban szembesülnek a szervezeti struktúra hiányosságaiból, a munka szociális környezetéből, valamint a szervezeten belül betöltött szerepekkel kapcsolatos stresszorokkal, melynek következtében több szomatikus stressztünetet produkálnak és rosszabb a mentális és fizikai egészségi állapotuk.
3. A szomatikus stresszfeszültségek (straineik) szoros kapcsolatban állnak az egyén személyiségtulajdonságaival, megküzdési stratégiáival (coping), és kontrollhitével, amelyek befolyásolják a stresszre adott válaszmódot.
4. Szignifikáns összefüggés áll fenn a szakmai elégedettség, a munkahelyi stresszorok és az egyéni személyiségváltozók között.

A kísérlet függő és független változói

Függő változók

- A szakmai elégedettség:
J1–munkával való elégedettség
J0–szervezettel való elégedettség
J1–jelen munkával való elégedettség
J2–fizetéssel való elégedettség
J3–előléptetési lehetőségek
J4–kontrollal való elégedettség
J5–munkatársakkal való elégedettség
J6–munkával való általános elégedettség

- Stresszfeszültségek:
Mentális egészség (SANAPSI)
MA–készségesség
MR–mentális dinamizmus
MW–pszichikai egyensúly
Fizikai egészség (SANAFIZ)
PA–nyugodtság
PE–energia

Független változók:

- Coping stratégiák:
ST–szociális támasz
CT–stresszkontroll
- Egyéni különbségek:

A típusú viselkedés:

TI-türelem

TD-impulzivitás

LC-események feletti kontroll

CONTROL: locus of control

California Psychological Inventory (CPI) változói

▪ Stresszorok:

PW-túlterheltség

PR-másokkal való kapcsolatok

PH-szakmai-családi egyensúly

PM-szervezetben belüli szerep

PP-felelősség

PD-hétköznapi bosszúságok

PC-elismerés

PO-szervezeti légkör

A kísérleti személyek bemutatása

A kutatásban résztvevő 100 kísérleti személy négy cég alkalmazottja – 25 személy minden cégtől –, akik önkéntesen vállalkoztak a felmérésre.

A cégek gazdasági profiljuk (termelő, szolgáltató), valamint szervezeti típusuk függvényében (állami, magán) különböztek egymástól.

Ennek megfelelően a B és D cég állami vállalatok, az előbbi a könnyűipari ágban termelő profilú, a jelen pillanatban felbomlóban levő nagyvállalat, az utóbbi a mass-media területéről származó, szolgáltató-ipari, szintén állami vállalat.

Az A és C magántulajdonban levő cégek. Az előbbi szolgáltató (mass-media) vállalat, a közelmúltban létesült, kielégítő, de instabil gazdasági helyzettel rendelkezik, a C cég gyors gazdasági fejlődésben levő termelőipari osztrák-román vállalat.

A vállalatok hozzávetőlegesen hasonló számú alkalmazottat foglalkoztatnak (100-500). A tesztbateria a szervezeti hierarchia különböző szintjén elhelyezkedő alkalmazottak körében volt alkalmazva: elsőfokú manager, másodfokú manager, szakosztályvezető, műhely vagy irodafőnök, beosztott (szakképzett vagy szakképzetlen munkás, közgazdász, informatikus, technikus, riporter, elárusító stb).

A felmérés a cégek helyszínen történt, kiscsoportokban, valamennyi cég esetében két alkalommal. A felmérésben önkéntesek vettek részt, a választási kritérium egyrészt a szervezeti hierarchiában elfoglalt hely volt, azonkívül a személyek véletlenszerűen voltak kiválasztva.

Kutatási eszközök

1. Munkahelyi Stresszmutató O.S.I (Occupational Stress Indicator)

A kérdőívet 1988-ban Cooper, Sloan és Williams dolgozta ki a stressz tranzakcionista mo-

delljére építve. Célja a stressz különböző aspektusainak meghatározása, kezdve a munkahelyi stresszoroktól, egészen a stresszre adott különböző reakciómódokig, az egyén személyiségtulajdonságainak függvényében.

A kérdőív hat fejezetből áll, melyek a stressz más-más aspektusait mérik. Az első fejezet a szakmával (JI) és a szervezettel való elégedettséget (JO) vizsgálja, olyan módon, hogy a magasabb értékek az elégedettség magasabb fokára utalnak. A második fejezet a mentális és fizikai egészség mérésére vonatkozik. Ide tartoznak a készségesség (MA), mentális dinamizmus (MR), pszichikai egyensúly (MW), nyugodtság (PA) és energia (PE). A kérdőív harmadik része az A típusú viselkedés számos jellegzetességét azonosítja: türelmet (TI), impulzivitást (TD), és az események feletti kontrollt (LC). A magas pontszámok az A típusú viselkedés jelére utalnak. A negyedik fejezet a különböző típusú stresszorok mértékét azonosítja. Több alskálát tartalmaz: túlterheltség (PW), munkahelyi kapcsolatok (PR), családi és szakmai élet közötti egyensúly (PH), a foglalkozási szerep (PM), személyes felelősség (PP), bosszúságok (PD), elismerés (PC), és szervezeti légkör (PO). Az ötödik fejezet változói a stresszkontroll (CT) és a szociális támasz (ST) az egyén megküzdési stratégiáira vonatkoznak. A hatodik fejezet a munkahelyi események felett gyakorolt kontroll képességét méri (CONTROL).

2. Szakmai Elégedettségi Mutató J.D.I (Job Descriptive Index)

A kérdőív kidolgozói W. K. Bayer és C. Smith.

Ez a kérdőív a szakmai elégedettség hat főbb aspektusának mérésére terjed ki, az első öt rész a szakmai elégedettség olyan dimenzióira vonatkozik, mint a jelenlegi munkával való elégedettség, a fizetéssel, előléptetési lehetőségekkel munkatársakkal való elégedettség. A hatodik rész a szakma iránti általános érzelmekre vonatkozik. A J.D.I. a szakmai elégedettség legnépszerűbb standardizált.

A kérdőív skálái a következők:

- J1-jelenlegi munkával szemben mutatott elégedettség
- J2-fizetéssel szembeni elégedettség
- J3-előléptetési lehetőségek
- J4-kontrollal való elégedettség
- J5-munkatársakkal való elégedettség
- J6-munkával való általános elégedettségi szint

3. Californiai Személyiségvizsgáló Kérdőív C.P.I (California Psychological Inventory)

A személyiségvonások mérésére használatos eszköz a Harrison G. Gough által 1987-ben kidolgozott személyiség-kérdőív 462 itemes változata.

Az interperszonális stílust mérő skálák a következők: dominancia (Do), státusigény (Cs), szociabilitás (Sy), társas jelenlét (Sp), önértékelés (Sa), independencia (In), empátia (Em).

Az egyéni értékek és normák mérésére használt skálák: felelősség (Re), szocializálódás (So), önkontroll (Sc), jó benyomáskeltés (Gi), közösségiség (Cm), jóllét (Wb), tolerancia (To).

Az intellektuális hatékonyságot mérő skálák a következők: konformitás útján való hatékony megvalósulás (Ac), independencia útján való hatékony megvalósulás (Ai), intellektuális hatékonyság (Ie).

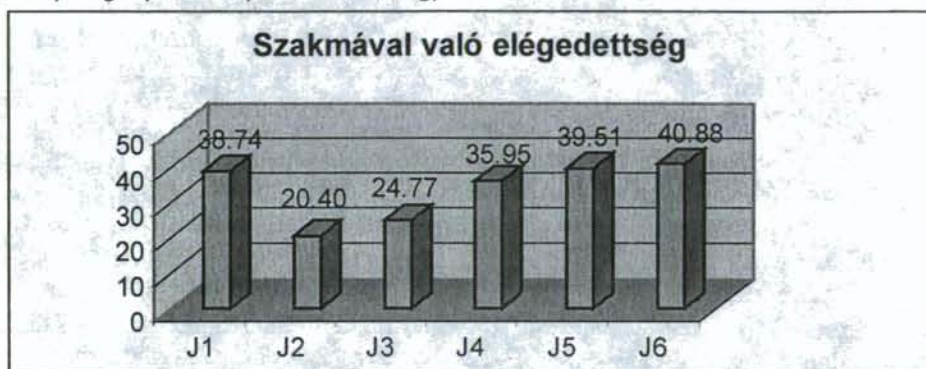
A személyi stílust mérő skálák: intuíció (Py), flexibilitás (Fx), feminitás (Fm), szorongás (Ax).

A kutatási eredmények bemutatása

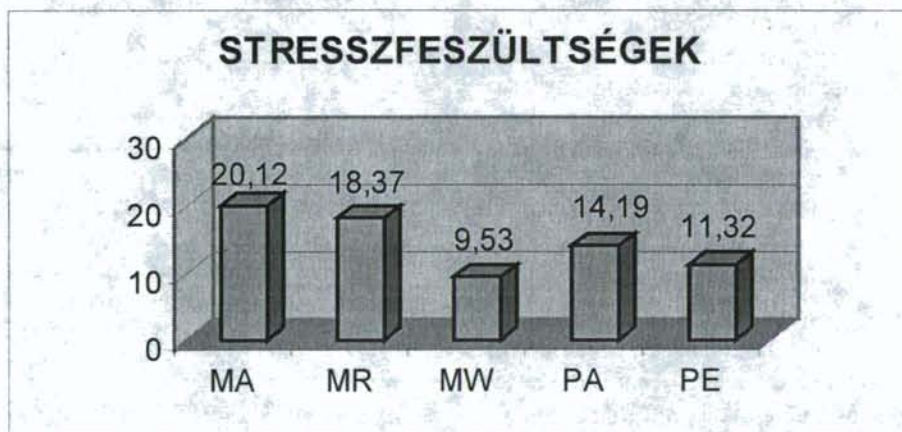
Az O.S.I. foglalkozási stressz mérésére szolgáló Crombac Alpha értékek 0.36 és 0.87 között helyezkednek el, melyek igen jó (0.80), jó (0.70-0.60) vagy

elfogadható (0.50- 0.40) megbízhatóságra utalnak. A J.D.I. és C.P.I. eseteiben nem volt szükség a skálák megbízhatóságára utaló alpha értékek kiszámítására, ugyanis ezek jól bevált, széles körben alkalmazott, népszerű tesztek.

A 2. ábra az alkalmazottak átlagos értékeit tartalmazza a szakmai elégedettség különböző aspektusait mérő mutatók függvényében. A fizetéssel való elégedettségre vonatkozóan mutatható ki a legkisebb átlag, a legnagyobb pedig, a munkával való átlagos, és a munkatársakkal szembeni elégedettség mutatóin jelentkezik.

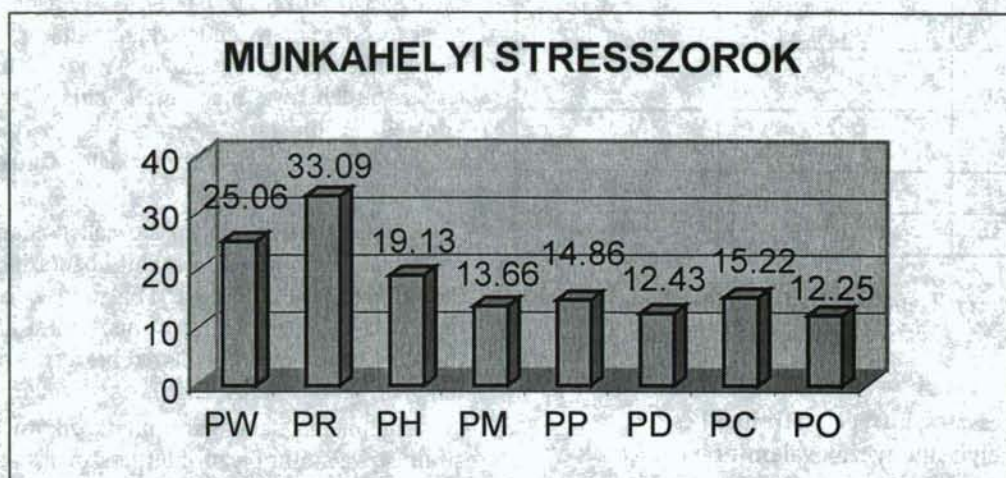
2. ábra: az alkalmazottak szakmai elégedettség mutatókon elért átlagai

3. ábra: Az alkalmazottak stresszfeszültség mutatókon elért átlagértékei

A stresszfeszültség különböző elemeit mérő skálákon a legnagyobb értéket a mentális készségesség képviseli, ezt követi a mentális dinamizmus és a pszichikai egyensúly. A nyugodtság és energia mutatók igen magas, átlag feletti értékeket mutatnak.

Úgy tűnik, hogy az alkalmazottak a munkahelyi kapcsolatokról származó stresszoroktól szenvednek leginkább, ezt követően a túlterheltségtől és az elismerés hiányától, a legkevésbé pedig a hétköznapi bosszúságokból eredő stresszoroktól. A nagyfokú felelősséggel kapcsolatos stresszorok mutatói szintén igen magas értéket jeleznek.

4.Áb ra: az alkalmazottak munkahelyi stresszorokat mérő mutatókon elért átlagai

Az állami és magántulajdonú vállalatok összehasonlító vizsgálata

Az első két hipotézis ellenőrzésére, azaz a négy szervezet valamennyi skálán elért átlagai közti szignifikáns különbség kimutatására t tesztet alkalmaztam. Összehasonlítottam az állami és a magán-

cégek alkalmazottainak átlagait (A-D, B-C), majd külön-külön az állami, illetve magáncégek alkalmazottainak eredményeit egymás közt (A-C, B-D).

Az 1 számú táblázat tartalmazza az állami és magán termelő profilú vállalatok közti szignifikáns különbségeket (B-állami termelő vállalat, C-magán termelővállalat).

változó	b átlaga	c átlaga	t érték	p érték
J0 (szervezettel való elégedettség)	20.00	22.666	-4.43	.000
J2 (fizetéssel való elégedettség)	20.272	32.785	-3.59	.000
J4 (kontrollal való elégedettség)	33.272	43.035	-4.25	.000
PW (túlterheltség)	27.681	21.785	3.21	.002
PR (munkahelyi viszonyok)	37.500	30.250	3.30	.002
PH (család-szakmai egyensúly)	20.181	16.035	2.75	.008
PO (szervezeti légkör)	12.863	9.714	3.21	.002
PA (nyugodtság)	15.363	12.785	3.24	.000

1. táblázat: Az állami és magántermelő profilú vállalatok közti szignifikáns különbségek

Az állami és magáncégek alkalmazottainak eredményei, függetlenül az illető vállalat gazdasági profiljától, igen hasonlóak. Az átlagok elsősorban a szakmai elégedettséget és a stresszorokat illetően térnek el, a stresszfeszültségek szintjén alig mutatkozik szignifikáns különbség. A magáncégek alkalmazottai az első hipotézisnek megfelelően a szervezettel, annak struktúrájával, jutalmazó rendszerével, a vezetők részéről érkező kontrollal, valamint a szervezetben betöltött szereppel nagyobb elégedettségi szintet mutatnak.

Ugyanakkor, gyakrabban szembesülnek olyan stresszt kiváltó tényezőkkel, mint a rossz munkahelyi kapcsolatok, a szervezeti légkörből adódó stresszorok, az elismerés hiánya, szerepkonfliktusok és a család-szakmai egyensúly megbomlása.

A 2. táblázat alapján (A-magán szolgáltató vállalat, D-állami szolgáltató vállalat) szignifikáns különbség mutatható a fizetéssel való elégedettség és az elismerésből származó stresszorok mértéke között.

VÁLTOZÓ	J2 (fizetéssel való elégedettség)	PM (szerepkonfliktus)
A ÁTLAGA	27.184	34.691
D ÁTLAGA	24.255	31.554
t ÉRTÉK	2.93	3.14
p ÉRTÉK	0.009	0.002

2.táblázat: Az állami és magán szolgáltatói vállalatok közötti szignifikáns különbségek

A stresszfeszültségek (straineik) és személyiségtényezők valamint mediátorok közti kapcsolat

A harmadik hipotézis igazolása érdekében meghatároztam a stresszfeszültségek és a stresszorok, valamint moderátortényezők közti korrelációs együtthatókat. Szignifikáns összefüggés mutatkozik a stresszfeszültségek és a túlterheltség között ($r = 0.274$, $p = 0.01$), valamint a különböző straineik (mentális készségesség, mentális dinamizmus és energia) valamint olyan moderátor tényezők között, mint a stresszkontroll, kontrollhit és coping mechanizmus.

Egy személy egyéni hatékony coping stratégiái a fizikai, pszichikai és szociális jóllét állapotait eredményezik (Holoman és Moods, 1991). Ezt jelzi a mentális dinamizmus és stresszkontroll közti össz-

szefüggés ($r = 0.417$, $p = 0.001$). A személynek az a meggyőződése hogy rendelkezik mindazokkal a képességekkel, amelyek a kihívásoknak való megfelelést teszik lehetővé, maga után vonja a személyes kontroll tudatát, azaz a hatékony megküzdőképességet a stresszkelző szituációkkal szemben.

Az energia, mint a fizikai jóllét állapotának mutatója, valamint a kontrollhit közti szignifikáns összefüggés ($r = 0.311$, $p = 0.01$) alátámasztja az eddigi vizsgálatok eredményeit miszerint a kontrollhit, mint mediátor tényező szerepel a stressz folyamatában (Parkes, 1984; Ormel, Sanderma, 1989).

Szignifikáns kapcsolat mutatkozik továbbá a straineik, valamint olyan interperszonális stílushoz tartozó személyiségfaktorok között, mint a dominancia, társas jelenlét és szociabilitás (A mentális dinamizmus és dominancia között 0.390 -es korreláció ($p = 0.001$); a lelki egyensúly és társas jelenlét között 0.333 -as korreláció ($p = 0.001$); a mentális egészség és dominancia között 0.403 -as korreláció ($p = 0.001$); a mentális egészség és szociabilitás között 0.330 -as korreláció ($p = 0.001$)). Mindez azt jelzi, hogy az extroverzió jó előrejelzője a pozitív élet-események megélésének, a mentális egészség biztosításának, valamint a lelki egyensúly megteremtésének. A szociabilitás, a gazdag szociális támasz és a másokhoz való odatartozás érzése pozitív hatással van az egészségre és a mentális jóllétre (Wortman és Dunkel-Schatter, 1987).

STRESSZFESZÜLTSEGEK (STRAINEK)	STRESSZOROK	KORRELÁCIÓS EGYÜTTHATÓK
PE (energia)	PW (túlterheltség)	-0.274 *
STRESSZFESZÜLTSEGEK (STRAINEK)	MODERÁTOROK	KORRELÁCIÓS EGYÜTTHATÓK
MA (mentális készségesség)	CT (stresszkontroll)	0.371**
MR (mentális dinamizmus)	CT (stresszkontroll)	0.417**
PE (energia)	LC (kontrollhit)	0.311**
MA (mentális készségesség)	STRAT (coping)	0.387**
MR (mentális dinamizmus)	STRAT (coping)	0.424 **

3.táblázat: A stresszfeszültségek és moderátorok közti szignifikáns korrelációk (* $p = 0.01$, ** $p < 0.001$)

Olyan személyiségtulajdonságok, mint a dominancia, függetlenség és státusigény szignifikáns korrelációt mutatnak a mentális egészséggel, valamint a mentális rugalmassággal (a mentális egészség és independencia között 0.364 -as korreláció van ($p = 0.001$); a mentális egészség és státusigény közötti korreláció 0.383 ($p = 0.001$); a mentális egészség és dominancia közötti korreláció pedig 0.403 , $p = 0.001$). Az eredmények szerint minél nagyobb mértékben rendelkezik egy egyén olyan személyiségtulajdonságokkal, mint a függetlenség, státusigény, valamint dominancia, annál ellenál-

lóbb a stresszel szemben és annál nagyobb mértékű mentális egészségnek örvend.

Szignifikáns kapcsolat mutatkozik a mentális egészség és szorongás között ($r = 0.300$, $p = 0.001$). Úgy tűnik, hogy a negatív affektivitás és a szorongás összefügg a stresszfeszültségek nagyobb mértékben való megtapasztalásával, hogy a szorongó egyének predisponáltabbak a stressz negatív tüneteinek megélésére mint a kevésbé szorongó egyének (Watson és Pennebaker, 1989; Cohen és Williamson, 1991).

A mentális egészség és intellektuális hatékonyság közti ($r = 0.300$, $p = 0.01$), valamint a mentális

dinamizmus, mint strain és a konformitás útján megvalósuló intellektuális hatékonyság közti szignifikáns kapcsolat ($r=0.414$, $p<0.01$) azt mutatja hogy az intellektuális képességek, a kognitív stílus igen fontos szerepet töltenek be a feszültségkeltő szituációk kiértékelési módjában, a stresszre adott reakció folyamatában és a negatív stressztünetek kialakulásában.

Pozitív összefüggés mutatható ki az önkontroll és fizikai egészség között (az energia és önkontroll közti korreláció együttható, $r=0.307$, $p=0.01$). Az impulzivitás, a gyakori önkontrollvesztés a fizikai és mentális egészség „mérgező” tényezője, a kardiovaszkuláris megbetegedések előrejelzője (Spielberger, 1988).

Szignifikáns összefüggés van a mentális egészség és önértékelés között is ($r=0.404$, $p<0.01$) ami alátámasztja az eddigi kísérleti eredményeket, miszerint az önbizalommal rendelkező, pozitív énképű egyének a distressz alacsonyabb fokát mutatják és nagyobb mentális egészségnek örvendenek mint a negatív énképű egyének (Cohen és Edwards, 1989).

A szakmai elégedettség és stresszorok közti kapcsolat

A negyedik hipotézis igazolása érdekében megvizsgáltam a szakmai elégedettség és moderátorok, stresszorok, valamint személyiségtényezők közti kapcsolatot.

Negatív kapcsolat mutatható ki a szervezeti légkör, mint stresszor és a szakmai elégedettség olyan aspektusai között, mint a szervezettel-, munkával-, fizetéssel- és a kontroll mértékével való elégedettségi szint között. A szervezettel való elégedettség és szervezeti légkör közötti korreláció együttható -0.510 ($p<0.01$), a munkával való elégedettség és szervezeti légkör közti korreláció -0.402 ($p=0.001$), a fizetéssel való elégedettség és szervezeti légkör közti korreláció -0.321 ($p<0.01$), a kontrollal való elégedettség és szervezeti légkör közti kapcsolat pedig -0.313 ($p<0.01$). Az a tény hogy a szervezet alkalmazottai milyen mértékben járulnak hozzá a döntéshozatalhoz és a szervezeti irányításhoz, valamint, hogy a személyzetnek milyen mértékben van biztosítva a direktebb kontroll gyakorlásának lehetősége munkáját illetően, nagymértékben meghatározza az alkalmazottak szakmai elégedettségét. A szervezettel kapcsolatos döntésekből való kizárás a tehetetlenség és kiszolgáltatottság érzését vonja

maga után és igen káros következményekkel jár a személy státusára, identitására nézve, a frusztráció, kirekesztettség valamint a jelentéktelenség negatív érzeléseit idézi elő (Fontana, 1989).

A szervezettel való elégedettség és munkaviszonyokból származó stresszorok között szignifikáns, negatív kapcsolat van ($r=-0.327$, $p<0.01$). A munkatársakkal való meleg, barátságos és kooperatív interperszonális kapcsolat, amely a szociális támasz lehetőségét biztosítja az alkalmazottak számára, amellyel megvédi őket a stressz negatív következményeinek megtapasztalásától, ami kedvezően befolyásolja mentális egészségüket, a szakmai elégedettségre is pozitív hatást fejt ki.

Negatív az összefüggés a kontrollal való elégedettség és elismerés hiánya, mint stresszor között ($r=0.321$, $p<0.01$). A beosztottak iránti bizalom, tisztelet és figyelmes bánásmód jobb szakmai elégedettséget eredményez. A vezető objektív visszajelzése az alkalmazottak irányába, a teljesítmények értékelése és az előfeltételmentes viszonyulás a szakmai elégedettség előrejelzője (LaRocco, House és French, 1980).

A szakmai elégedettség és személyiségtényezők közti kapcsolat

A szakmával való elégedettség valamennyi aspektusa és a kontrollhit között szignifikáns kapcsolat mutatkozik.

A szervezettel való elégedettség és kontrollhit közti korreláció 0.374 ($p<0.01$); a munkával való elégedettség és kontrollhit közti összefüggés 0.375 ($p<0.01$). A belső kontrollhit, vagyis az a meggyőződés, hogy a személyes kontroll és énerő által befolyásolhatóak a munkahelyi történések, a magasabb szakmai elégedettséggel jár együtt. Úgy tűnik, hogy a magas kontrollhitű egyének nagyobb fokú elégedettséget mutatnak munkatársaikkal és a vezetők részéről érkező kontrollal szemben. A kontrollal való elégedettség és kontrollhit közti korreláció 0.375 ($p<0.01$), a munkatársakkal való elégedettség és kontrollhit közti kapcsolat pedig 0.318 ($p=0.01$). Az internális személyek nagyobb toleranciát mutatnak munkatársaikkal és vezetőikkel szemben, sikereikért és kudarcukért, elsősorban önmagukat teszik felelőssé és nem embertársaikat, így inkább képesek az őszinte, bizalmas interperszonális kapcsolatok kialakítására, mint az externális személyek.

szakmai elégedettség	személyiség tényezők	korrelációs együtthatók
J0 (szervezettel)	Cs (status szüks.)	-0.401*
J0 (szervezettel)	Sy (szociabilitás)	0.315**
J0 (szervezettel)	Sp (társad. jelenlét)	0.343**
J0 (szervezettel)	Sa (önértékelés)	0.324**
J0 (szervezettel)	In (independencia)	0.329**
J0 (szervezettel)	Em (empátia)	0.340**
J0 (szervezettel)	Ai (indep. haték.)	0.385**
J0 (szervezettel)	Py (intuíció)	0.392**
J2 (fizetéssel)	Py (intuíció)	0.400**
J2 (fizetéssel)	Cs (status szüks.)	0.341**
J2 (fizetéssel)	In (independencia)	0.374**
J5 (kollegákkal)	Sc (önkontroll)	0.369**
J5 (kollegákkal)	Fm (feminitás)	0.328**

4. táblázat: A szakmai elégedettség és személyiségtényezők közti szignifikáns összefüggések (* $p=0.01$, ** $p<0.001$)

A szervezettel való elégedettség és a státusigény, mint személyiségtényező közti negatív korreláció ($r=0.401$, $p<0.01$) arra utal, hogy azok az egyének, akik a munkájukban a karrier lehetőségét látják és előléptetésekre várva hosszú távon szemlélik munkatevékenységüket, inkább elégedetlenek munkájukkal, szemben azokkal, akik számára a szervezetben elfoglalt helyük, karrierjük jövője nem bír olyan fontossággal.

A szervezettel való elégedettség összefügg az önellfogadással, valamint az étellel való általános elégedettségi szinttel ($r=0.324$, $p<0.01$). Az önellfogadás, a pozitív önértékelés és életszemlélet, úgy tűnik, összefügg a szakmai elégedettség magasabb értékeivel. Ezt alátámasztják a Pulacos és Schmitt (1983) által kapott eredmények is, miszerint az a személy, aki általában elégedett életének olyan aspektusaival, amelyek nem függenek össze közvetlenül szakmájával, a szervezettel szemben is nagyobb elégedettséget mutat.

A szociabilitás, autonómia és magas társas jelenlét ugyancsak prediktorai a szakmai elégedettségnek. A szervezettel való elégedettség mértéke az empátiás készség és a pszichológiai intuíció által is meghatározott. Az a tény, hogy egy szervezet alkalmazottai milyen mértékben nyitottak a változásokra, milyen mértékben képesek szociális környezetük szükségleteinek felismerésére és a munkatársakkal, valamint a vezetőkkel szembeni bizalomteljes empátiás viszonyulásra, meghatározza a szervezettel való elégedettség mértékét (Crary, 1989).

Az intellektuális hatékonyság egy másik személyiségtényező, amely összefüggést mutat a szervezettel való elégedettséggel ($r=0.385$, $p<0.01$). Minél inkább képes valaki tudásánál, képességeinél

fogva megfelelni a szakmai követelményeknek és intellektuális erőforrásait a lehető leghatékonyabb módon kamatoztatni szervezete érdekében, a szakmai elégedettség annál magasabb értékeit tapasztalja meg. Az a személy, aki nem rendelkezik azokkal a képességekkel, amelyeket szakmája megkövetel, amellett hogy gyakori szerepkonfliktusba ütközik, a szakmai elégedetlenségre predisponált (Myers és McCauly, 1989).

Az eredmények értelmezése és következtetések

Az állami és magánvállalatok alkalmazottainak átlagait összehasonlítva, láthatjuk, hogy van szignifikáns eltérés a szakmai elégedettség és stresszorok szintjén, de alig mutatkozik különbség a straineiket illetően. Annak következtében, hogy az állami vállalatok mereven megőrizték mindazokat a szervezeti struktúrákat, amelyek a modern gazdasági követelményekkel összeegyeztethetetlenek (példa erre a sok veszteségesen működő nagyvállalat, melyek vezetősége képtelen megoldást találni a problémára) és még mindig megrögzött sémákat és szervezeti politikát alkalmaznak, nem képesek biztosítani alkalmazottaik számára a megfelelő szakmai elégedettséget és a stresszmentes munkafeltételeket. Az eredmények azt mutatják, hogy a magáncégek alkalmazottai jóval nagyobb elégedettséget mutatnak szervezetükkel, fizetésükkel, a vezetők részéről érkező kontrollgyakorlással szemben, mint az állami vállalatok alkalmazottai, akik viszont gyakrabban szembesülnek a szervezeti légkörből, a munkahelyi viszonyokból eredő stresszorokkal és jobban túl vannak terhelve, mint a magánvállalatok alkalmazottai. A jelenlegi gazdasági krízis és szervezeti management hiányosságai adódóan, ami jellemző a mostani állami vállalatokra, a szakmai problémák áttevődnek a társadalmi-gazdasági jellegű problémákra, súlyosbítva ezek káros következményeit a munkafolyamatba közvetlenül implikált személyre. Ezek a negatív következmények elsősorban a szakmai elégedettség, a munka környezetéből adódó *extrinsic* tényezők szintjén jelentkeznek, és nem vonatkoznak a munka jellegére, annak *intrinsic* tulajdonságaira.

Az állami vállalatok alkalmazottainak szervezettel való elégedetlensége eredhet az állami vállalatok centralizált struktúrájából is, amelyben a döntéshozó hatalom a szervezeti hierarchia legfelsőbb szintjén helyezkedik el, és az alacsonyabb pozíciókat betöltő egyének el vannak zárva bármilyen szintű döntéshozás és kontrollgyakorlás lehetőségétől, amely szakmai elégedetlenséghez vezet, passzivitást, az események feletti kontrollálhatatlanság, tehetetlenség érzéseit váltja ki az egyénből (Karasek, 1970).

Az eredményekből kitűnik, hogy az állami vállalatok alkalmazottai igen nagy pontszámot mutat-

nak a szereppel kapcsolatos stresszmutatón, ami annak következménye, hogy a társadalmi restrukturálódás folytán sok foglalkozás jelentős „mutáción”, átalakuláson ment keresztül, amelyek maguk után vonják a szerepambiguitás és szerepkonfliktusok gyakoriságát.

Az állami alkalmazottaknak kontrollal való elégedetlensége, az állami intézmények még mindig uralkodó, bürokratikus rendszereire vezethető viszsza, amelyben a vezetői réteg szélsőségesen elkülönül a „dolgozó osztálytól”, nem delegálja megfelelően a felelősséget, nem kommunikál közvetlenül az alkalmazottakkal, és nem nyújt *feedback* azok teljesítményeivel kapcsolatosan.

A kapott eredmények azt mutatják, hogy az állami alkalmazottak igen gyakran szembesülnek a szervezetben betöltött szerepükkel kapcsolatos stresszorokkal, elégedetlenek a vezetők részéről érkező visszajelzésekkel, és alig nyílik lehetőség számukra a kontroll és egyéni döntéshozás lehetőségére. Mindezek ismételten rámutatnak arra, hogy az állami vállalatok nagymértéken híján vannak a belső szervezetségnek és strukturáltságnak. A munkahelyi elbocsátás, mint a krízisállapotra megoldásként kínálgató lehetőség, amelyhez oly sok nagyvállalat vezetősége folyamodik, voltaképpen az inkompetens vezetési mód és managementi stratégia megnyilvánulása. A kreatív vezetés olyan megfelelő eszközrendszer kidolgozását feltételezné, amely a kritikus időszakban is biztosítja a fennmaradást.

Az állami és magáncégek alkalmazottai között nem mutatkozik szignifikáns különbség a stresszfeszültségeket illetően. Megfigyelhető a kapott eredményekből hogy a magáncégek alkalmazottainak magasabb elégedettségi szintje a munka külső tényezőire vonatkozik: a fizetésre, a vezetői kontrollra és elismerésre, a munkahelyi kapcsolatokra, de alig érinti a munka olyan aspektusait, mint a munkával való általános elégedettségi szint, vagy az előléptetési lehetőségek, azaz a munka belső tulajdonságaiból, *intrinsic* jellegéből származó tényezőket. Ez a Herzbergi elméletnek megfelelően azt támasztja alá, hogy az alacsonyabb rendű, fenntartó tényezők, azaz a munka külső jellegzetességeinek szintjén még működik a környezetnek és a társadalmi-gazdasági-politikai kontextusnak a hatása, azonban a magasabb rendű, személyi szükségleteket kielégítő tényezők szintjén már más tényezők érzetetik hatásukat. E jelenségek pedig, a személyek közti egyéni különbségek által meghatározottak és azokra a személyiségvonásokra vonatkoznak, amelyek mint moderátortényezők vannak jelen a stressz folyamatában.

Mindezek fényében megmagyarázható az állami és magán alkalmazottak közti különbség hiánya a stresszfeszültségeket, *straine*ket illetően: ugyanis az, hogy egy személy hogyan reagál a stresszorokra, és milyen mértékben mutatja a stresszfeszültségek

jelét, a külső, szervezeti, valamint általános gazdasági tényezők mellett, elsősorban a személyiségvonások által meghatározott.

A kapott korrelációk a stresszorok, szakmai elégedettség, stresszfeszültségek és valamennyi személyiségtulajdonság között, igazolja azt a hipotézist, ami szerint a személyiségtényezők, mint mediátorok működnek a személy-környezet interakcióban és a stresszfolyamat valamennyi szakaszában megnyilvánulnak, befolyásolva a szervezet alkalmazkodását a stressz hatása alatt.

Szignifikáns kapcsolat mutatkozik a stresszfeszültségek és olyan személyiségtulajdonságok között, mint a kontrollhit, coping mechanizmusok, szociabilitás, flexibilitás, önértékelés és intellektuális hatékonyság. Ezek az összefüggések kiemelik a személyiségtényezők fontosságát a stressz folyamatában. A foglalkozási stressz jelenségének vizsgálata során számtalan közrejátszó tényező kombinációjával kell számolnunk, kezdve azon emocionális és fiziológiai reakciókkal, amelyek a külső stresszorokból származnak (a munka környezeti elemei) egészen azon komplex személyiségtulajdonságok jelenlétéig, amelyek meghatározzák egyrészt, hogy egy személy milyen helyzetet tekint stresszkeltőnek, másrészt, hogy milyen megküzdési stratégiákkal reagál a stresszkeltő tényezőkre és, hogy milyen mértékben tudja elhárítani a stressz negatív következményeit. Az eredmények azt mutatják, hogy a stresszre való reagálás és a stresszhez való alkalmazkodás az egyéni személyiségtulajdonságok által meghatározott és ezen személyiségtényezők sokkal jobb előrejelzői mind a stresszre való reagálásmódnak, mind a szakmai elégedettségnek, mint azok a társadalmi-gazdasági-szervezeti tényezők, amelyek a személyt körülveszik. A stresszfeszültségek és személyiségtulajdonságok közti összefüggések nyomán kimutatható, hogy egy személy kontrollhite, megküzdési stratégiája, szorongása és önelfogadása, valamint pozitív életszemlélete képes befolyásolni mentális, fizikai egészségét és szakmai elégedettségét.

A munka valamennyi aspektusára vonatkozó szakmai elégedettség és a stresszorok közötti szignifikáns kapcsolatok rámutattak arra, hogy egy szervezetben uralkodó légkör, a szervezet jutalmazó rendszere, a döntéshozás participatív jellege és a vezetők részéről érkező szociális támasz meghatározza az alkalmazottak munkájukkal és szervezettel kapcsolatos elégedettségét. A kapott korrelációk alapján úgy tűnik, hogy a szervezeti légkör a legfontosabb előrejelzője a szervezettel, munkával, fizetéssel és a vezetői kontrollal való elégedettségnek. Ha egy szervezet alkalmazottai gyakran szembesülnek a negatív szervezeti légkörből eredő stresszorokkal, amellet hogy elégedetlenséget mutatnak szervezetükkel, vezetőikkel és fizetésükkel szemben, akkor kevésbé involválódnak a szervezet által kitűzött célok, tervek megvalósításába,

ellenállnak a változásoknak, nem kezdeményeznek konstruktív ötleteket, egyszóval elidegenednek szervezetüktől (Karl Albrecht, 1986). Ugyanis a szervezeti légkör az alkalmazottak szervezethez való viszonyulásmódjában tükröződik leginkább, abban, hogy milyen mértékben azonosulnak, illetve idegenednek el a szervezettől annak alkalmazottai.

Az említett szervezeti tényezőkön kívül, a szakmai elégedettség olyan személyiségtulajdonságok által meghatározott, mint a kontrollhit, önértékelés, státuszszükséglet, szociabilitás stb. A szakmai elégedettség különböző aspektusai (fizetéssel, munkatársakkal, szervezettel kapcsolatos elégedettség) és a személyiségtényezők közti szignifikáns korrelációk arra mutatnak rá, hogy akárcsak a stresszhez való alkalmazkodás és a stressz negatív következményeinek megnyilvánulása, a szakmai elégedettség is egyéni különbségek által meghatározott. A személyiségtényezők mediálják az egyén szakmával való elégedettségét is akárcsak a stresszre adott reakció módját. Az eredmények szerint a szervezeti tényezők, valamint a társadalmi-gazdasági kontextus csak egy bizonyos szintig határozzák meg az egyén munkájának különböző aspektusaival szembeni elégedettségét, azonban vannak a munkának olyan vonatkozásai, amelyek magasabb rendű szükségleteket elégítenek ki és kimondottan a munka intrinszik jellegével kapcsolatosak. Ezen a szinten elsősorban az egyéni különbségek és személyiségtulajdonságok hatása érvényesül, meghatározva egy személy szakmai elégedettségét.

A kapott eredmények alapján olyan *beavatkozási lehetőségek* sugallhatók, amelyek az alkalmazottak jobb egészségi állapotát, eredményesebb stresszmenedzselését és szakmai elégedettségének növelését eredményezhetik.

Az állami vállalatok esetében ajánlatos egy olyan szervezeti stratégia megtervezése, amely világosan körülírja valamennyi alkalmazott számára kötelezettségeit, munkatevékenységét, ami jelentős mértékben csökkenti a szerepkörből adódó társas-zakmai konfliktusok mértékét és a szerepbizonytalanságot.

Ugyanakkor ajánlatos a szervezeti struktúra olyan mértékű megváltoztatása az állami vállalatok esetében, amely lehetővé teszi az alkalmazottak számára a nagyobb döntés és kontrollgyakorlás lehetőségét, ezáltal növelve az alkalmazottak szervezettel szembeni elégedettségének és munkateljesítményének mértékét.

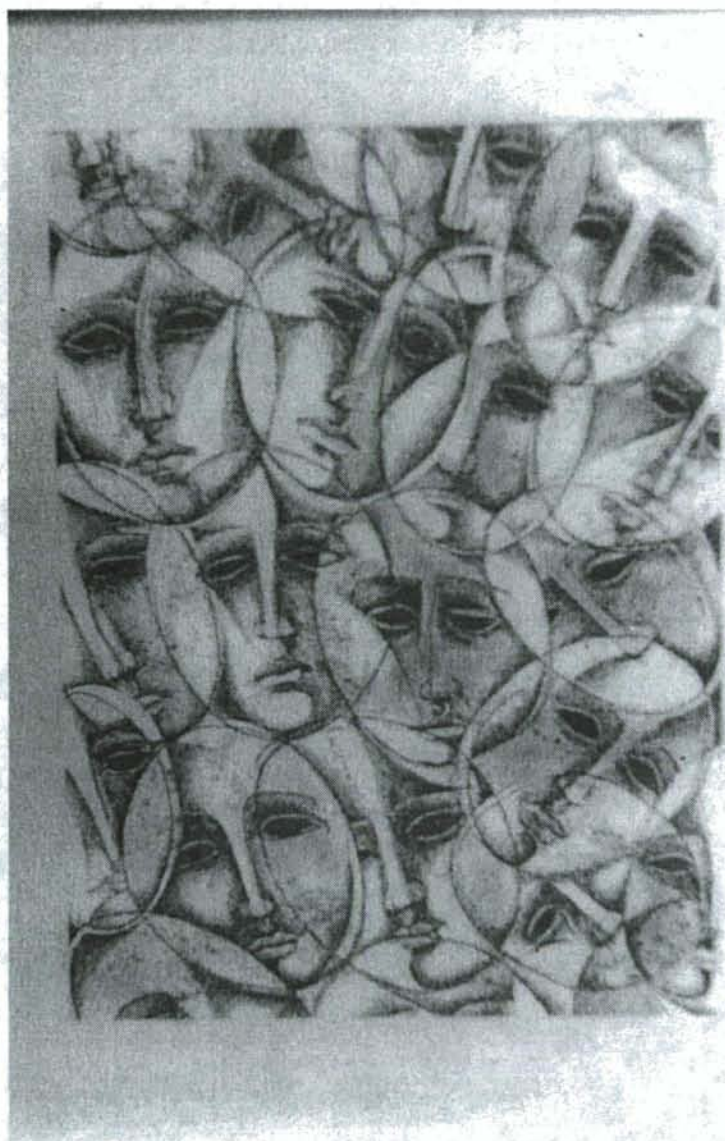
A vezetők és beosztottak közti áthidalhatatlannak tűnő szakadék csökkentése érdekében szükséges az állami vállalatokban uralkodó kommunikáció minőségének javítása, a közvetlen visszajelzések, csoportos megbeszélések bevezetése, melyek a szervezeti légkör valamint a munkahelyi kapcsolatok javulását eredményeznék.

Irodalomjegyzék

- Baban Adriana (1988); *Stres si personalitate*; Presa Universitara Clujeana.
- Beehr Terry A. (1994): *Psychological Stress in the Workplace*; Central Michigan University USA, Routledge
- Caroline C. Wilhelm. and Ann M.Herd., Dirk D. Steiner (1993): *Attributional conflict between managers and subordinates: An investigation of leader-member exchange effects*; in: *Journal of Organizational Behavior*, vol14, 531-544
- Cooper Cary, Payne Roy (1990); *Stress at Work*; Wiley, USA Cox Tom (1982): *Stress*; University Park Press, Baltimore
- Cooper Cary L. (1983): *Identifying Stressors of Work: Recent research developments*; in: *Journal of Psychosomatic Research*, 27,5
- Craney C. J., Smith Patricia Cain, Stone Eugene F. (1992): *Job satisfaction. How people feel about their jobs and how it affects their performance*; Lexington Books
- Derevenco Petru, Anghel Ion, Baban Adriana (1992); *Stresul si sanatate la locul de munca*; Dacia, Cluj
- Fineman Stephen (1996): *Emotion in organizations*; Sage Publications
- Fontana David (1990): *Managing Stress*; The British Psychological Society, Routledge
- Folkman S. (1984): *Personality Control and Stress and Coping Processes: A Theoretical Analysis*; in: *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 4
- Greenberg Jerald, Baron Robert A. (1993): *Behavior in Organizations. Understanding and managing the Human Side of Work*; Allyn and Bacon
- Handy Jocelyn (1990): *Occupational Stress in a Caring Profession*; Avebury
- Janisse Michel Pierre (1988): *Individual Differences, Stress and Health Psychology*; Springer Verlag
- Jose Maria P., Vicente Gonzales R., Jose Ramos, Ana Zornoza (1996): *Relation between leadership and professional's job attitudes and perceptions: comparison of two leadership models*; in: *Work and Stress*, 10, 3, 195-208
- Karasek Robert, Theorell Tores (1990): *Healthy Work. Stress, productivity and the Reconstruction of Working Life*; Basic Books
- Kevin Daniels (1996): *Why aren't managers concerned about occupational stress?* in: *Work and Stress*, 10, 4352-366
- Lawrence F., Van E.: *The Relationship between Job Strain and Blood Pressure at Work, at Home and during Sleep*; in: *Psychosomatic Medicine* 54
- Mc Kenna (1987); *Psychology in Business. Theory and Applications*; Lawrence Erlbaum Associates Publishers

- Margot van der Doef és Stan Maes (1999): The Job Demand-Control - (-Support) Model and psychological well-being: a review of 20 years of empirical research; in: *Work and Stress*, 13, 2, 115-131
- Newton Jim, Fineman Stephen, Handy Jocelyn (1995): *Managing Stress. Emotion and Power at Work*; Sage Publication, London
- Peter Collett & Adrian Furnham (1995): *Social Psychology at Work*; London and New York, Routledge
- Raymond K. L., Janice Husted és Vernot T. F. (1998): A comparison of the effect of job demand, decision latitude, role and supervisory style on self-reported job satisfaction; in: *Work and stress*, 12, 4, 337-350
- Ross Randall R. & Altmaier Elisabeth M (1994): *Intervention in Occupational Stress: a handbook of Counselling for Stress at Work*; Sage Publication, London
- Robertson I. T., Cooper Cary (1990): The Validity of the Occupational Stress Indicator; in: *Work & Stress*, 4, 1
- Shin M., Rosario M., March H. and Chestnut D. E. (1994): Coping with Job Stress and Burnout in the Human Services; in: *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, 4
-

Jelen

Muhi Sándor: *Tömeg I.*

A SZÁJJÁRTATÁS HAGYOMÁNYA

{M}inden visszájára fordul{t}

{C}ivilizáljátok végre a kapitalizmus {t}!

GÜNTER GRASS ÉS PIERRE BOURDIEU BESZÉLGETÉSE¹³

Pierre Bourdieu: Grass úr, Ön valahol a szájjártatás európai vagy német hagyományáról beszélt, ami egyébként francia hagyomány is. [A]mikor a szakszervezetiekkel ennek a nyilvános beszélgetésnek az elkészítésén gondolkodtunk, tényleg nem tudtam, hogy megkapja a Nobel-díjat. Nagyon örültem volna, ha Nobel-díjat kap, és annak is, ha a Nobel-díj sem változtatja meg: hogy mint előtte, kész lesz arra, hogy jártassa a száját, é[s]" nagyon szeretném, ha együtt jártatnánk.

Günter Grass: Nekünk németeknek viszonylag szokatlan, hogy egy szociológus és egy író leüljön egy asztalhoz. Mifelénk leginkább ugyanis a filozófusok az egyik sarokban ülnek, a szociológusok a másikban, míg valahol a hátsó szobában, egymástól is elzárkózva az írók. Ritka a miénkhez hasonló párbeszéd. Ha az Ön könyvére, *A világ nyomorúságára*, vagy legutóbbi könyvemre, *Az én évszázadomra* gondolok, úgy érzem, van valami közös a munkáinkban. Nevezetesen hogy mindketten alulnézetből beszéljük el a Történelmet. Nem beszélünk el a társadalom feje felett a győztes pozíciójából, hanem hivatásunkból adódóan [a] társadalomból kivetettek, a perifériára szorultak, aza[z] a vesztesek oldalán állunk. *A világ nyomorúságában* sikerült Önnek és munkatársainak [i]ndividualitásukat háttérbe szorítan[i], és teljesen a megértésre, nem pedig a tudálékosságra helyezni a hangsúlyt. [A] társadalmi helyze[t] és a francia társadalmi állapotok olyasfajta szemléletét valósítva meg ezáltal, mely igen jól átültethető más országokra is. Az Ön történetei mint író, arra csábítanak, hogy nyersanyagként használjam fel azokat. {P}éldául azokról a vasmunkásokról szóló leírása, akiknél gyakran a harmadik generáció dolgozott a gyárban, aztán hirtelen munkanélkülivé váltak és kikerültek a társadalomból[l]. Vagy a vidékről Párizsba kerülő, és ott éjszakai műszakban leveleket szortírozó fiatal szóló tanulmány. A munkahelyi körülmények ábrázolásával anélkül válnak érthetővé a szociális problémák, hogy tolatkodó módon előtérbe kerüljenek. Ez az, ami nekem nagyon tetszett. Azt kívántam, bárcsak lenne minden országban egy ilyen könyv a társadalmi viszonyokról. Az egyetlen kérdés, amely felvetődött bennem, talán a szociológia tudományának egészét érinti. Nevezetesen, hogy a humor nem jut szerephez az ilyen könyvekben. Hiányzik a kudarcnak az a komikuma, amely az én történeteimben nagy szerepet játszik, hiányoznak a bizonyos konfrontációkból adódó abszurdítások. {M}iért van ez íg[y]?

Bourdieu: [A] megjelenített tapasztalatok közül néhányat nagyszerűen elmesél[t]. Azonban azok, amelyek egyenesen a megélt személytől származnak, egy kissé nyomasztóak, [J]esújtóa[k], és a távolságtartás eszménye majd hogy nem elképzelhetetlen. Például rávettük magunkat, hogy kihagyjunk a könyvből néhány idézetet, mivel túlságosan szívszorítóak, [p]atetikusak, fájdalmasa[k] lettek volna.

Grass: {K}özbevághato[k]? Jómagam a komikumot úgy értem, hogy a tragédia és a komédia nem zárják ki egymást, s a közöttük húzódó határ képlekeny.

Bourdieu: [T]eljesen... Iga[z]... Tényleg, mi minden célatosság nélkül akartuk az olvasók szeme elé tárni e durva abszurditást. [A]z egyik általunk kiadott jelszó az volt, hogy el kellene kerülni az irodalmi askodást. Talán meg fogom döbbsíteni vele, ho[gy] amikor szembesülünk az ilyen tragédiákkal, kísértést érzünk, hogy szépen írjuk meg. A jelszó az volt, hogy próbáljunk meg olyan kíméletlenül pozitívak

* A csak a német változatban szereplő szövegrészek jelölése: {e}lső betű, utolsó betű

¹³ A teljes beszélgetés eredetileg az *Arte* csatornán volt látható, az 1999. december 5-i *Günter Grass est* alkalmából. Elhangzott továbbá a *Radio Bremen* 2 1999. december 29-i adásában. Nyomtatott formában két rövidített változat jelent meg: *Die Zeit*, 1999. december 2., illetve *Le Monde*, 1999. december 4.

** A csak a francia változatban szereplő szövegrészek jelölése: [e]lső betű, utolsó betű

lenni, amennyire lehetséges, hogy visszaadjuk a történetek majdnem elviselhetetlen, rendkívüli erőteljességét. Mégpedig két megfontolásból. Tudományos, és úgy gondolom, irodalmi okból is, mivel nem irodalmiak akartunk lenni, hogy egy másféle módon legyünk irodalmiak. De ugyanakkor politikai megfontolásokból is: azt gondoltuk, a neoliberális politika által [E]urópában, Latin-Amerikában és sok más országba[n] alkalmazott erőszak, illetve ennek a tevékenységnek az erőszakossága olyan nagy, hogy nem elégedhetünk meg a tisztán fogalmi analízissel. A kritikai {g}ondolkodá{s} nincsen egy szinten az ilyen politika kiváltotta hatásokkal.

Grass: {K}érdésemmel kissé mélyebbre kívánok nyúlni{i}. Mi mindketten – Ön mint szociológus, én pedig mint író – az [e]urópa[i] felvilágosodás gyermekei vagyunk. Azé a hagyományé, melyet mindenhol – de kiváltképp Francia- és Németországban – megkérdőjeleznek, mondván, az európai felvilágosodás folyamata megfeneklett. {J}ómagam más véleményen vagyok. Tisztában vagyok a felvilágosodás folyamatának tévútjaival, mint amilyen például az észnek tisztán technikai használatra való redukálása. Sok kezdetben meglévő aspektus ment veszendőbe a századok során, gondoljunk csak *Montaigne*-re. Többek között a humor is. *Voltaire Candide*-ja vagy *Diderot Minden-mindegy Jakabja* például olyan könyvek, melyeken, bár a korszak állapotai borzalmasak, mégis átüt az ember azon képessége, hogy még a fájdalomban és a kudarcban is komikusként és ebben az értelemben győzelmesként mutatkozzék.

Bourdieu: Igen, de az az érzés, hogy elvesztettük a felvilágosodás hagyományát, az összes világnézetnek a ma uralkodó neoliberális szemlélet által keltett visszajára fordulásával kapcsolódik össze. Azt gondolom, itt Németországban használhatom ezt az összevetést: úgy gondolom, a neoliberális forradalom konzervatív forradalom; abban az értelemben, ahogy a 30-as évek Németországában konzervatív forradalomról beszéltek. Egy konzervatív forradalom nagyon furcsa dolog: olyan forradalom, ami a múltat állítja vissza és haladóként mutatkozik, mintha a visszafejlődést haladássá változtatná. [O]lyannyira, hogy akik e visszafejlődés ellen küzdenek, maguk tűnnek reakciósnak, akik pedig a terror ellen, terroristáknak[k]. Olyasmi ez, amit mindketten elszenvedtünk: szívesen neveztek minket archaikusoknak, franciául úgy mondják: *ringards, arriérés...*¹⁴

Grass: Dinosauria...

Bourdieu: [D]inoszauruszo[k], pontosan. Éppen ebben áll a konzervatív forradalmak, a haladó restaurációk nagy ereje. Azt hiszem, amit Ön mond, az is hozzá tartozik...az eszméhez... Azt mondják nekünk: önök nem viccesek. De a korszak igazán nem vicces! Igazán, nincs min nevetni.

Grass: Nem állítottam, hogy vicces korban élünk. Az irodalmi eszközökkel felszabadított pokoli kacaj is csupán a fennálló [t]ársadalm[i] állapotok elleni tiltakozás. Ami manapság neoliberalizmusként kelletti magát, nem egyéb, mint visszatérés a XIX. sz-i manchesteri liberalizmus módszereihez. A hetvenes években még egész Európában viszonylag eredményes kísérletek találunk a kapitalizmus civilizálásra. Ha abból [a]z elvből[i] indulok ki, hogy a szocializmus és a kapitalizmus egyaránt a felvilágosodás zseniálisan rossz útra tévedt gyermekei, úgy bizonyos kontrollfunkciójuk volt egymással szemben. Maga a kapitalizmus is vállalt bizonyos felelősséget; ez az, amit mi Németországban szociális piacgazdaságnak nevezünk. Egyetértés volt abban, a konzervatív pártot is beleértve, hogy a Weimari Köztársasághoz hasonló állapotoknak soha többé nem szabad megjelenniük. Ez a konszenzus a nyolcvanas évek [k]ezdeté[n] bomlott meg. Amióta a kommunista világrend összeomlott, a kapitalizmus azt hiszi, [m]indent megengedhet magána[k], {a} bolondját járhatja[a], mintha [m]inde[n] ellenőrzés alól kikerült volna. Ma csak néhány felelősségteljes kapitalista figyelmeztet arra, hogy eszközeik kicsúsznak a kezükből, és hogy a neoliberális rendszer amikor dogmákat termet, s így a csálhatatlanság igényével lép fel, csupán a kommunizmus hibáit ismétli meg.

Bourdieu: Igen, de a neoliberalizmus erejét az adja, hogy legalábbis Európában, szocialistáknak nevezett emberek vezették be. Legyen az *Schröder*, *Blair* vagy *Jospin*, ezek a személyiségek a szocializmusra hivatkoznak, hogy neoliberalizmust csinálhassanak. {E}záltal az analízis és a kritika rendkívül nehézé vált, hiszen minden visszajára fordul{t}.

Grass: Kapituláció a gazdaság előtt.

Bourdieu: Ugyanakkor különösen nehézé vált a szociáldemokrata kormányoktól balra helyezhető kritikai álláspontot kialakítani. Franciaországban az 1995-ös nagy sztrájkmozgalom nagy mértékben mozgósította a munkavállalók, az alkalmazottak stb. tömegeit, és az értelmiséget is. Aztán egész sor megmozdulás volt: a munkanélkülieké, a munkanélküliek európai felvonulása, a bevándorlóké stb.

¹⁴ Magyarul kb.: tehetetlen vén hülyék.

Olyan hathatós volt ez a nyomásgyakorlás, hogy a hatalmon lévő szociáldemokratákat arra kényszerítette, hogy legalábbis úgy viselkedjenek, mintha fenntartanák a kritikai diskurzust. Ám a gyakorlatban ez a kritikai mozgalom nagyon gyenge maradt. Főként mivel nemzeti keretekre korlátozódott; és nekem úgy tűnik, politikai szinten is az az egyik fő kérdés, hogy tudniillik hogyan lehet a szociáldemokrata kormányoknak nemzetközi viszonylatban olyan, tőlük balra helyezhető álláspontot teremteni, [a]mi valóban képes lenne befolyásolni ezeket a kormányokat. Azonban azt gondolom, az európai szociális mozgalom megteremtését célzó próbálkozások jelenleg nagyon bizonytalanok, és a következőt kérdezem magamtól: mit tehetünk mi értelmiségiek, hogy hozzájáruljunk ehhez a mozgalomhoz? [E]z azért nélkülözhetetlen, mivel a neoliberális felfogással ellentétben, minden szociális vívmány a harcok erejének volt köszönhető. Tehát, ha mint mondja[k], szociális Európát akarunk, [sz]ükség van európai szociális mozgalomra. Azt gondolom – ez a benyomásom – egy ilyen mozgalom kialakításában nagyon nagy a felelőssége az értelmiségnek, mivel a hatalmon lévők ereje nem csupán gazdasági, hanem szellemi is, hitbéli is. Azt gondolom, éppen ezért kell jártatnunk a szánkat, hogy megkíséreljük visszaállítani az utópiát, hiszen a neoliberális kormányok egyik erőssége az, hogy megölik {e}s mint meghaladottat láttatják{k} az utópiát.

Grass: Az szocialista vagy szociáldemokrata pártok részben maguk is hittek abban a tételben, mi szerint a kommunizmussal együtt a szocializmus is eltűnt a föld színéről; elvesztették a kommunizmusnál [e]gyébken[t] sokkal hosszabb ideje fennálló európai munkásmozgalomba vetett bizalmukat. Aki lemond saját hagyományáról, saját magát adja fel. Németországban mindössze néhány erőltetett próbálkozás történt a munkanélküliek megszervezésére. Évek óta győzködöm a szakszervezeteket: 'Nem tehetitek meg, hogy csak addig gondoskodtok a munkásokról, ameddig van munkahelyük, s mihelyt elküldik őket, elvesztik a talajt a lábuk alól. Hozzatok létre egy egész Európára kiterjedő munkanélküli szakszervezetet.' Azon siránkozunk, hogy az európai egység csak a gazdaság területén valósult meg, s mindeközben hiányzik az erőfeszítés a szakszervezetek részéről egy nemzeti kereteken átvívelő szervezeti és cselekvési forma létrehozására. Ellen-súlyt kell képeznünk globális neoliberalizmussal szemben. Időközben sok értelmiségi mindent lenyel: a sok nyeléstől azonban csak gyomorfekélyt lehet kapni, mást nem. Ki kell mondani a dolgokat. Éppen ezért kételkedem abban, hogy elegendő volna kizárólag az értelmiségre hagyatkozni. Amíg Franciaországban még mindig – nekem legalábbis úgy tűnik – habozás nélkül 'értelmiségekről' beszélnek, addig németországi tapasztalataim azt mutatják, hogy félreértés azt hinni, hogy értelmiséginek és baloldalinak lenni ugyanaz. A huszadik századi történelem, a nemzetiszocializmust is beleértve, ennek az ellenkezőjét bizonyítja: egy olyan ember, mint *Goebbels*, értelmiségi volt. Számomra az, hogy valaki értelmiségi, még nem szavatol semmiféle minőséget. Éppen az Ön könyve, *A világ nyomorúsága* mutatja be, hogy akik a munka és a szakszervezetek világából jönnek, sokkal nagyobb tapasztalattal rendelkeznek a szociális kérdéseket illetően, mint az értelmiségiek. Ma ezek az emberek vagy munkanélküliek, vagy nyugdíjasok, és úgy tűnik, senkinek sincs rájuk szüksége. Így erejük teljesen kihasználatlan marad.

Bourdieu: [V]isszatérnék egy pillanatra erre a könyvre, *A világ nyomorúságáról*. Törekvésünk arra irányul, hogy egy sokkal szerényebb feladatot adjunk az értelmiségnek: a közíró feladatát. Ahogy Észak-Afrikában megismertem, a közíró olyan írástudó, aki ezt a képességét mások rendelkezésére bocsátja, hogy elmondhassák, amit bizonyos értelemben jobban tudnak, mint aki leírja. A társadalomtudósok egészen sajátos helyzetben vannak. Nem olyan értelmiségiek, mint a többiek: olyan emberek, akik az idő nagy részét – nem mindet – azzal tölthetik, hogy meghallgassák, lejegyezzék, és átírják, továbbadják, amit elmondanak nekik. [T]alán kissé mesterkéltnek tűnik, de fontosnak tartom, hogy az értelmiségiek részt vegyenek ebben a munkában.

Grass: Ez ugyanakkor azt jelenti, hogy a neoliberalizmushoz közel álló értelmiségiekre kellene számítani. Akadnak közülük olyanok is, akik kezdenek kételkedni abban, hogy a pénz teljesen ellenőrizetlen föld körüli cirkulációja és a kapitalizmus nyomán eluralkodó örület ellen nem kell-e tiltakozni: például a 2000-5000-10000 ember elbocsátásával járó cél és értelem nélküli fúziók ellen. Egyedül a profitmaximalizálás csillapítja le a tözsdét.

Bourdieu: Igen, sajnos nem arról van szó, hogy egyszerűen szembe kell szállni vele, és meg kell hiúsítani az egyöntetűnek tűnő uralkodó diskurzust. Hatékony leküzdéséhez képesnek kell lenni elterjesztetni és nyilvánossághoz kell juttatni a kritikai diskurzust. [E]bben a pillanatban abból a célból beszélgetünk, hogy távolabbra tekintsünk az értelmiségiek szűk körénél. Szeretném a hallgatás falát kissé megtörni – éppen, mivel ez egyszerűen nem csak a pénz fala. A TV teljesen meghasonlott: ez egy olyan eszköz, mely most szóhoz juttat minket és ugyanakkor a el is hallgatja magunkfajtá[t]. Az uralkodó diskurzus megállás nélkül ostromol és hatalmába kerít minket. Az újságírók nagy többsége többnyire öntudatlanul is cinkosa e diskurzusnak, és nagyon nehéz az embernek szétosztatnia ezt az egyöntetűséget.

Franciaország esetében először is mivel a nagyon elismert személyeket leszámítva nagyon bonyolult nyilvánossághoz jutni. [F]elvezetésként azt mondtam, hogy szeretném, ha folytatná a sajtóértékelést, mert azt gondolom, azt gondolom, egyedül az elismert emberek bírnak bizonyos értelemben kitörni a körből. De sajnos épp azért ismerik el őket, mert nyugodtak, csöndesek és azok is maradna[k]; nagyon kevés van köztük, aki az elismertségből adódó szimbolikus tőkét felhasználja arra, hogy beszéljen, egészen egyszerűen beszéljen, továbbá hogy érthetővé tegye azok hangját, akiknek nincs szavuk.

Grass: A TV természetesen, mint minden nagy intézmény, kialakította saját babonáit: a nézettségi index diktátuma előtt hajbókol. Ezért a nagy csatornákon alig fordul elő olyan beszélgetés, mint amilyet mi folytatunk, talán az *Arte*-on kicsit gyakrabban. Jómagam sosem veszek részt talk-show-kon. Képtelennek tartom ezt a formát, ugyanis semmit sem közvetít. Ezekben a fecsegésekben a leghosszabban beszélő érvényesül, vagy az, aki legkövetkezetesebben veszi semmibe a másikat. Azért sem kerekedhet ki rendszert az egészről semmi, mert a műsorvezető mindig akkor szakítja félbe a beszélgetést, amikor érdekessé válhatna és kiéleződhetne. Mindketten egy, a középkorból származó hagyományhoz nyúlunk vissza: a disputa hagyományához. Két személy, két egymást kiegészítő tapasztalat és vélemény. Ebből, már ha vesszük a fáradságot, kijöhet egy s más. Talán egyfajta javaslat is lehetne ezen Moloch TV-k számára, hogy nyúljanak vissza a már kipróbált disputához, azaz az egy témára kihegyezett párbeszéd formájához.

Bourdieu: Sajnos különös körülményeknek kell egybeesniük ahhoz, hogy a diskurzus termelői – írók, művészek, kutatók – újból birtokba vehessék saját termelőeszközeiket. Teljesen tudatosan használok a régimódi marxista nyelvezetet. Napjainkban a szavak embere a termelőeszközök és az elosztási rendszerek fölött paradox módon semmiféle ellenőrzéssel nem rendelkezik. Vissza kel húzódnia a vakába, kerüloket kell tennie.

Grass: Ezen most nem kell siránkoznunk, hiszen mindig is kisebbségben voltunk, ám ha a történelem folyamatát tekintjük, meglepő, hogy mekkora hatást lehet kisebbségből kifejtetni. Természetesen ahhoz, hogy meghallgassanak, különböző taktikákat kell kidolgozni. Mint polgár, kényszerítve érzem magam, hogy megszegjem az írók főszabályát: 'csak semmi ismétlés'. A politikában mindig egy már beigazolódott tézist kell sajtókozni. Ez viszont fárasztó, hiszen az ember állandóan saját szavait hallja visszhangozni. Nyilván arra is szükség van, hogy egyáltalán hallgatóságot találjunk egy ilyen sokszólamú világban.

Bourdieu: Az Ön művében az olyan kifejezőeszközök utáni keresést csodálom, amely a nagyközönség számára egy kritikai, felforgató üzenetet képes továbbadni. Úgy hiszem azonban, hogy a felvilágosodás százada óta nagyon megváltozott a helyzet. Az *Enciklopédia* fegyver, és kommunikációs eszköz volt az obskurantizmussal szemben. Jelenleg az obskurantizmus teljesen új jelenségeivel kell megküzdenünk.

Grass: De továbbra is kisebbségként.

Bourdieu: Csakhogy az ellenfelek akkoriban összehasonlíthatatlanul gyengébbek voltak. Ma ugyanezt a hatalmas médiamultikkal szemben kellene megtennünk, és már csupán apró, érintetlen szigetek maradtak. A kiadók számára például a nehezen emészthető, vagy kritikai hangvételű könyvek publikálása egyre inkább problémássá válik. Amikor az Önrel való beszélgetést oly fontosnak érzem, arra gondolok, hogy ezzel üzenet megfogalmazására és továbbadására alkalmas új formákat lehet létrehozni. Ahelyett, hogy a TV eszközei lennének, inkább nekünk kell a TV-t saját mondanivalónk szolgálatába állítva a megértés eszközévé tennünk.

Grass: A játéktér határolt. De van itt még valami, amin jómagam nagyon csodálkozom: sohasem gondoltam volna, hogy egy napon erősebb államot kell követelnem. Nálunk Németországban mindig is túl sok volt az államból, mindenek előtt a rendállamból. Most viszont a másik végletbe estünk. Anélkül, hogy mindezzel ideológiailag bármit is kezdeni akart volna a neoliberalizmus, átvette az anarchizmus eszményét: az állam megszüntetését, háttérbe szorítását. 'El velük, ezt már mi csináljuk!' Manapság egyetlen szükséges lépés sem valósulhat meg a reformok útján, amíg az ipar és a gazdaság rá nem bólint; így van ez Németországban és Franciaországban is. Az állam ilyesfajta hatalomtól való megfosztásáról álmodhattak az anarchisták, s így abban a sajátos helyzetben találok magam – és valószínűleg Ön is –, hogy azért kell aggódnom, hogy az állam újra felelősséget vállaljon és szabályozó módon avatkozzon be.

Bourdieu: Éppen a dolgok ezen fordított állására gondolok. Vajon megelégedhetünk azzal, hogy 'több' államot követelünk? Hogy a konzervatív forradalom hálójába bele ne gabalyodjunk, fontolóra kell vennünk egy másféle állam létrehozását.

Grass: Ezzel nem értjük félre egymást. A neoliberalizmus természetesen csak azokat a dolgokat akarja átvenni az államtól, amik számára gazdaságilag fontosak. Továbbra is az állam állíthatja a rendőrséget és jelenítheti meg az államrendet. Azonban ha az államot megfosztják társadalmi rétegeket rendező erejétől, és kívül maradnak az elesettek, a gyermekek és az öregek, azaz a munkavégzésből kiszorultak vagy a még

sem kerültek, akkor a minden felelősség elől valamiféle globalizmusba menekülő gazdaság terpeszkedik el. Ekkor a társadalomnak kell az állam feletti gondoskodást és gondozást vállalnia. A neoliberális rendszert meghatározó alapelv a felelősségnélküliség[*g*].

Bourdieu: *Az én évszázadomban* felidéz egy sor történelmi eseményt. [*K*]özülük jó néhány nagyon megragadot[*t*] – a kisfiú történetére gondolok, akit a *Liebknecht*-tüntetésre vittek, és a papája nyakába pisilt; nem tudom, hogy személyes emlék-e, de mindenképp nagyon eredeti módja a szocializmus megismerésének. Nagyon szerettem azt is, amit *Jüngerről* és *Remarque-ról* mond; nagyon sokat mond a sorok között az értelmiség szerepéről, milyen módon cinkosok a tragikus eseményekben, [*m*]ég mikor kritikusként tűnnek is. Nagyon szerettem azt i[s], amit *Heideggerről* mond. Ez megint egy dolog, ami közös bennünk. Készítettem egy ugyanilyen elemzést *Heidegger* retorikájáról, [*a*]mit paradox módon majd mind a mai napig elítéltek Franciaországba[*n*].

Grass: {*A*} francia értelmiségiek *Jüngerrel* és *Heideggerrel* kapcsolatban tanúsított lenyűgözöttsége például kifejezetten szórakoztat, mert ezzel a Németországban és Franciaországban kölcsönösen meglévő özszesz klisé fejtetőre áll. Abszurd, hogy mindaz, ami Németországban füstbement és végzetes következményekkel járt, Franciaországban csodálat tárgya.

Bourdieu: Mivel idegenkedtem a heideggeri misztikától és mivel ez a legmélyebben taszít, meglehetősen egyedül maradtam ebben a kérdésben. Nem túl kellemes felvilágosult franciának lenni egy olyan országban, amely egyfajta modern obskurantizmusnak hódol. *Heidegger* és *Jünger*... Félelmetes példa, hogy az egyik francia köztársasági elnök kitüntetését adományozott *Jüngernek*.

Grass: Az az eset *Liebknechttel*. Számomra az volt a fontos ebben, hogy míg az egyik oldalon *Karl Liebknecht* a szocializmus nevében haladó mozgalmat indított útjára, fiatalokat agitált, közben az apa lelkesültségében nem vette észre, hogy a fia le akar szállni a nyakából. Mikor aztán a fia a nyakába pisilt, jól elverte. Az ilyen autoritárius viselkedés vezetett oda, hogy a fiú az I. Világháború kitörésekor önkéntesnek állt, és ezzel pontosan azt tette, amitől *Liebknecht* óva intett. Ami *Jüngert* és *Heideggert* illeti, az érintett francia értelmiségiek talán jobban tennék, ha alkalomadtán a felvilágosodás német alakjairól is tudomást vennének. Nem csak *Diderot* vagy *Voltaire* létezett, hanem *Lessing* és *Lichtenberg* is – utóbbi egyébként kifejezetten szellemes volt, és poénjai a franciák számára *Jüngerénél* nagyobb jelentőséggel kellene bírjanak.

Bourdieu: *Ernst Cassirer* mint a felvilágosodás nagy örököse, csupán szerény sikereket ért el, míg ellenfelét, *Heideggert* hatalmas érdeklődés övezte. Gyakran az az aggasztó benyomásunk támad, mintha a történelem fintora révén a franciák a németektől csak a rossz dolgokat vennék át, és fordítva: a németek is a franciáktól.

Grass: *Az én évszázadomban* ábrázolok egy professzort, aki szerdai szemináriumai alatt gondolta végig, hogyan is reagált mint hallgató a 66-67-68-as eseményekre. Akkoriban a heideggeri fenségeség-filozófiától indult és ugyanehhez is tért vissza később. Időközben radikális nekibuzdulásai voltak, és azok közé tartozott, akik *Adornot* nyilvánosan kikészítették. Ez egy, a korban egészen tipikus életút. A 60-as évek közepén benne voltam az események sűrűjében. A diákmegmozdulás szükségszerű volt, és nagyobb volt a hatása, mint azt a 68-as pszeudoforradalom szónokai el kívánták volna ismerni. Bár egyáltalán nem lett belőle forradalom, hiszen nem volt meg hozzá a társadalmi bázis, mégis átalakult a társadalom. Az *Egy csiga naplójában* megírtam, hogy felhőrdültek a diákok, mikor azt mondtam, hogy a fejlődés egy csiga. Természetesen verbálisan meg tudják csinálni a nagy ugrást – Mao-tanítványok voltak ugyanis –, de az átugrandó szakasz, nevezetesen az alant elterülő trásadalom, nem fogja elszietni a dolgot. Csodálkozni fogtok, mikor a körülmények viszszaesapnak – mondtam mindezt a már akkorra lejáratott kommunizmus megcsontosodott nyelvezetén –, és ezt majd ellenforradalomnak nevezték. De mindezt vajmi kevéssé látták be.

Bourdieu: 1964-ben jelentettem meg *Az örökösök* című könyvemet, melyben a kispolgári illetve a polgári származású diákok közötti magatartásbeli különbségeket írtam le. A politikai radikalizmus a polgári diákok között sokkal kifejezettebb volt, míg a kispolgári származású diákok konzervatívabbak, reformistábbak voltak.

Grass: Ahogyan jómagam provokatívan elneveztem őket, többnyire túl jó házból való fiúk voltak., akik apáikkal való konfliktusukat nem merték maguk elintézni – hiszen így pénzforrásaik apadtak volna ki –, s ezért inkább átvitték azokat a társadalomra.

Bourdieu: A 68-as forradalom hivalkodó, mindenekelőtt szimbolikus és művészi volt, s látszólag igen radikális. Másrészt azonban voltak akik a felsőoktatásba való bekerüléssel és a képzés elveivel kapcsolatos mérsékelt javaslatokkal álltak elő. Ugyanazok az emberek, akik ma konzervatívok, akkoriban az utóbbiakat mint reformistákat kiközösítették és nevetségessé tették.

Grass: A hetvenes években Németországban és Svédországban is elterjedt az a gondolat, mi szerint az erőforrások további gazdasági kizsákmányolása környezeti katasztrófához vezet. Létrejött az ökológiai mozgalom. A szocialista és szociáldemokrata pártok azonban továbbra is kizárólag a régi társadalmi kérdésekre összpontosítottak, és az ökológiára mint idegenszerűre tekintettek, figyelmen kívül hagyták. Ez részben ma is folytatódik. Amennyiben a neoliberális oldaltól elvárjuk, hogy szellemi erőit arra fordítsa, hogy önmagát mintegy eszméltre térítse; akkor ugyanezt kell várunk a baloldaltól is. Végezetül azt is meg kell értenünk, hogy az ökológia és a munka kérdéskörei egymástól elválaszthatatlanok: minden döntésnek ki kell állnia az ökológiai elviselhetőség próbáját.

Bourdieu: Minden olyan pseudofogalom, mint a szociál-liberalizmus, a blairizmus; csupán az elnyomottakon uralkodó hatalom belsővé tétele. Az európaiak alapvetően szégyellik saját civilizációjukat, és többé már nem bíznak benne. Mindez nyilvánvalóan gazdasági összefüggésben jelent meg először, ám szép lassan áttért a kultúra területére is, s így már saját kulturális hagyományait is szégyenlik. Az európaiak egyfajta bűnösségben élnek, melyet már meghaladott hagyományok védelmezéseként észlelnek és ítélnék el a film, az irodalom stb. területén.

Grass: Nálunk a Schröder-hívek számítanak moderneknek, míg a többieket nevetséges leegyszerűsítéssel, mint tradicionalistákat intézik el. A neoliberálisok pedig a markukba nevetnek, amikor Németországban és máshol is, a szociáldemokraták és szocialisták ilyesfajta sehova sem vezető meghatározásokkal járatják le magukat.

Bourdieu: Hogy továbbra is a kultúránál maradjunk: valóban nagy örömmre szolgált, hogy Önnek ítéltek a Nobel-díjat, mert ezzel egy olyan kimagasló európai író tiszteletet meg, aki „járatja a száját”, és aki védelmezi a néhányak számára már meghaladottnak tűnő művészetet. Az Ön *Egy széles mező* című regénye ellen azzal az ürüggyel indítottak hadjáratot, hogy irodalmi szempontból korszerűtlen. Napjainkban az avantgarde formalista vívmányait pontosan ugyanígy forgatják ki, s tekintik egyre inkább meghaladottnak. Franciaországban pedig szabályos vita folyik a kortárs művészetekről, a művészetek gazdasággal szembeni függetlenségét illetően.

Grass: Ami a Nobel-díjat illeti, egészen jól megvoltam nélküle, de remélem, azért sikerül majd együtt élnem vele. Néhányan azt mondták: „Na végre!” vagy „túl késő”. Én azonban boldog vagyok, hogy így, a hetvenen túl kaptam meg. Igen nagy teher lehet, ha egy fiatal szerző kap Nobel-díjat, hiszen ekkor az elvárások a magasba szöknek. Most már ironikusan viszonyulok ehhez, de mégis örülni tudok neki. De ezzel a téma, már ami engem illet, ki is merült. Úgy gondolom, egy olyan ajánlattal kellene előálljunk, amely elől nem lehet kitérni. A nagy tévétársaságok például teljesen tanácstalanok a nézettségi indexekkel kapcsolatos tévhitekkel és babonáikkal kapcsolatban. Segítségükre kell lennünk az ezektől való elszakadásban. Hasonlóan érvényes ez az egymással utolsó lehetőségig küzdő Franciaország és Németország szomszédsági viszonyára, ahol ezen harc nyomai – a közeledést szolgáló minden szónoki kísérlet ellenére – mind a mai napig kivehetőek. Egy-szer csak felismerjük, hogy nem pusztán nyelvi határokról, hanem eddig észre nem vett dimenziókról van szó. Nemrég hangot adtam azon véleményemnek, hogy szerintem nem vagyunk többé abban a helyzetben, hogy az európai felvilágosodást mint közös folyamatot ismerjük el. Jobb volt azokban az időkben, amikor a nemzetállamok nem voltak ennyire meghatározók. A franciák odafigyeltek arra, ami Németországban történt, és fordítva: az akkor kisebbségben harcoló, és a felvilágosodás folyamatát – a cenzúra ellenére is – mozgásba hozó csoportok levelezésben álltak egymással. Csupán az európai felvilágosodás folyamatának és tévútjainak a tapasztalata van birtokunkban. Joggal panaszkodunk, hogy a neoliberalizmus időközben micsoda fölényre tett szert, hogy mekkora területet ural a maga felelőtlen módján. Ám azt is meg kell fontolnunk, hogy mi mindent hibáztunk el az európai felvilágosodás során. Valamilyen módon ismét egy asztalhoz kell ültetni a felvilágosodás gyermekeit, a kapitalizmust és a szocializmust.

Bourdieu: E téren talán egy kissé optimista. Azt hiszem, a neoliberalizmus politikai és gazdasági ereje olyannyira rátelepszik Európára, hogy valójában már a felvilágosodás vívmányai is veszélybe kerülnek. *Daniel Roche*, francia történész éppen arról jelentetett meg egy könyvet, hogy a felvilágosodás hagyománya Franciaországban és Németországban egészen eltérő jelentéssel bír. „*Aufklärung*”-on semmiképpen sem azt értették, amit a franciák a „*lumières*”-en. Ezt a különbséget kell felszámolnunk, ha fel akarjuk tartóztatni mindannak az elpusztítását, amit a felvilágosodással kapcsolunk össze – azaz a tudomány és a technika fejlődését, illetve fejlődésük megszelídítését. Egy új utópizmus feltalálásáról van szó, ami képes lenne a társadalmi erőken megszüntetve megőrizni, s azért, hogy egy új társadalmi mozgalmat életképpé tegyen, akár azt is kockáztatná, hogy mint meghaladott politikai gondolkodás tűnjék fel. A szakszervezetek, mai formájukban, többé már nem korszerűek. Át kell alakulniuk, újra kell definiálniuk önmagukat, nemzetközivé, ésszerűvé kell válniuk, és a társadalomtudományokra is figyelmet kell fordítaniuk, hogy jól tegyék mindazt, amit tenniük kell.

Grass: Ez a szakszervezetek alapvető reformját jeltené, és hát tudjuk, milyen nehezen mozdítható ez az apparátus.

Bourdieu: Igen, és éppen ez az, ahol bizonyos szerepeket átvehetnénk tőlük. Az utóbbi évek társadalmi mozgalma sokkal eredményesebb volt, mint előtte – történelmi okokból – hosszú ideig. A francia munkásmozgalmi hagyomány, legalábbis részben, mindig is erőteljesen értelmiségellenes volt. Ma, a váltság korában, a munkásmozgalom sokkal nyitottabb, bírálatainkra fogékonyabb; megfontoltabb lett, és újabban egyre erősebb kritikai jelleget vesz fel. Úgy gondolom, hogy ezek a kritikai, reflexív módon szociális mozgalmak jelentik a jövőt.

Grass: Jómagam ebben a kérdésben szkeptikusabb vagyok. Mindketten abban a korban vagyunk, hogy bizton állíthatjuk: amíg egészségesek maradunk, tovább jártatjuk a szánkat. Ám időnk véges. Nem tudom, hogy Franciaországban hogy van ez, bár úgy vélem ott sem jobb a helyzet: én ugyanis úgy látom, hogy a fiatalok körében az irodalom iránti készség és érdeklődés igen csekély, akárcsak a felvilágosodás ezen hagyományai, nevezetesen a szájjártatás és önbeleártás folytatása iránt. Ha nem lesz aki kövessen és felváltson minket, akkor a kiváló európai hagyománynak ez a része is veszendőbe megy maj{d}

VIRTU-VITA

REFLEXIÓK A GRASS – BOURDIEU BESZÉLGETÉSRE

Selyem Zsuzsa: Szeretnem, ha elgondolkodnánk utópia és zsarnoki naivitás viszonyán. Tudjátok, arra a Gunter Grass-i tételre hivatkozok, amikor az utópiát olyan erőnek látja, mely képes volna ellenállni a neo-liberálista önzés-filozófiának. Mert ha ezt elfogadom, akkor nyilvánvaló a számomra, hogy az utópiát kell újra megértenem, meg kell különböztetnem attól, amit zsarnoki naivitásnak mondtam - és ebben benne van az a preszuppozíció illetve evidencia, hogy minden naivítás szükségszerűen zsarnoki, ezt el nem fogadhatok, de igazolhatok is akár dia- akár szinkronikus módon. Visszatérve tehát a gondolatjel elejére: meg kell különböztetni az utópiát a naivitástól, a joszandékú törekvésektől, újra kellene olvasni a felvilágosodás utópiáit, melyekben talán több az ironia, a humor, mint azt eddig gondoltuk.

Csák László: Nagyon örülök annak, amit Zsuzsa irt, mert igen hasonló gondolatok foglalkoztatnak engem is a szöveg olvasása közben. A szövegben azt hiszem pontosan a zsarnoki naivitas és a felvilágosodás elfeledett mozzanata jelenik meg a két beszélgető személyében. Meglátásom szerint Bourdieu az, aki a zsarnoki mozzanatot képviseli. A kérdés csak az hogy, a szellemes, humorral telt, ironikus, komikus jelleg nem volt-e csupán öntudatlanul kifejlődött vad hajtsa a felvilágosodás hagyományának?

Sziksai Mária: Valóban, a 20 század egyik nagy betegsége a tudományágak és művelők eltávolodása egymástól. Csak nagyon kevés olyan értelmiségiről tudni, aki vállalja a kitekintést a rokon tudományágak fele, és még kevesebb, aki szélesebb körben tájékozódik a saját szakmájától távolabb eső tudományos gondolkodás legújabb eredményeiről. Ezt a fajta elzárkózást személyesen nagyon károsnak, ugyanakkor –mifelénk- általánosnak látom.

A szociológus (és itt mindig társadalomtudóst értek, hiszen a francia szó nem fedti teljesen a magyar megfelelőjének a fogalomkörét) által hozott „nyersanyag” – ra hivatkozik Grass, amit mint irodalmár, író fel tud használni. Engem itt a *hasznos / használni / felhasználni* kifejezés és gesztus érdekel. Mi a haszna a Bourdieu-féle *ouvre*-nek, mint társadalomtudományi írásnak, tudományos szövegnek? (A társadalomtudományok versus természettudományok felállításáról ír Szabó Á. Tőhötöm a legfrissebb Korunkban.) A magam részéről hiszek abban, hogy a társadalomtudományi képzettségű

(végzettségű) emberek gyakorlati megvalósítását tudják nyújtani a felkészültségüknek. És maga a tudomány „hozadéka”, az immár áttekinthetetlen szakirodalom talán egy újfajta Amerikát ígér a vállalkozó kedvű felfedezőnek.

A maga nyers és brutális mivoltában megmutatni a világot – ez egyfajta romantikus elképzelése néhány szociológusnak. Ebben a megvilágításban a világ azért lenne olyan kegyetlen, igazságtalan, stb., mert a vezetők, akik valahol mindig *főnt* ülnek, nem tudnak a *lent* élők mindennapi életéről. Tehát ha valaki vállalja a kultúrhéroszi közvetítő szerepet, és rámutat az elviselhetetlennek nevezett *lenti* életvilágra, a *fentiek* tesznek majd arról, hogy javítsanak a perelt helyzeten. Ezen elképzelés alapja egyrészt az, hogy egy ilyen rámutató gesztus **befolyásolhatja** a magas politikai döntéseket, és úgy kezelik, hogy közben valamiféle kényszerítő hatást tulajdonítanak neki, másrészt az, hogy az említett döntések, ha megszülettek, **valóságosan befolyásolják is** a lentiek életét. Tulajdonképpen egy működő, ideálisan demokratikus rendszerbe vetett hit alapjai ezek, ahol megvalósul a szociális (szakszervezetek) és politikum (kormányzatok) közötti pozitív dialógus. Egy olyan elvont rendszer képe ez, amit a beszélgetők kimondatlanul hiányolnak.

Bourdieu úgy állítja a tudományos szempont mellé az irodalmi igényességet, hogy támadja a *l'art pour l'art* eszmét, a művészet önmagáért és önmagában álló funkcióját. Ebben a megvilágításban a művészeti – nevezetesen irodalmi - alkotásnak szolgálnia kell egy célt, amely ebben az esetben hangsúlyozottan szociális jelleget ölt. Ami önmagában nem lenne egy rossz dolog, én nem tartanám annak, ha az, aki műveli, így vállalja föl: „kérem, a mai versem a munkanélkülieket kívánja segíteni, ne keresse tehát benne senki az immanens művészi ízt, hatni akar, nem lelket melengetni, keményen rámutatni a kinnra, nem szépitgetni”. A kultúrafogasztó – így nevezem a saját pozíciómat ebben a helyzetben - tehát átadhatja magát a felháborodásnak (azt mégsem lehet, hogy ennyi munkaszerződés-fölbontással járjon a gazdasági átrendeződés!), vagy **máshol** keres magának **más** irodalmat. Szerencsé(m)re a világ elég nagy.

Vajon a neo-liberális eszmék agresszivitása feltételezi a kritikájuk agresszivitását is?

A nyugat – európai országokban magukat szocialistáknak nevező pártok szerepét élesen el kell választani a kelet-európai, 90 előtti szocialis-

ta/kommunista pártok szerepétől. Schröder, Blair és Jospin kormányzását a gazdasági/társadalmi kontextusba helyezve lehet csupán vizsgálni, mint ahogy a keleti, volt kommunista országok régi és új kormányzatait is. Valóban helyénvaló a megjegyzés, mely szerint ezek a kormányok magukat szocialistának nevezők, miközben politikájuk alapja kényszerűen a körülményekre alkalmazott, sokszor szelíd arcúnak nevezett kapitalizmus. Ugyanakkor a nyugati szociáldemokrata pártok kormányzati pozícióban kényszerülnek arra, hogy baloldali(bb) diskurzust vállaljanak föl. A romániai Demokrata Párt (PD) is nyilvánvalóan szocialista indíttatású álláspontot foglal el parlamenti viselkedésével akkor, amikor nem szavazza meg a föld és ingatlan visszaszolgáltatásáról szóló törvényt, illetve támogatja a bérlők védelmét a tulajdonosokkal szemben, stb.

Az európai társadalmi mozgalom sürgetése közben világosan társadalmi osztályokban gondolkodik mindkét beszélgető: munkanélküliek, munkások, értelmiségiek, és itt le is zárul a sor. Azt gondolom, a valós világ maga túllépte már ezt a kategorizációs rendszert. Mert maradnak a munkások, vannak értelmiségiek, meg gazdálkodók is lesznek, de sokasodik azoknak a száma, akiket bájosan lehetne ezekbe sorolni, és - véletlenül vagy sem - ezek mind a kapitalista gazdasági rendszer többé-kevésbé közvetlen származékai: kis és közepes vállalkozások tulajdonosai, az informatikai forradalom szakemberei, a banki, tőzsdei világ szakemberei, nemzetközi szervezetek, NGO-k munkatársai, stb. Persze nem elsősorban ezért nem tartom szerencsésnek az osztálytársadalom fogalmának a használatát. A teljes fogalomkör felett már rég összezsúptak a posztmodern világ hullámai, és ezzel ez a kategorizációs rendszer is (mint mindenik hasonló próbálkozás egyébként) kizárólag anakronisztikus tud lenni jelen idejű szóhasználatban.

A közíró fogalom mögött tulajdonképpen egy militáns értelmiségi áll, aki tollával szolgálja az éppen érvényes – és hatalmi pozícióban levő – ideológiát. Tulajdonképpen a sorok közül kell kiderülnie annak, hogy MIÉRT kell(ene) összefognia az európai munkásmozgalmaknak, és bár nincs kimondva, mintha a „világ proletárjai, egyesüljetek” vesződő eszméjét siratná mindkét illusztris gondolkodó.

Mindketten egyetértenek a *domináns diskurzus* megnevezéssel anélkül, hogy részleteznék, mit is értenek alatta, azt viszont ugyanígy mindketten fontosnak tartják, hogy ezzel szemben egy *kritikai diskurzust* kellene éltetni, nyilvánvalóan a munkanélküliek mozgalmait támogatandó.

Az külön vizsgálható, hogy szemben a francia példával nálunk (Romániában) valójában nem ne-

hez megszólalni a nyilvánosság előtt. Arra persze külön ki kellene térni, hogy a két nyilvános szféra ereje, hatása nem mérhető össze.

Mezei Balázs: Azt hiszem, a Bourdieu és Grass által használt fogalmak eltérnek azoktól, amelyeket idehaza használunk. Pontosabban fogalmazva: eltérnek e fogalmak tartalmától. Magyarországon a neoliberalizmus egyrészt jelen van, másrészt éppen azon körök részéről kap közéleti, politikai és olykor gazdasági támogatást is, amelyek egyben a szocializmus Grass által kiemelt hagyományával szimpatizálnak. Ennyiben Magyarországon már megvalósult az, amit Grass kíván, ti. a „szocializmus” és a „kapitalizmus” már leültek egymással társalogni. Nekem úgy tűnik, hogy idehaza a neoliberalizmus a „szocialisták” szemében valami támogatandó és védendő, míg a neoliberálisok legfőbb támogatói éppen a szocialisták, mi több, a régi kommunisták úgyszintén. A hazai „baloldali” értelmiségi jelentős részének a szemében a fő ellenség nem a neoliberalizmus, hanem éppen az ökológiai-lokális hagyományokat védő törekvések. Igaz, e törekvések idehaza gyakorta a nacionalizmus vagy a lokálpatriotizmus alakjában jelennek meg, ám ezen formájukban is tartalmazzák azon értékek egy részét, amelyekre Grass hivatkozik. Grass ugyanakkor elég erőteljesen eltér – úgy tűnik – Bourdieu-től, amennyiben ez utóbbi inkább egy hagyományosabb, radikálisabb baloldali-mozgalmi felfogást vall magáénak, doktrinálisan pedig szimpatizál a marxizmussal, amelyet környezete elavultnak tekint. Az általa hiányolt „utópia” talán ebben a körben lokalizálendő.

A francia Heidegger- és Jünger-kultusz egyöntetű elítélését megértem mindkettejük részéről. Ám kiemelném, hogy Jünger idehaza szinte teljesen ismeretlen (ha nem tévedek, szerény személyem volt az első, aki Jüngertől közzétett valamit egy kísérő tanulmánnyal 1997-ben). Heidegger hazai recepcióját sem hasonlítanám a franciához: a franciák olvassák Heideggert, míg idehaza ennek kevés nyoma van, tisztelet a kivételnek. Azt tapasztalom, hogy jobban kelendők az olyan francia szerzők, akik inkább epigonok ebben a történetben. Véleményem szerint mind Jünger, mind Heidegger valódi hazai recepciója még várat magára. Mert „valódi” recepciónak azt nevezném, amikor öntörvényű és viszonylag nagy hatású alkotók életművébe beépülve jelennek meg ezek a szerzők.

De vajon a mi értelmiségi problémáink kompatibilisek Bourdieu-éivel és Grasséival? Erre a kérdésre részben igennel, részben nemmel válaszolnék. Ahhoz, hogy a problémahasonlóság társadalmi-gazdasági feltételei létrejőjenek, idehaza is hasonló állapotoknak kellene fennállniuk, de ilyesmiről nem beszélhetünk. Ezért a hazai neoliberalizmus külsődlegebb, kuszább, homályosabb,

gati társa, s a szocializmussal is bajok vannak. Az elsőhöz: az előző kormány politikáját gyakorta nevezték neoliberálisnak, mivel a kisebbik koalíciós párt sokszor használt olyan nyelvezetet, amely ezt sugallta. A gyakorlatban azonban nem neoliberalizmus működött, hanem talán valamilyen keveréke a neoliberalizmusnak és annak, amit németül *Schmiergeldsdemokratie*-nak neveznek. Tény ugyanakkor, hogy egyes jellemzői létrejöttek, amilyen pl. a kereskedelmi tv-csatornák elterjedése és népszerűsége. De milyen jellemző, hogy éppen e csatornákat idehaza nem a „szocialisták” támadják, hanem azok, akiket különben lokalizmussal, partikularizmussal, esetleg nacionalizmussal vádolnak ellenfeleik! Mindent összevéve – s azt hiszem, Tellér Gyula tanulmányorozatát is ide idézve – egyfajta amorf neoliberalizmus tűnt idehaza meghonosodni, nagyon sajátos szövetségi-ideológiai támogatással.

Ami a szocializmust illeti, idehaza ezzel még nagyobb baj van, mint a neoliberalizmussal. Egyszerűen nincs olyan társadalmi csoport – amennyire látom –, és még kevésbé olyan politikai erő, amely magát jól megalapozottan szocialistának nevezheti. A neoliberalizmus támogatói erre a státusra nyilván nem pályáznak; a szocialistának nevezett párt pedig éppen az említett amorf neoliberalizmus támogatója, sőt, hirdetője volt éveken keresztül, egészen 1998 végéig. Azok, akik e csoport értelmiségi támogatóiként magukat szocialistának vallanak, azzal a súlyos dilemmával szembesülnek, hogy támogatott csoportjuk kvázi-neoliberais utat követett és ez ellen ők a maguk részéről igen kis mértékben tiltakoztak (én legalábbis nem hallottam, hogy tiltakoztak volna). Feltűnő, hogy manapság azok védik a leghangosabban a szocialista „értékeket”, akik pártállásukat, szimpátiájukat tekintve nem a nyugati, hanem a keleti-kommunista értelemben vett szocializmus (a valóban létező szocializmus) hívei ma is (neveket nem akartam említeni, de most mégis megteszem: Krausz Tamás pl., azt hiszem, ide tartozik). Nem vonom kétségbe, hogy bárkinek joga van így gondolkodni; csak azt mondom, hogy némi következetlenség van a dologban, hiszen ilyen szocialistaként nem mondhatják magukat valódi szocialistának (nem részletezem, miért nem), ugyanakkor egy olyan társadalmi-politikai csoport hívei, amelyik neoliberalis módon gazdálkodott, de magát – nyugati értelemben – kívánta „szociáldemokratának” nevezni.

All in all, a konfúzió igen jelentős ezen a téren. Ez azonban a szavakból ered. Kénytelenek vagyunk e fogalmakat használni és nem vesszük észre vagy nem akarjuk észrevenni, amikor egyáltalán nem felelnek meg a valóságnak. Arra lenne szükség, hogy a hazai helyzetet, talán a többi ex-szovjet országgal együtt, egységes fogalmi rendben írjuk le. Ilyesmire szerénytelenség lenne a jelen megjegyzé-

sek körében vállalkozni, ám mégis javaslom Körösenyi András egy megkülönböztetésének elfogadását. Szerinte az ex-szovjet országok nagy társadalmi repedése nem a „baloldal” és a „jobboldal” és nem is a „szocialista” és a „konzervatív” között – beláthatóan egyik sem jelent igazi erőt – áll fenn, hanem a szovjet rendszer egykori és mai társadalmi-gazdasági kedvezményezettjei, illetve azok között, akik ebből nagyrészt kimaradtak. Nem kell feltétlenül elfogadnunk ezt a felosztást, bár nekem az a gyanúm, hogy a fogalmak némi finomításával azért itt-ott talán használható.

Mivel véleményem szerint társadalmi (tehát nem doktrinális, tankönyv- vagy katedra-szinten) nem beszélhetünk sem „szocialistákról”, sem „konzervatívokról”, a Bourdieu és Grass-féle beszélgetés hazai relevanciája igen csekély. De van-e egyáltalában vett relevanciája? Ez helyes kérdés, amire azt válaszolom, hogy szerintem egyre kevésbé. Amit megjegyeznek a „neoliberalizmusról” és arról, hogy a hagyományos baloldali pártok is „behódolnak a gazdaság előtt”, az korunk legfőbb tendenciája. Ezt talán nem vesszük elég komolyan: azt, hogy a Szovjetunió összeomlása olyan horribilis változásokat indított el politikában, gazdaságban és kultúrában, amely egyszerűen felülírja az itt alkalmazott fogalmi sémákat. Ezt szemlélhetjük elmúltan, folyamodhatunk alternatívához, de egyet – szerintem – nem érdemes erőltetnünk: nem érdemes „reakciónak” lennünk. Ezen most azt értem, hogy nincs értelem szerintem az 1960-as évek fogalmi sémáit erőltetni egy teljesen megváltozott környezetben, amikor e sémák felismerhetően éppen a letűnt környezet kontextusában voltak értelmesek. Konkrétabban fogalmazva: a katonapolitikában arról beszélünk, hogy a szovjet megszüntével megsemmisült a „designated adversary” funkciója és ezért az egész nyugati katonapolitikát át kellett és át kell alakítani. Mármint a designated adversary, a jól meghatározott ellenfél szabta meg a hidegháborús fogalmi és műveti rendszert, aminek lebomlása hatalmas zavart okozott: jól megmutatta ezt az EU tehetetlensége Boszniában, ill. a franciák teljes – de sokáig titokban tartott – katonai csődje az Öböl-háborúban. Ehhez hasonló folyamatok zajlanak a politikában is: a designated enemy, vagyis a szovjet politikai fenyegetés teljesen átalakítja a magukat szocialistának való csoportokat és oly mértékben pragmatikussá formálja őket, ami már szinte hihetetlen. Végül a kultúra terén is lehanyaglik az a szembeállítás, amit Jünger és Voltaire neve szemléltet a beszélgetésben. A „posztmodernizmus” egyik jelentése közismerten éppen ez és Jünger, ill. Heidegger francia népszerűsége szimptomatikus. Idehaza mindezt sokkal kevésbé vesszük tudomásul: Grass legalább sürgeti a régi szocializmus és kapitalizmus párbeszédét, de idehaza ezek képviselői szerintem láthatatlanok (vagy csak én vagyok vak?). Ugyanakkor hiányzik

egyelőre az az átfogó új orientáció is, amely a régi fogalmi, világnézeti és kulturális sémák helyett valami érzékelhetően újat és mást hozna. Ennyiben a mai hazai közkultúra – a társadalom tájékozódása általában – még ma is leginkább a csalódottság, a bezárkózás állapotában van, amin nem változtat az, ha némelyek a régi fogalmi sémákban igyekeznek demonstrálni. Utópiát csak kevesen akarnak; főképpen abból az utópiából van elégük sokaknak, amit a „szocializmus” majd a „rendszerváltozás” kínált.

Az új keresése persze láthatóan folyik. Talán e beszélgetés közreadása és ennek jele. Végül is az ember utópikus lény, és egyetlen korszak sem nyugszik addig, míg létre nem hozza a maga utópiáját. De attól tartok, ez az utópia nagyon messze fog állni attól, amelyet Grass hiányol.

Szikszai Mária: Két viszonylatban látom megközelíthetőnek a vitatott diskurzust. Egyrészt beszélgethetünk arról, amit *tematikusan* felvet a két beszélő (politikák Európában, marxista társadalomlátás, értelmiségi szerepkörök, stb.), és beszélgethetünk arról a *módozatról*, ahogyan ők ketten ezeket a kérdéseket kezelik. Részemről változtatni próbáltam a két perspektívát, állandóan reflektálva az ő német- ill. franciaországi és a saját, kelet európai, romániai magyar, stb. helyzeteink körülhatárolta kontextusainkra, anélkül azonban, hogy bármelyikről is megfélemedne. Külön örülök annak, hogy a vitatott beszélgetés politikai oldalára is érzékeny reakció fogalmazódott meg.

A következőkben néhány felmerülő gondolatot fogalmazom meg, indokolt esetekben eltérő betűtípussal jelölve az Ön gondolatait, amelyekhez fűzöm a reflexióimat.

A fogalomhasználat eltérő voltára magam is figyeltem, sőt ismervé a két személyiség eltérő szempontjait, világlátását, stb., feltételezhetők, hogy a maguk által használt fogalmak sem teljesen fedik egymást. Gondolok itt a Bourdieu társadalomtudományi, Grass irodalmi munkássága által megkövetelt fogalomkészletekre.

„Ahhoz, hogy a problémahasonlóság társadalmi-gazdasági feltételei létrejöjjenek, idehaza is hasonló állapotoknak kellene fennállniuk, de ilyesmiről nem beszélhetünk.”

Azt hiszem, az egyik hiba pontosan az volt, hogy úgy értelmeztük: ez az egész gazdasági, társadalmi folyamat, amely 1990 után beindult Kelet-Európában, egy olyan *fejlődésként* konstituálódik, amelynek a stációi pont azok lesznek majd, amelyek annak idején a fejlett nyugati országok esetében voltak. Mára már beigazolódott az, amit csak elméletileg, az antropológusoktól tudtunk, nevezetesen arra a tételre gondolok, hogy a különböző körülmények és feltételek más, a nyugati országokétól

eltérő fejlődési (?) vonalat eredményeznek. (Néha a fejlődés helyett inkább a változást kellene használni, elkerülendő a lineáris felfele haladás képzetének az állandó, megkövült kivetítését.)

Ugyanakkor a nyugati, magukat szocialistának nevező – vagy nem megnevező – kormányok (Blair, Jospain, Schröder) kénytelenek egy bizonyos szintű szocialista értékekkel terhelt politikával biztosítani maguknak a hatalmat a sokat emlegetett növekvő munkanélküliség és a gazdasági globalizáció körülményei között. Erről már írtam első szövegemben. (Egyébként a *globalizáció* kifejezés a román sajtó nyelvhasználatában szinte kizárólag pozitív töltettel jelenik meg, ami, ismervé a jelenlegi kormány változó sikereit, érthető.)

„Kénytelenek vagyunk e fogalmakat használni, és nem vesszük észre vagy nem akarjuk észrevenni, amikor egyáltalán nem felelnek meg a valóságnak.”

Nagyon örülök, hogy ezt olvashatom, hiszen pont erre céloztam akkor, amikor anakronisztikusnak neveztem azt a fogalomhasználatot, amelyet a két illusztris gondolkodó használ az azóta (mióta is?...) már gyökeresen megváltozott világgal kapcsolatban.

„De van-e egyáltalán vett relevanciája? Ez helyes kérdés, amire azt válaszolom, hogy szerintem egyre kevésbé.”

A beszélgetés relevanciáját azonban én súlyosabbnak érzem. Nyilván nem az a közvetlen hatása egy ilyen szövegnek, amit a két beszélgető megfogalmaz, azaz a szociális hatás, ami szerintük az értelmiségi réteg feladata biztosítani. Ezt a feladatát az értelmiségi létnek egyébként elsőként kellett volna támadnunk, pontosítanunk, ütköztetnünk más vélekedésekkel, még akkor is, ha nem tudunk definíciószerű bővített mondatokat állítani a szövegbeli helyett. Ez lehetnek az egyik, a beszélgetők által nyilván nem sejtett hatása, relevanciája a vizsgált szövegnek.

Világos, hogy egy ilyen jellegű szöveg inkább azon kultúrafogvasztó közönség számára lehet csemege, akik maguk is szembetalálják magukat a dialógus közben felhangzó, néha kínosan időszerű kérdésekkel, akik ismerik a két személyiség munkáját, tudományos/közéleti szerepét, nevét.

Izgalmasnak tartottam azt is, hogy két egymástól aránylag távol eső – egy művészeti és egy tudományos – szakterület képviselője elbeszélget, miközben nyilvánvalóan a politikai nézeteik rokonítják a leginkább őket. Ez a közös alap hozza őket annyira közel egymáshoz, hogy úgy tűnjön, régi vágyuk a nyilvánosság előtt megosztani gondolataikat a posztmodernkor szocializmusáról. A szöveget körüluggatva a beszélők múltjának diadalmas és nem vitatott aurája, ami meglehetősen kevés támadható rést hagy a diskurzuson. A szövegnek mégsem

annyi a hatása, amennyi egy-egy fantáziátlan politikai párt végtelenül ismert és megunt nyilatkozata. Olyan, számomra elfogadhatatlan tételeket is futat, ami provokatív egy bizonyos szinten, és a vizsgált szöveg által kiváltott saját szövegeink érdekes termékeivé válnak az eredeti beszélgetésnek.

„Ugyanakkor hiányzik egyelőre az az átfogó új orientáció is, amely a régi fogalmi, világnézeti és kulturális sémák helyett valami érzékelhetően újat és mást hozna”.

A régi fogalmi rendszerek arra törekedtek, hogy egyetlen, egységes rendszerbe foglalva tálalják, magyarázzák a világ dolgait. Pont ez az egységes magyarázóelvre való törekvés az, ami lehetetlenné vált abban a pillanatban, amikor már nem egyetlen érvényes séma létezik, hanem létjogosultságot kapott a számos, egymás mellett élő vélekedés, elmélet, magyarázóelv, eszme. A sokszínűség édes haszna – ahogy az élő klasszikus nevezi – nem engedi meg a sokféleség egységes magyarázatát. Ugyanannak a kulturális jelenségnek csak megközelítései, értelmezései létezhetnek, ugyanígy az irodalmi, művészeti alkotásoknak is. A posztmodern sokszínűsége nem kéri az egységes fogalmi rendszert, hanem a rendszerek sokaságában gyönyörködik. A társadalomtudományok ezzel teljesen eltávolodnak a hajdan megcélzott objektív tudomány címtől – marad a gondosan megalapozott és védhető interpretáció kultusza, ami maga is csak egy megközelítés. Úgy vélem, hogy az Ön által említett átfogó orientáció valóban megszűnt, a helyét azonban olyasvalami vette/veszi át, ami eleve lehetetlenné teszi, hogy hamarosan újjászülessen.

Talán észleli a megengedő megfogalmazást ez utóbbi mondatomban.

A kérdések továbbra is megválaszolatlanok.

Selyem Zsuzsa: Jó dolognak tartom, ha adott cselekvés során fölmerül a cselekvés létjogának, relevanciájának, értelmének és hasznának kérdése. A vita. Releváns-e a Grass – Bourdieu féle kérdésfelvetés, kérdezi Mezei Balázs, és jó, hogy kérdezi. Két szempontja, az egyik az ő kronotoposza (Magyarország 2000), a másik a gondolkodástörténet kortárs vonatkozása (milyen fogalmak használhatók, és nem, miért nem, és merre keresni), két szempontja tehát két irányba lányszálja a beszélgetést: politikai és – és most hogyan nevezzük ezt a másíkfélét, hogy ne legyen sem elavult, sem a szó átgondolatlan értelmében utópikus? A Grass-Bourdieu dialógusban ezt „értelmiséginek” mondták, és persze nagyon jól tesszük, ha itt óvatosak vagyunk, mert ez az értelmiségi állapot kiment alólunk. Régóta. Századunk elején az „írástudók árulásáról” folyt a vita, és be kell ismernem, nagyon színvonalasan folyt. Julien Benda, bár nem került el (javasolom a következő kerülőt, ha a vitázóknak van kedve, reflektáljanak rá: elkerülhető-e?)

az ellentétekben gondolkodás szimplifikálásait (anyagi világ vs. szellemi, következőképpen: laikusok vs. írástudók), számomra mégis elgondolkodtató-megvitatandó az írástudó definíciója: „*akik lényegileg nem praktikus célokat követnek, hanem örömeiket a művészet, a tudomány gyakorlásában vagy a metafizikai elmélkedésekben lelik, vagyis, röviden, bizonyos nem anyagi javak birtoklásában*”. Mert bár mondható az is, hogy ma már irreleváns minden szava („lényeg”, „művészet”, „metafizika”), az viszont tény, hogy jelenleg csak Kanadában annyi élelmiszert termelnek, amennyi bőven elég volna a föld lakosságának, mégis naponta halnak meg emberek. És akkor ezzel az adathalmazzal hogyan és mit lehet kezdeni, hogyan lehet ezzel a tudattal lefeküdni és felkelni. Igen, ma már nem mondható, hogy a burzsoá kapitalizmus teszi csupán azt, hogy tonnaszámmra önti a búzát az óceánba, mert mindenütt az a valami működik, amit eleink burzsoá kapitalizmusnak neveztek –, hogyan kell rákérdezni erre a dologra, mert nyilvánvaló, hogy nem „anyagi” kérdés: az „anyag” bőséges, pontosan: két és félszer több, mint amennyire jelenleg szüksége van az emberiségnek, valami más az, ami hiányzik.

Mi hiányzik ahhoz, hogy az „anyag” eljusson oda, ahol emiatt meghalnak az emberek? Szikszai Mari veti föl a „közíró” kérdését, Benda után őt idézem: „*tulajdonképpen egy militáns értelmiségi, aki tollával szolgálja az éppen érvényes – és hatalmi pozícióban levő – ideológiát*”, írja róla. Olvassuk össze a Benda „írástudójával”. Hát persze: ellentét. Mi tehát a dolgunk? Ha nem tévesztjük szem elől a vita kiindulópontját, akkor a Grass-Bourdieu féle magatartás, a kitátott pofa, éppen a hatalmi diskurzust hivatott megbontani, az ideologikus, behódoló, szervilis beszédmodot. Már Benda leszámol annak illúziójával, hogy ez a kritikai beszédmód szempont lehet a politikai döntések során, de praktice mégis volna valamicske haszna, mondja, az, hogy megakadályozzák, hogy vallássá váljék a politikai érdek. Másképpen: megakadályozni azt, hogy bizonyos kérdések be legyenek tiltva. A nyilvánosság nagyon fontos: ha adott környezetben azt érezzük, hogy könnyű a nyilvánosság előtt fölvetni a kérdéseket, lehet, hogy annak a nyilvánosságnak a léte pusztán illúzió. Persze, a romániai magyar szellemi vákuumra gondolok: bármi elhangozhat, és semminek sincsen téje. És ezt az állítást nem fogadom el, másképp nem kínlódnék így most e mondatokkal és azzal, hogy eléggé provokatívak legyenek.

Csák László kérdésére, hogy a humor, az ironia, vajon nem öntudatlanul kifejtett vadhajtsága-e a felvilágosodás hagyományának, azt válaszolom, hogy semmiképpen sem. Nem öntudatlanul, és nem is kifejtett. Egyetértek Grass-al a tekintetben, hogy a felvilágosodók ezt egyre inkább elfelejtették, elfoj-

tották, a dominancia valahogy mindig elveszíti a távolságtartás képességét, mert úgy gondolja, hogy mindent birtokol, tehát minden ő maga. Aki nem ő maga, az nincs is. Ez a humorérzék hiánya. Voltaire utópiája nem naiv utópia, szép rendben felsorakoztatja az emberiség minden szörnyűségét, és kiderül, hogy a „létező világok legjobbika” szörnyűség, és ahogy írja ezt, humoros. Mert nem kínál megoldást, nem tudja a csíziót. Candide története végig derűsen rettenetes. Amikor beérkezik a felvilágosodó valahova: na, akkor veszíti el a humorérzékét. (Candide a kertben.) Candide a kertben: ez volna az a közíró-írástudó, aki bedől a hatalmas mániájának, hogy fussunk, fussunk, hogy éhen ne haljunk.

Csák László: Úgy tűnik, az értelmiség meghatározásával kapcsolatos kérdést érdemes volna valamelyest föltennünk. Azt gondolom, valóban elengedhetetlen, hogy valamiféle hagyományból kiindulva IS értelmezzük, mi is az értelmiségi. Azonban hogy ki, melyik hagyományt érzi magáénak, nincs túlzott hatása arra, hogy valóban értelmiségi, vagy sem. Három, természetesen egymást kölcsönösen kizáró származás meghatározást említenék: 1. a vita során már említett írástudó/klerikus; ez például Magyarországon igen elterjedt, de ez a meghatározó a franciáknál is. 2. eretnek mozgalmak; ez talán partikulárisnak tűnik, hiszen a cseh Jan Patocka vélekedik így, mindenesetre relevánsnak tartom: mindenki csak a saját gyökereire találhat rá. 3. ismereteim szerint Fehér M. István említette legutóbb, hogy az értelmiségi a bibliai prófétákhoz hasonlítható. Ha másra nem is, arra mindenképp jónak tűnik az iménti felsorolás, hogy megállapíthassuk, valamiféle történeti tudattal bír az értelmiségi, ha már értelmiségi. Van azonban még valami más is: különböznie kell, és különbözni is óhajt a korban élő tömegtől, és ezen persze az sem változtat, hogy sok esetben a tömegért kíván tenni. Profetikus/eretnek kiáltozásáról úgy tartja, valahonnan felülről kell szóljon. Természetesen sosem a győztes pozíciójából, ahogy arra Grass és Bourdieu utal. Ez a pozíció a szellemi magaslat; a szellem emberéről van szó, hogy egy kiveszőfélben lévő magyar terminussal éljek. Magaslatról letekintve a kevesek - *...mindig is kisebbségben voltunk...* - széles térséget gondolnak belátni, s úgy érzik, felelősek is azért, amit alant látnak: ez az ő koruk, az ő világuk, látják a gondot, a siralmat, hát tenniük kell valamit. Itt talán megtehetjük, hogy elszakadjunk a magyar nyelvterületen elterjedt értelmiségi koncepciótól, mely szerint az értelmiségi diplomás állampolgár. Nem, nem, és ezerszer nem. Még csak nem is a kutatók azok; a diplomások elitjéhez tartozás még mindig kevés. Az előbb magaslatról beszéltünk, ahonnan messzire látni. Ez a magaslat csak kevesek számára elérhető. Vitában már említésre került, hogy az értelmiségi a metafizikával és egyéb haszontalan dolgokkal foglalkozó ember volna. Azt

gondolom, a bölcselőkön túl ide tartozhatna még a technikai, természettudományos diplomások azon csoportja is, mely érzékeny a világ metafizikai rendjére stb. Ezzel azonban még csak a művelt ember meghatározását kapjuk, az értelmiségi valami több ennél. Ez persze nem értéktétel, csak érzékeltetni szeretném, milyen utat kell bejárni ahhoz, hogy valakinek lehetősége legyen értelmiséginek lenni. Azt gondolom, az a többlet, amit az értelmiségi az imént említett művelt emberhez képest nyújt, a cselekvés, a tenni akarás, azaz a sajátíthatóság túllépése. Ez a túllépés persze csak kívülről, lentől látszik annak.

Finom iróniát érzek a beszélgetők gondolataiban, amikor szájjáartatásról/pofázásról, önbeleártatásról beszélnek. Hiszen jól tudják ők, hogy pontosan ez volna a lényeg: *a dolgokat ki kell mondani a sok nyeléstől nem lehet mást kapni, csak gyomorfelekélyt.* Az értelmiségi lényege tehát, és ezzel mar sikerült felkutatni az utolsó feltételt is, hogy *tenni* akar, felelősen, de legalábbis szabadon meg kívánja vitatni a kor gondját. A század történelme azonban talán megtanítja azt, aki lát, arra, hogy kissé talán posztmodernebbül lássa a világot. Az értelmiségi nem csak baloldali lehet -Goebbels!-, ráadásul nem is szavatozza a minőséget. Mi is a tanulság a beszélgetők szerint? Azt gondolom, ezt a neoliberalizmusról szólva mondjak ki: *dogmákat* alkotva és magának a tévedhetetlenségnek a jogát követelve ugyanabba a hibába esik, mint a kommunizmus. Grass és Bourdieu mégis az utópiát kívánja visszaállítani! Az utópiától azonban elválaszthatatlan valamely dogma elfogadása. Ugyanakkor azt is látnunk kell, az értelmiségi, mikor tenni kíván, valami fele kívánja változtatni világát, és ehhez az utópia elengedhetetlen. Kérdéseim tehát a következők: 1. Hogyan lehetne a dogmatikus lényegű utópiát úgy visszaállítani, hogy azzal ne essünk a dogmaalkotás hibájába? 2. Ha elvetjük a dogmát, s így a hagyományosan értett utópiát is, minek alapján cselekedjen az értelmiségi? 3. Lehetséges-e meg ilyen feltételek között értelmiséginek lenni?

Krémer Sándor: Úgy tűnik, minden ilyen vita lehetséges világok sokaságát tárja elénk. Tengernyi szempont, tengernyi interpretációs lehetőség. A félreértések, a parttalanná válás Damoklész kardja állandóan fejük felett lebeg, többek között a téma sokrétűségének köszönhetően.

Mégis meggyőződésem, hogy a „szájjáartatás hagyománya” ápolandó. Akkor is, ha a „Bourdieu és Grass által használt fogalmak eltérnek azoktól, amelyeket idehaza használunk” (Mezei Balázs). Ha tisztázzuk a kontextusok különbségét, már érdemes volt, hiszen -végső soron- a beszédmódokat meghatározó tartalmi kérdésekhez jutunk vissza. De a közvetlenül tematikus lehetőségek is igen gazdagok, különösen akkor, ha tágabb horizontot nyitunk, mondjuk egy olyan, joggal felvethető

alapkérdéssel, mint Selyem Zsuzsa: „*Mi hiányzik ahhoz, hogy az anyag eljusson oda, ahol emiatt meghalnak az emberek?*” A magától értetődő válaszokat, javasolom, kezeljük őszinte gyanakvással, hiszen születésénél megölik a „gyöngyhalász” kutató izgalmát. A szájjártatás hagyománya ápolandó. – Akkor is, ha a XX. század társadalmi tragédiái világossá tették, mennyire szerencsétlen megoldás, ha az értelmiségiek az emberiség funkcionáriusainak szerepében tetszelegnek (Heidegger, Lukács, stb.). A demokrácia történelmi győzelme a társadalom tényleges érdektagoltságának megfelelő pluralizmus térhódítását hozta magával, ami így az elméletben is természetes szükségletként jelentkezett. Szerencsére a világmegváltó kritikai elmélet ideje is lejárt. Ennek viszont, azt hiszem, nem szükségszerű következménye, hogy az értelmiségi teljesen visszavonuljon a politikától, közélettől a pusztá kontempláció elefántcsonttornyába. Úgy gondolom, szerencsésebb azonban, ha ezt állampolgárként, nem pedig elmélettel teszi. Időtálló társadalmi megoldásokat ugyanis a többiekkel együtt találhat csak, mert politikailag nincs privilegizált helyzetben. Ami a „közíró írástudóhoz” mégis méltó és vállalhatóan is tűnik, az valóban a „meghallgatás, lejegyzés, átírás, továbbadás”, tehát a világ feltérképezése, megértése és a „kritikai diskurzus” elterjesztése, nyilvánosságához juttatása, azzal együtt, hogy nem árt tisztán látni a politika és a kritikai beszédmód paradigmatis differenciáját.

A szájjártatás hagyománya ápolandó. – Befejezőül azért is, mert kár lenne hagyni, hogy a második oralitás korszakának elektronikus lehetőségeit kizárólag a tradíciók „elfelejtői” vegyék igénybe.

Szikszai Mária: Kedvenc tudósaim, az antropológusok azt állítják, hogy semmiképpen nem kerülhető el a bináris oppozíciókban való gondolkodás. Levi Strauss strukturalizmusa teljességgel erre az elvre épül. A kérdést én nem is magukban az ellentétekben látom, hanem a használt/párba állított fogalmak kiválasztásában. Strauss nyilván az elemi egységet keresi és véli megtalálni, amolyan transzkulturális konstanst, ezért a lehető legmélyebbnek tekintett struktúrákkal végzi a műveleteit. Részemről a laikus/írástudó bináris szembeállítást inkább célszerűtlen és időszerűtlen volta miatt tartom használhatatlannak. A felső ezerként értelmezett, kiscsoportokba szerveződő, a nagyvilágtól elvonultan a szellemi műhelyében/nek élő írástudói státusz - az elefántcsonttornyot említették - egy kicsit zavaró. Ma már nehezen lehet ehhez hasonló csoportos szellemi műhelyt tételezni, a világ ehhez már túl nagy, nyitott, az egyének túlságosan individualizálódtak ahhoz, hogy a régi modellhez hasonlóan egy emberként kövessenek egy irányt, irányzatot. Azok az értelmiségi szerveződések, amelyek még 50-100 éve működőképesek voltak, most kezelhetetlenek. Felváltotta őket az egyéni alapítású

iskolák, irányzatok sokassága, és itt nem csupán a klasszikus példára, Lévi Strausstra gondolok, hanem akár fiatal kollegáinkra, akik nem álltak irodalmi irányzatot alapítani a 90-es években (ld. a transzközép irodalmi irányzat kiáltványát). Az ehhez hasonló gesztusok pompásan rávilágítanak arra, hogy milyen világban élünk, milyen értékrendszerek között vergődünk. És arra is, hogy mennyire megfoghatatlan, meghatározatlan, körülírhatatlan azoknak a köre, akik a hajdani megnevezéssel az értelmiségi réteget alkotják. Mire kimondanád, hogy az, aki..., máris fölbukkan még egy és még egy csodálatos, érdekes, vagy egyszerűen csak gondolatébresztő munka, írás, egy definíció szerinti kívülállótól, akikkel a mindenkor kánonok sosem tudnak mit kezdeni. De a gondolat, az új megvilágítás terjed, futótűzként, mint ami képes mindenre választ adni - hiszen kezdetben minden valamire való eszme ezt érezteti magáról.

Kedves Zsuzsa, bár nem az én meghatározásom volt az, amelyet a Bendáéval szemben idéztél (és nem is osztanám), továbbra is úgy gondolom, nem anyagi javak birtokosaként meghatározott értelmiségi egyébként nem zárja ki a militánsét, hiszen ez utóbbi munkája könnyen jöhet (mély) meggyőződéséből, amely szinte mindegy, hogy az ideológiai, politikai, társadalmi, szociális, művészi vagy másfajta. Tehát, vállalva az ördög ügyvédjének szerepét, különösebb anyagi javak, jutalmak megléte/juttatása nélkül is definiálhatónak látom a militáns író szerepkörét. Költők, akik a forradalomról írtak. Festők, akik a háború ellen tiltakoztak. Vagy az emberi butaság ellen. Vagy egyebek ellen. Művészetükkel, alkotásaikkal tették ezt, nem a *l'art pour l'art* eszméje alapján alkottak, hanem valamit elérni szerettek volna. Például felemelni a népet. A népnek, a nép nyelvén, stb. Persze anélkül, hogy most belebonyolódnánk a művészet és az esztétika funkcionális értelmezéseibe - egy kicsit militánsok voltak ők, nem?

Annál inkább benne van a hasznosság elv a Bourdieu-Grass beszélgetésben, hiszen ők az értelmiségiek (?) szerepét próbálják körülhatárolni, és ezt az európai szociális mozgalmak körül vélik megtalálni: „*Mi értelmiségiek mit tehetünk, amivel hozzájárulhatunk ehhez (szociális) mozgalomhoz? Azt gondolom - ez a benyomásom - egy ilyen mozgalom kialakításában nagyon nagy a felelőssége az értelmiségnek.*” (Bourdieu-Grass)

Kérdésem inkább az: hol van a helye ennek a nem definiálható értelmiséginek az internet korában? Végezze az európai szociális mozgalmak propagandáját! - vélik Bourdieu-ék. Ne legyen praktikus! - dörög ezzel szemben az Írástudó szelleme. Ne maradjon az elefántcsont-tornyában, javasolja Krémer Sándor. Az élelmiszertermelés adataitól a szakszervezeti propagandáig vezető út nyitott. Mi-

hez kezdünk a magunk hasznosságának -elméleti - kérdésével?

Krémer Sándor: Tisztelt Szikszai Mária! Kedves Kollégák!

Azt gondolom, az „elefántcsonttorony” nemcsak ingerfüggő, hanem mentalitásfüggő. Sőt, elsősorban annak tűnik, mert a legnyitottabb társadalomban is élhetek visszavonultan, magányos lehetek a legnagyobb tömegben és információáradat közepette is. De nem is az „elefántcsonttorony” volt a lényeg, hanem az, ami utána következett. Az is feltételeken, hiszen az értelmiségi lét attribútumává nem tehető a közéleti szereplés. Az „értelmiségi” szó használatától pedig nem hiszem, hogy idegenkednünk kellene, csak azért, mert régi, mert új dolgok (információk, technológiák, életformák, etc.) születtek. A tradíciók ápolása nélkül, meggyőződésem szerint, nem lehet értelmes jövőnk. Az „értelmiség” jól bevált fogalmát, vala

milyen „érthetetlen” oknál fogva más nemzetek is használják: intelligentsia, Intelligenz, stb. Az viszont nyilvánvalónak tűnik, hogy nem célszerű diplomához vagy foglalkozáshoz kötni, ha ennyire általánosan (nem iskolai, szociológiai, stb., tehát nem egy különös szempontból) beszélünk róla. Amennyiben letformaként kezeljük, és mintha itt ezt tennénk, akkor talán határozzuk meg a legaltalanosabban, a minimálisan elégséges kritériumokkal. Ehhez mellesleg a kifejezés maga mutat irányt: „értelmi”!

Úgy gondolom tehát, hogy értelmiségi az, aki-nél permanens létszükséglet a teoretikus (sic!) reflexió a világra, és persze benne önmagára is. Így se a diploma, se a foglalkozás, de még a kritikai beszédmód sem kötelező előfeltétel („az értelmiségi nem azonos a balodalival”), és tekintettel vagyunk az itt lehetséges életformák igen széles spektrumára is.

Tisztelt olvasó

Vitáink az egroups honlap segítségével, e-mail körlevelek formájában zajlanak. Célunk bizonyos – különösen közép- és keleteurópai régiókban – aktualitással bíró témáknak, jelenségeknek tudományközi diskurzusokban való felvillantása, feltárása. Ezért kérjük olvasóinkat, hogy javasoljanak minnél több megvitatásra érdemesnek tekintett témát amely lehet egy friss tudományos fejlemény köré fonható párbeszéd, egy kiemelt régió sajátos jelenségvilága, egy érdekesnek tűnő effektus vagy szindróma, de lehet akár egy lágy tavaszi eső is, amennyiben elég releváns és bizonyítható implikációi vannak a tudományos életre vonatkozóan.

Következő vitánk témája: ***Cigány(kodás)ok az oktatásban***, melynek anyagát a lap augusztusi számában közöljük. Jelentkezni legkésőbb július 15-ig lehet. Belépéskor a vitaindító szöveget minden résztvevőhöz eljuttatjuk. Ugyanakkor a vita teljes anyaga az alábbi honlapon azok számára is böngészhető, akik nem óhajtanak hozzászólni, de kíváncsiak, hogy mások miről jártatják a szájukat:

<http://www.egroups.com/messages/lelekjelenlet>

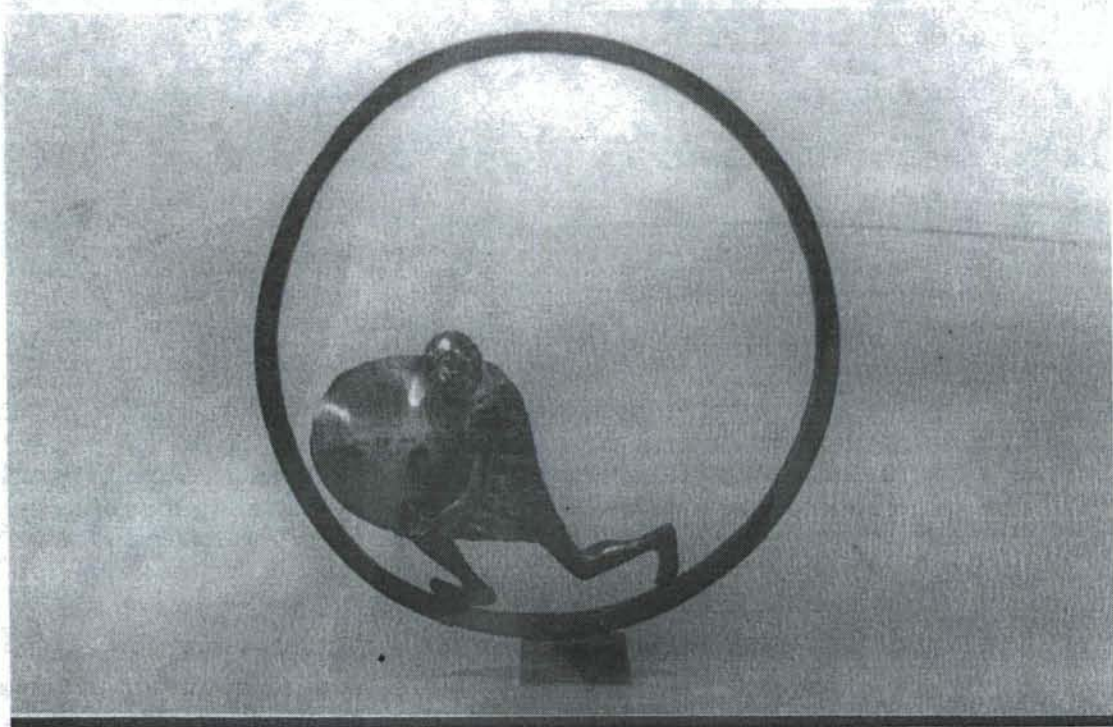
Feliratkozni az alábbi címen lehet:

lelekjelenlet-subscribe@egroups.com

A már beiratkozott résztvevők hozzászólásait a következő címre várjuk:

lelekjelenlet@egroups.com

Lét

Gyarmathy János: *Sziszifusz*

MEGTÚRT IGAZSÁGOK (TÁR)HÁZA

(Dosztojevszkij, a filozófus)

DÓSA ZSOLT

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

Filozófia szak, 3. év

Fjodor Mihailovics Dosztojevszkij a sesztov-i értelmezés szellemében fogta fel a filozófia mibenlétét – bár Sesztovot nem ismerhette, Sesztov őt ellenben igen! – de ahhoz amit tett, írt, még annak tudása sem volt szükségszerű, amit mások értettek vagy nem értettek a filozófia alatt. Ösztönösen is ráérez(het)ett arra, amit szolgálni kell: a lényegről írni. De mi másról is szólna a filozófia? *Το τιμιωτάτον* – a legfontosabb dologról, s csak erről.

Elvetette az örök igazságok kutatását. Nem fogadott el igazságot, csak igazságokat ismert. Igazságai nem a szükségszerűség jegyében születtek, csupán *emberi vélekedésekről, doxákról* van szó. Nem is állt szándékában valami bizonyos fölmutatása; ellenkezőleg: az evidenciák felfüggesztése, a felkavarás, bizonytalanságba kergetés volt a célja. Mert világunk a bizonytalanság és az ellentmondások birodalma – nekünk pedig meg kell tanulnunk e körülményhez igazodva élni.

„A filozófiának nem lehet semmi köze a logikához, a filozófia művészet, mely igyekszik áttörni a következtetések logikai láncát és kivezetni az embert a képzelet, a fantasztikum végtelen tengerére, ahol minden egyként lelhető és lehetséges” – írta Sesztov, s e kijelentés a Dosztojevszkij-módszer summázataként is felfogható.

Rendszeresség nélkül nincs filozófia – vélte Heidegger, s e megállapítással (látszólag) Dosztojevszkijt kirekesztette a filozófia berkeiből. Azonban egyrészt a filozófiát hiába határoljuk be, mindig felüti fejét e korláton kívül; másrészt Dosztojevszkijt nem kell kirekeszteni, mert éppen be nem lépésével vált „kaszonkívüli” filozófussá.

A világa nem ölt kozmikus méreteket, csupán egy mikrokozmoszsal találkozunk, mely az *ember* nevet viseli. Alkotásai a realizmus jegyét hordják magukon, mivel csupán így található meg az ember az emberben. Az emberi lélek legmélyéig hatolt és itt lelte meg az ember és az élet igazi lényegét.

Radikális különbség áll fenn Dosztojevszkij és egy „iskolafilozófus” közt. Már hozzászoktunk, hogy a filozófiát mint lényegileg történetit tekintjük, ugyanakkor a filozófustól elvárjuk, hogy a rendszer vagy a rendszeresség védelmében meg-

semmisítsen, legyilkoljon más feltörekvő (feltörő) igazságokat. Dosztojevszkijnél a történetiség nem lényegi, s így kiiktatható összetevő (legalábbis az esetek döntő többségében); gyilkolni pedig nem tud.

Már Arisztotelész észrevette, hogy a magban lehetőség szerint benne él a fa. Hasonlóképpen az emberben is – mondhatni: csírájában – ott él megannyi igazság lehetősége. Ezek az igazságok nagyjából sohasem fognak a felszínre kerülni. A nevelés, neveltetés, a környezet és más tényezők hatása nyomán szert teszünk egyfajta érzés-, észlelés-, gondolkodásmódra, s ennek megfelelően csak bizonyos fajta vélekedéseket tudhatunk felszínre hozni és igazságként elismerni. A hétköznapi ember, az *akárki* legtöbb esetben képtelen arra, hogy igazságait a felszínre hozza. Sokkal könnyebb mások által felhozott és a többség által elfogadott igazságokat vallani. Ezzel szemben a filozófustól – a szellemi kultúra aktív résztvevőitől – elvárjuk, hogy a mélybe lebukjon és onnan igazságokat hozzon a felszínre. De nem akárhogyan: a felmutatott igazságoknak racionálisan emészthetőeknek kell lenniük. A logika törvényeiről – mint amilyen az ellentmondásmentesség elve – elmondhatjuk, hogy az emészthetőség törvényei is.

Az igazsáért alábukó filozófusnak szem előtt kell tartani e kritériumokat; csak egymással jól megférő, a logikai keretbe illeszkedő igazságokat gyűjthet össze. A keretbe nem illő vagy be nem férő igazságokat visszafordíthatatlanul meg kell semmisítenie, még mielőtt a felszínre kívánczozhatnának. Ha valamilyen módon mégis a felszínre kerülne, egy filozófusnak meg kell fosztania minden bizonyosságától, és a mélybe kell vetnie. Mindenképpen azt a látszatot kell keltenie, hogy megtisztította a teret az *igazság* zavartalan virágzásához.

Dosztojevszkij nem vállalta ezt a szerepet. Arról, hogy alábukjon az igazságok birodalmába, ő sem mondhatott le, hanem az emberi lélek legmélyére szállt alá, ahová előtte senki nem merészkedett le. Innen kezdte „feldobálni” – mondhatni rendszeresség nélkül, össze- vissza, minden emészthetőség-törvényre fittyet hányva – a maga egyéni és egyedi igazságait, melyek korántsem azonosak a más filozófusok által szállított evidenciákkal.

A filozófus személyét a felhozott igazságai alapján utólagosan próbáljuk rekonstruálni. Az esetek döntő többségében (szerencsére) könnyű helyzetben vagyunk: a filozófus igazságai egy nagy egységes (világ)képpé, állnak össze. Másfelől az életpálya nagy törésvonalai alapján több elkülönülő részt figyelhetünk meg.

Dosztojevszkij esetében bonyolultabb a helyzet: igazságai (mintha) nem azért születtek (volna), hogy egységes egészben legyenek szemlélhetők. Igazságait nem a rendszeresség, s főleg nem a rendszer igénye szülte; ellenben az élet közvetlen igenlésének szülöttei és magukon is viselik annak szertelenségét. „Ismerd meg önmagad!”, mint cél és a hozzá tartozó igazságok logikai keretbe való beilleszthetősége már nem kérdés Dosztojevszkij számára.

Egységes Dosztojevszkij-kép nem állítható össze. Kirillov, Miskin herceg, Raszkolnyikov, a karamazovok, Szonya, Zoszima, ... – csupán Dosztojevszkij egy-egy elemei, méghozzá, hiszen minden elemnek nem adatott meg a kitörés és a felszínrejutás lehetősége. Az író a végességben él, s éppen ezért számos elem, mely ami az íróban a lehetőség szintjén áll, a vég beálltával a megvalósulatlanság birodalmába zuhan. Az elemekkel több-kevesebb igazság „társul”, tehát egyes elemekhez egy vagy több tulajdonság, atom járul hozzá, mely az illető elem „egy igazságát” jelenti. Minden igazság egy-egy atom.

Minden elem és (értelemszerűen) minden atom Dosztojevszkijé. De lehetetlen lenne ezen atomokat egy nagy egységes képpé összerakni, mivel rengeteg az össze nem illő, ellentétes elem. Az atomok között nincsen semmilyen kohéziós erő, mely egységet teremthetne. Mindezek a Dosztojevszkij kép egy-egy alkotóelemei, melyek – Leibniz monászához hasonlóan – valamilyen módon hasonlítanak alkotójukhoz, de összegzésük nem jelenti az egészet. Helyesebb, ha ezen atomokat egyedi igazságokként fogjuk fel.

Dosztojevszkijjal kapcsolatban, gyakran megjegyzik, hogy élete során többször változtatta „nézeteit”. Ő azonban sohasem vállalkozott filozófiai nézeteinek nyilvános kihirdetésére. Dosztojevszkij csak igazságokat hozott fel, és mindenik mellett valamilyen vágy, hit, értelemi belátás szólt. Azt sem tagadhatjuk, hogy mint azt Sesztov megjegyezte, élete második felében a korábban dominánsnak tekintett *realisról* a *csodálatosra* tevődik át a hangsúly.

Lét, Isten, szabadság, halhatatlanság, csoda, hit, értelem, szeretet, szenvedés, – megannyi fogalom, melyet a „lényegről írva” nem hagyhatott érintetlenül, s ezen érintés kapcsán pattannak ki filozófiai értékű igazságai. Az adott irodalmi közegben nyerik el igazságai a bizonyosság maximális erejét. Az irodalmi kontextus korlátot emelve közéjük térben és időben szétválasztja az egyes atomokat, ugyanakkor ez a korlát védőburokként is működik, mivel megőrzi egyediségüket. Az irodalmi kontextustól megfosztott igazságok elértéktelenednek.

A végletek, az ellentétek jelentik Dosztojevszkij számára az otthonos talajt. Az „egérlyuk emberének” állítása: „vagy hős vagy szemét”,

alapigazságoknak tekinthető. Hasonló Kirillovics fejtegetése is, aki szerint „*mi ugyanabban az időben magunkba tudunk fogadni minden elképzelhető ellentétet s ugyanakkor a hit végtelenségét is*” – és ezt akár Dosztojevszkij hitvallásaként is felfoghatjuk; vagy elfogadjuk, vagy visszautasítjuk. Ha az utóbbi mellett döntünk, akkor újabb fogalom meghatározására kényszerülünk. Ha elfogadjuk, akkor azt is meg kell engednünk, hogy nem csupán Dosztojevszkijre vonatkozik, hanem általánosítva az egész korra. Sőt magára az orosz emberre is, hasonlóan ahhoz, ahogyan az *A karamazov testvérek* c. regényében írja: „*szinte divatban volt az elmék bizonyos zűrzavara*”. Az elfajulás addig fokozódik, hogy az *egérlyuk embere* számára szinte a kommunikáció is fölöslegessé válik, hisz bármit mond, mindig ott él benne számos ellentétes elem. Az ellentétes elemek az érzékiség szintjén is jól megférnek: a gyűlölet és a vonzalom érzése csak fokozza egymást.

Az emberi lét képezi filozófiájának magvát, s egyúttal minden igazság előfeltételét. De valójában e mag feltörése a legnehezebb, hisz az emberi lét hordozza magában a legnagyobb titkot: *miért élni?* E kérdésre minden embernek hallgatólagos választ kell adni, ami mögött a legszilárdabb meggyőződésnek kell elrejtőzködni – „e nélkül az ember nem hajlandó élni”. Az „egérlyukbeli” az ember célját a folytonos küzdelemben véli megtalálni. A célbaérés, az evidenciák kezdete, a „kétszer kettő négy stádiuma már a halál kezdete” Aljosa Karamazov minden logikát elvet: előbb meg kell szeretnünk az életet, s csak utána foghatjuk fel az értelmét.

Az emberi lét minden elsőbrendűsége ellenére nemegyszer alárendelődik az eszmének: az eszme határozza meg az ember létezésének módját. Raszkolnyikov egy eszméért képes volna eldobni az életét. Kirillov elvből oltja ki életét. Dolgorukij az eszmét választja, „mert meggyőződése matematikai alapokon nyugszik”. Az eszme kitermelése fáradságos, bonyolult dolog, ugyanakkor ritka az olyan ember, aki képes valamilyen eszmét önmagából kitermelni.

Az értelem minden kétséget kizáróan jó, de az embernek nem csupán értelmi szükségletei vannak. Az *egérlyuk embere* a tudattúltengést „*igazi hamisítatlan betegségnek*” titulálja; az értelem csak egyfajta igényt elégít ki, de az embernek olyan szükséglete is van, mint az akarás. Bizony sokszor szeret lemondani a józan ész nyújtotta előnyökről, s az akarat rabságába szegődni. Különben értelmi megismerőképeségünk is korlátolt és Ippolit kemény filozófiai igazságot mondott ki – tudatosan vagy sem – azt állítva, hogy „*minden zseniális gondolatban mindig marad valami, amit semmiképpen sem tudunk közölni másokkal*”.

Csoda, titok, tekintély – három erő, és csupán ezen erők képesek lenyűgözni, rabul ejteni az embert. Az Ivan Karamazov-féle igazságból az derül ki,

hogy a csoda elvetésével az ember Istent is elveti: mivel az ember Istenben csak a csodát keresi, mert képtelen nélkül megenni. S ezért, ha Istent elveti, új csodákat keres magának. Miskin herceg a vallásos érzés lényegét is egyfajta csodának tekinti, melyet fogalmilag nem lehet értelmezni, magyarázni, s melyről mindig le fog pattani az ateizmus vádja.

Isten kapcsán fogantak meg a legváltozatosabb igazságok. Közös nevezőnek tekinthető az a tény, hogy az élet Isten nélkül gyötrelmes, tehát meg kell szerezni Istent. De hogyan? Sater úgy látja, hogy Isten elérhető, munkával megszerezhető. Ez az Isten egy-egy nép egész tevékenységének a célja, a nép összetett személyisége, mert a nép – erősségének megfelelően – sajátos Istent alkot magának, mert nem lehet meg erkölcs, vagyis a jóról és a rosszról alkotott fogalmak ismerete nélkül. Ezért akik elvesztik népükkel a kapcsolatot, Istennel veszítik el a kapcsolatot. Mahar Ivanovics igazsága szerint az ember nem élhet úgy, hogy valamit ne imádjon, s ha megtagadja Istent, akkor bálványt ezt fogja imádni. Miskin herceg a személyes Isten létezésében hisz, mely igaz szívből örül, valahányszor megtérni lát egy bűnöst. Szokolszkij igazsága ezzel összeegyeztethetetlen: ha Isten személy, s nemcsak teremtésben szétömlő szellem vagy valami folyadék, akkor hol lakik a felsőbbrendű lény? Kolja Istent a világrend szavatolójaként fogja fel, s ha nem volna, ki kellene találni. Ivan Karamazov azt tartja a legcsodálatosabbnak, hogy egy olyan állatban, mint az ember, felbukkanhatott Isten szükségességének a gondolata. Kirillovnál Isten szerepét a legmagasabb eszme tölti be: az, hogy nincs Isten. Ha pedig nincs Isten, akkor minden akarat az övé – szuverenitását bizonyítandó föbe lövi magát. Mahar Ivanovics az öngyilkosságot tartja a legnagyobb bűnnek, de elismeri, hogy egyedüli bírója, a „minden mértéket és határt magába foglaló Úristen” lehet.

A halhatatlanság problémája Isten létét is implicálja. Pjotr Alexandrovics kijelenti, hogy egyedül a halhatatlanságba vetett hit garantálja a szeretet törvényét, de a halhatatlanságba vetett hit elvesztésével az emberben kiapad minden Istentől jövő törvénybe vetett hit. A Rakityin-igazság azonban másképpen szól: az emberiség akkor is talál magában annyi lelkiezt, hogy az erénynek éljen, ha már nem hisz a lélek halhatatlanságában. „A halhatatlanságért akarok élni, és felemás megalkuvást nem fogadok el” – nyilatkozta Aljosa Karamazov, de ha Isten nem léte mellett szavaz, akkor rögtön az ateistákhoz csatlakozik.

A Nagy Inkvizitor az ember leggyötrőbb gondjának azt tartja, hogy ha szabadon marad, minél előbb keres valakit, akinek odadobhatja a szabadságát, és aki előtt meghajolhat. Ez olyan valaki kell legyen, aki előtt mindenki hajlandó meghajolni. Szabadságra nincs szükség – túl súlyos teher ahhoz, hogy az életben megbírkózzunk vele.

Kirillov azt állítja, hogy a szabadságban túlságosan megszerette az életet, a rettegést és a fájdalmat. Aki azonban a szabadságot óhajtja, annak meg kell ölnie magát, és Istenné kell válnia.

A szenvedés legtöbbször pozitív tényezőként jelenik meg. Sztavrogin a szenvedésben a megváltás egyedüli lehetséges útját látja. Ugyanezt mondja a Raszkolnyikov-igazság. Az *egérlyukbeli* úgy véli, hogy a józanész tévedhet az előnyök dolgában, s a magasztos szenvedés előnyösebb lehet az olcsó boldogságnál.

A szeretet az ember kiváltsága, ugyanakkor roppant erő. A szeretetben való előrehaladással arányosan – szól a Zoszima-igazság – nő a lélek halhatatlanságának és Isten létének bizonyossága. Ha szeretünk, már az Istené vagyunk. A szeretet mindent megvált, mindent megköt. A bűnös ember szeretete bűneivel együtt a szeretet csúcsa, csaknem az isteni szeretet mása. A kérdésre, hogy mi a pokol, ezt a választ adja: „Szenvedés amiatt, hogy nem lehet többé szeretni.” Sztjepan Trofimovics a szeretetet a lét fölé helyezi, a lét koronája, mely előtt a létnek meg kell hajolnia. Miskin herceg az emberiség egyetlen törvényét a szeretetben látja.

Az igazság és a hazugság problémája nem probléma. Lebegyevnél az igazság a tettel összefonódva az őszinte megbánásban fejeződik ki. A hazugság és a szó pedig abban, hogy hogyan lehetne valamit nyerni megbánással. Razumikin a hazugságot tekinti az ember egyetlen kiváltságának a többi élőlény fölött. A hazugság az igazsághoz vezető út, s a magam módján hazudni emberi dolog, mint mások igazságát szajkózni.

Az Igazság-birodalmán belül nagy hangsúlyt kapnak a hit igazságai. Egy levelében így vall: „Én a kor gyermeke vagyok, a hitetlenség és kételkedés gyermeke voltam mindeddig, sőt (tudom jól) az leszek síromig. Milyen hosszadalmas gyötördéseket okozott és okoz nekem most is a hitnek ez a szomszár, amely minél erősebb a lelkemben annál több érv ébred fel bennem”. Dosztojevszkij paradoxont is megtűró voltát jól illusztrálja Sztavrogin személye, aki „ha hisz, nem hiszi, hogy hisz, ha pedig nem hisz, akkor nem hiszi, hogy nem hisz”. Sztjepan Trofimovics olyan lényben hisz, amely csakis őbenne ébred öntudatra. Az embereknek nélkülözhetetlen a hit. A Satov-igazság tagadja, hogy a tudomány és az ész alapján be lehet rendezkedni: az emberekben mindig élni fog a vég iránti csilláphatatlan vágy. A totális tagadás, az ateizmus a legtökéletesebb hithez vezető lépcső utolsó előtti foka, melyen bármely pillanatban túlléphetünk – tartja a Tyikon-igazság.

Dosztojevszkijnél nincs rendszer és nincs rendszeresség, csupán filozófiai igazságok önálló csírái lelhetőek fel a műveiben. Igazságait nem előzi meg, és nem is követi igazolási folyamat – hacsak az irodalmi kontextust nem tekintjük annak. Vélekedései abból nyerik igazság mivoltukat, hogy igazságként

értelmezettek: Dosztojevszkij *elemei* (mikrokozmoszai) számára a berendezkedés szükséges feltételeit nyújtják. Emberi sorsok alapjait és tartópilléreit jelentik ezen igazságok. Kirillov számára nincs Isten – és ez az ő igazsága, erre építi életét. S az, hogy utólag (talán) hamisnak bizonyul(hat), amit ő (Ő) igazságnak tételezett, az már mellékes és semmit sem változtat a helyzeten.

Nem mondjuk, hogy hazugságban élt, ahogyan Kopernikusz előtt élőket sem vádoljuk meg azzal, hogy létük egy nagy hazugságra épült.

A történetiség, a recepció számára ismeretlen fogalmak. Igazságai nem mások ellenében, hanem önmaguk kedvéért születtek meg. Nem akart résztvenni a filozófiai gondolkodás folyam(at)ában. Éppen ezért Dosztojevszkij zárt igazságai a maguk egyediségében cáfolhatatlanok, kikezdzhetetlenek.

Igazságairól nem lehet a szigorú általánosság jegyében szólni. Igazságai egy adott irodalmi keretben egy *elem* által kimondva válnak egyedi igazságokká és őrizhetik meg bizonyosságukat.

Az előbbieket figyelembe véve belátható, hogy lehetetlen vállalkozásba kezdenénk, ha valamennyi igazság rekonstruálása révén megpróbálnánk egy „tökéletes” Dosztojevszkij képet alkotni. Dosztojevszkijt értelmezzük, de csak a bennünk meglévő vagy beépülő értelmezési keretnek megfelelően tudjuk magunkba fogadni. Az, hogy ki mit tart meghatározónak, úgy tűnik, személyiséggel kapcsolatos probléma is. De az is lehet, hogy megoldhatatlan probléma, hisz valamennyi igazság ott élt Dosztojevszkijben, ám az igazság intenzitásának foka, az életpálya bizonyos szakaszaiban számunkra hozzáférhetetlen marad.

PILINSZKY JÁNOS PASSIÓ CÍMŰ VERSÉNEK HÁROMFÉLE MEGKÖZELÍTÉSE

szemiotikai analízis/ strukturalista interpretáció / close reading

ERDŐDI LÁSZLÓ

*Babes-Bolyai Tudományegyetem (Kolozsvár),
Bölcsészkar. Magyar-angol Szak, I. évf.*

Summary

One text – three interpretations: this would be the utmost condensation of the essence of this paper. The application of three different approaches to the same poem emphasizes the distinctions among the strategies of text analysis as devices and the homoiusionity of the literary text as the object of the research. Although all these technics of interpretation (semiotic analysis, structuralism, close reading) are inside the modern paradigm, so there is just a slight difference among them, this variance proved to be suitable for the assertion of poliperspectivism in the practice of text interpretation.

Egy szöveg – három módszer: ez lenne a dolgozat lényegének végső tömörítése. A vers háromféle megközelítésével az alkalmazott stratégiáknak mint eszközöknek különböző jellegét s a szövegnek mint a vizsgálódás objektumának hasonlóságát igyekeztem kidomborítani. Mindhárom interpretációs technika (szemiotikai analízis, strukturalizmus, close reading) a modern paradigmában mozog, a köztük lévő eltérés ezért inkább csak árnyalatnyi, de ettől már alkalmasnak bizonyulnak egy fajta poliperspektivizmus érvényesítésére a szöveg-elemzés gyakorlatában.

A dolgozat ismertetése

A kiválasztott műelemzési stratégiák közös vonása, hogy az irodalmi műalkotást kétpólusú rendszerként írják le, melynek elemei dialektikus viszonyban állnak egymással. Ez a dichotómikus műmegközelítési modell a legegyszerűbben úgy fogalmazható meg, hogy kettős perspektívát érvényesít, egyszerre két objektumra irányul: a szövegre, és ami mögötte van. Az irodalmi jelenség e két vetületét természetesen mindegyik interpretációs technika másképp határozza meg.

Kanyó Zoltánnak a Chomsky generatív-transzformációs grammatikájára épülő szemiotikai analízise két alapvető, egymásra épülő jelentésszint felismerésén alapul. Elemzési módszere arra irányul, hogy e kettőt különválassza: a mélystruktúrát, a gondolkodás egyetemes szabálya alapján meg-

szerkesztett elemi közlést rekonstruálja a felszíni struktúrából, azaz a grammatikailag szervezett szövegből az egymásra épülő nyelvi rétegek szisztematikus lebontása révén. Ehhez az „abszolút elemi nyelvi szint”-hez (Kanyó, 1979:505) szemantikai és szintaktikai, nyelvi és logikai transzformációk útján jut el, s jelentőségét abban látja, hogy a jelentésszintek összefüggésének szabatos leírása tükrözi a szöveg gondolati szerkezetét, a módszer legitimitását pedig az biztosítja, hogy az eljárás menete az asszociatív gondolkodás mechanizmusát követi – s ez által magát az alkotási folyamatot rekonstruálja.

Alkalmazásakor a szövegbe bezárkózva, a szavak anyagával dolgoztam, a jelentésképződés nyelvhasználati szempontjából közelítettem a műhöz, munkám annak az asszociációs ívnek a leírására irányult, melyet az olvasói tudat bejár a szöveggel kapcsolatba lépve. A hétköznapi beszéd logikája és a költői szöveg önszerveződése közötti fénytörést vizsgálva arra voltam kíváncsi, hogyan, merre hajlik el teremtett kontextusának gravitációs terében a szó alapjelentése, s a rendszerbe szervezett konnotációk hogyan építik ki a szöveg autonóm világát.

A strukturalista interpretáció kettős irányultsága az adott mű egyedi értelemkonstrukciója és a rendszerszerű formális háttér. Kiszélesíti a hagyományos grammatikai jellegű elemzés határait és igyekszik a szövegen belül minden összefüggést megvilágítani.

A módszer applikációja során a nyelvi elemek bonyolult kapcsolatrendszerének feltérképezésére tettem kísérletet, vagyis a szöveget, mint szöveget, annak jellegzetes mintázatát vettem nagytű alá. A versben előforduló motívumok jelentés/összességének érzékeltetésére többször kiléptem a mű tágabb környezetébe, ennek tükrében értelmeztem a szöveget, összehasonlítottam az egyezéseket, a vers mikrostruktúráját összevettem az életmű makrostruktúrájával, az egyedi alkotást a költői világkép folyamatszerű alakulásával.

Az *amerikai Új Kritika* a szövegnek ezt a duális jellegét logikai struktúraként, illetve lokális textúraként határozza meg. Az első a közvetlen értelem, a felszínes összefüggés, a második a művészien megmunkált anyagban, a nyelvi leleményben konkretizálódó esztétikai objektum, „az egyre bonyolultabb lét nyelvi példája” (Bókay, 1997: 178), mely harmóniát, koherenciát teremt az ember kaotikus érzésvilágában. A konkrét jelentés csupán hordozója a belső értelemnek, alkalom annak nyelvbe kerülésére. Ez a szemlélet hajlamos arra, hogy transzcendálja a mű konnotációs mezejét, a szövegen túli jelentésszinteket, s közben elhanyagolja nyelvi sajátosságait (szemantikai-szintaktikai relá-

ciók). Bár „a strukturalizmus tudományos szigorúságát nem érte el”, egyszerűbb, de „emberszabásúbb, romantikusabb” (Bókay, 1997: 187-188) irodalomfelfogás, mely a műelemzésben megengedi, sőt igényli a kreativitást.

A close reading eredeti tervemben nem szerepelt, induláskor csupán az első két módszert akartam alkalmazni. A vers hosszas, elmélyült vizsgálata során azonban olyan észrevételeket tettem, olyan ‘rendhagyó’ asszociációim támadtak, amelyeket nem használhattam fel a másik két objektivista, szisztematikus, tudományos igényű interpretációs technikában, ezért egy szabadabb, kötetlenebb „metagyakorlat” (Bókay, 1997: 187) keretében egyesítettem őket. Az *Új Kritika* műelemző módszere megfelelő közegnek tűnt ehhez.

Az irodalom és az idő

A három műelemzési stratégia szemléltetésére egy komplex analógiát dolgoztam ki, mely szerint az irodalmi szöveg az óra, az abszolút irodalmiság, mint minden művészi szöveg inherens lényege az idő, az interpretátor pedig az órás.

Szemiotikai analízis. Az idő, mint filozófiai fogalom, absztrakt rendezőelv nem téma, csupán annyiban, amennyiben az óraműködés során konkretizálódott. A lényeg az, hogyan méri az időt az előttünk heverő óra. A figyelem az áttételek bonyolult, laikus számára követhetetlen rendszerére irányul, arra, hogyan lesz az áttekinthetetlenül egymásba kapaszkodó fogaskerek hálózataiból időmérő szerkezet. Az órás az általános működési elv ismeretében lépésről-lépésre elmagyarázza, hogy az áttételek különböző szintjeiről hogyan jutunk el a mutatókig – és fordítva. Az órás a szakma előadó tanára, aki a finommechanika törvényeinek birtokában mestersége elméletét tanítja.

Strukturalizmus. Az idő az óraműködés tárgya, ami miatt, aminek a tettenérésére az óra, mint időmérő eszköz létrejött. Az óra számlapján előrehaladó mutatók mozgása a szemlélőben a folyó időt tudatosítja. Az óraszerkezet egy mögöttes, komplex értelemegész, rendezőelv, amely működteti a rendszert, apró alkotóelemek bonyolult, összehangolt mozgása, mely kiváltja bennünk a hatást: illuzórikusan érzékelhetővé teszi az időt. Az órás specializált szakember, aki a bonyolult óraművet darabjaira szedi, külön is megvizsgálja alkatrészeit, majd szerepüket a rendszerben, melyet a lehető legaprólékosabban, tudományos módszerességgel ír le. Rámutat arra, hogy az óramutatók mozgását milyen agyafúrtan kigondolt szerkezet vezérli a ritkán felnyitott óratok belsejében.

New criticism. Az idő a vizsgálódás végső lényege, központi problémája. Az óra fétisszerű tárgy, szép művű, egyedi darab. Az órás műgyűjtő és órákészítő is egyben. Tekintet a lassan, de

követhetően körbejáró másodpercmutatóra szegezi, belefeledkezik nézésébe s közben az időről elmélkedik. A számlap jeleinek elrendezésében a világ harmóniáját ismeri fel. Csodálja a szép kivitelezést, az óra kör alakjában felfedezi az ideális síkmértani formát, 12-es beosztásában titkos összefüggéseket, a makrokozmosz arányosság tárgyiasulását látja meg. Keresi az összefüggést a ketyegő szerkezet és az idő, mint ontológiai probléma között. A kezében lévő műtárgyat eszébe sem jut felnyitni, az óraszerkezetben való turkálást iparosmunkának tartja, s idegenkedik az effajta élvezetboncolástól.

Pilinszky János: Passió

*Csak a vágóhíd melege,
muskátliszaga, puha máza,
csak a nap van. Üveg mögötti csöndben
lemondanak a mézáróseledek,
de ami történt, valahogy mégse tud végetérni.*

Szemiotikai analízis

A vers *alapszerkezetét* alkotó motívumok öntörvényű rendszerbe szerveződnek, különleges gravitációs mezőt alakítva maguk körül, melyben komplex poétikai erőterek hatnak.

Vizsgálhatjuk a szöveget a *motívumkonfiguráció* átvilágításának, képletbe foglalhatóságának szempontjából is, de célszerűbb úgy közelíteni hozzá, hogy figyelmünk a szövegvilág belső kohéziójára irányuljon, mely által a vers sajátos létmódba kerül, s irodalomként olvastatja magát. Nyomon követhetjük tehát a motívumok egymáshoz kapcsolódását a szöveg autonóm törvényszerűségei alapján, de ugyanakkor felfedezhetünk egy virtuális koordinátarendszert, melyben az elemek a *mű grafikonját* rajzolják meg – önnön működési elvét, mely kiindulópontot, lehetséges útvonalat s egyszersmind új távlatokat jelent az interpretáció számára.

Mielőtt azonban bonckés alá vennénk a szöveget, azonosítjuk, izoláljuk és feloldjuk az *elidegenítés* formáit. Az első három sorban négy ilyen alakzat van, mely az automatizálódott érzékelés elé gördít akadályt, aktivizálva az észlelést. A megszokott viszonyaikból kiragadott, új, idegen összefüggésbe helyezett jelek nyomán keletkező szemantikai zavar a Pilinszky-versek hatásának kulcsa. A költői szöveg e létezési formájára igyekszünk rávilágítani az elidegenítés hatásmechanizmusának, az emblémák genezisének rekonstruálására tett kísérlettel.

Az első, a *vágóhíd melege* birtokos jelzős szintagma valójában egy alig érzékelhető oximoron. A vágóhíd ugyanis, mint a húsupar előcsarnoka szükségszerűen hűvös, hiszen ez a hús eltarthatóságának egyik alapkövetelménye. De a vágóhíd és az intenzív hőérzet összekapcsolásának mégis van

élményháttere: a leölt állatok testéből folyton árad a meleg.

A *muskátliszag* a maga kontextusában azzal döbbsen meg, hogy felrúgja az öt érzékterület kialakult hierarchiáját. Az embernél a látás vált uralkodó érzetté, a valóság érzékelésének legfőbb eszközévé. A látás a nyelvben a megismerés szinonimájává vált: a *látom* sokszor azt is jelenti: *értem*. A szaglás ezzel szemben – a természetből való távolodással párhuzamosan elcsökevényesedett, háttérbe szorult. S ez a szó vizuális helyett mégis olfaktív érzetet kelt. A látás kikapcsolásának a versben kiemelt szerepe van: átlényegíti a vers képi világát, a látványtól a látomás felé mozdítja el.

A *puha máz* szókapcsolat ennél is szokatlanabb, mondhatni kétszeresen is különös, hiszen egyik tagját sem tudjuk egyértelműen azonosítani a vers világában. Ha a helyiség körvonalaira vonatkoztatjuk, az alaktalanság, az elmosódott határok képzetét keltve tompítja a geometrikus formák élességét, zavarja a háromdimenziós térérzékelést. Ha pedig a *máz* falat jelent, ugyancsak szilárd térelem, sehogyan sem illik hozzá a *puha* jelző. A szintagma létjogosultságát – és főleg művészi hatását az a többszintes asszociáció biztosítja, mely elvezet a kemény vakolatú falaktól a feltrancsírozott hússal kibélelt helyiségek bizarr térélményéhez.

Az *üveg mögötti csöndben* jelzős szerkezet szemantikailag a legkönnyebben megközelíthető. A denotatív jelentés csupán a szóelemek átrendezésével, a transzformáció útján „tisztázható”: az üveg mögött, a csöndben. A szintagma felbontásával a névutó felszabadult s a szerkezet appozíciónak hat. Így viszont sokat veszített varázsából. Eredeti formájában azonban döbbenetes hatású a jelentéstopplete: a metafizikai, alakot öltött csönd eleven, megrázó kifejezője.

A szöveget ezek után transzformálhatjuk. Az elemi szintre hozáskor nincs szükség különösebb változtatásokra, hiszen a vers nyelvezete egyszerű, puritán, trópusoktól mentes. Lényegében tehát néhány pontosítást végzünk csupán, egyértelművé tesszük a költői kijelentések elsődleges jelentését, kiegészítéseinkkel igyekszünk megvilágítani a szöveg logikai vázát.

{[A vágóhídon meleg van és muskátliszag.
Süt a nap. (a környezetből más nem
érzékelhető)] ∧ [Az üveg mögött lemosdanak
a mézárások. (előtte beszennyezték magukat)
Csönd van.]} → a történetek hatásukban
folytatódnak

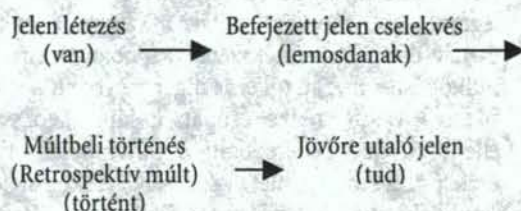
Összefoglaló jelentésében az elemi szint így írható le:

(a vágóhídon véget ért a munka) ↔ az
előzetes események hatása továbbra is
éreződik*

Az egocentrikus szavak hiánya, a beszélő grammatikai meghatározhatatlansága miatt a költői én a

deindividualizáció árnyékába kerül (Kulcsár Szabó, 1994: 75). Az alkotó személyisége a versben nincs jelen, testetlen, szemlélődő entitássá vált. Az egyetlen szubjektív, értékelő elem a verskezdő, kétszer is előforduló *csak*. Anaforikus hatása a versben egyre fokozódó hiánytudatot teremt meg mindjárt a felütésben. Az első és harmadik sor elejére rácsapó szó a beszűkült, néhány valóságelemre redukálódott életteret jelenít meg drámai feszültséggel. Ebben az egy szóban érhető tetten a lírai szubjektum, a világra tett értékelő megjegyzésén keresztül. Vethetjük ezt akár a személytelenségből való kiszólásnak is. A költő jelenlétét ennek ellenére nem lehet egyértelműen kimutatni – ő úgy van benne a versben, mint az Úr az égő csipkebokorban (példa erre az utolsó sor).

Az igeik minőségét és idejét vizsgálva felvázolhatjuk a vers dinamikáját¹⁵:

Utóbbi esetben azért nem tüntettük fel az ige jelentéstartalmi kategóriáját, mert bár formálisan cselekvő, a *véget érni* főnévi igenévvel kapcsolódva jelentésmezeje módosul, folyamattá vált állapotot rögzít, mely közelebb áll a létezés-történetéhez, mint a cselekvéshez.

A szöveg mélystruktúrája három jól elkülöníthető jelentésrétegből áll: a vázlatos térábrázolásból (1-3. sor), az egyetlen tömondatra redukált cselekvésmozzanatból (4. sor) és az utolsó sor szükségű helyzetértékeléséből.

Komplex, sűrű, végletekig tömörített modell a vers. Bár nyilvánvalóan a lírai műnemhez tartozik, a cím sugallta lehetőséget kihasználva megközelítésénél kísérletet teszünk a drámai művekre érvényes szempontok alkalmazására is.

Térszerkezetét négy, világot konstituáló alapelem határozza meg: a *vágóhíd* főnév (fogalmi azonosítás), a *puha máz* szintagma (kontúrok sejtetése) és az *üveg mögötti* jelző. A *nap* motívuma új távlatot nyit, a végtelenre, a szédítő magasságra hangolja rá az olvasó alakulóban levő térképzetét. A felbukkanó napkoronggal a külső, nyílt tér válik ketté, elkülönül az ég (fent) és a föld (lent) bináris oppozíciója – mint a Teremtés második napján. Ez a kettős tagolás körvonalazza a mű értékpolaritását is: a versvilág a két szféra metszéspontjában helyezhető el.

¹⁵ Az átirásnál Kanyó (1979:504) jelhasználatát követtem az Ecoéval szemben (1977:231)

A térábrázolás kellekei egyben a szövegbeli teremtet világ modelláló elemei. Közülük mindegyik más-más érzékszervvel észlelhető. A receptorok együttállása révén összetett, képlekeny tudati benyomás képződik, mely a vers többszöri újraolvasása nyomán nyer végleges (?) formát.

A *vágóhíd melege* a hőérzékelés útján észlelhető. Ez az érzet lényegében kétpólusú (hideg/meleg), a valóság egyetlen minőségének, csak egy keskeny spektrumnak a mérésére alkalmas.

A *muskátliszagot* vevő receptor az érzékelésnek egy sokkal szélesebb skáláját fogja. Speciális érzetek kialakítására képes, de a hétköznapi tájékozódásban kevésbé releváns.

A *puha máz* a leghomályosabb érzet a versben, a tapintás ugyanis csupán néhány alapkategória azonosítására alkalmas.

...*csak a nap van.* Ez a tömör kvázi-kijelentés a látásra apellál, a világ megismerésének elsődleges, legfontosabb módjára, a tér, a színek, a mozgás észlelésére. Az érzékszerv azonban nem lép működésbe, mert a túl erős inger megbénítja. Az izzó nap vakító fénye csupán a látás képességét ellenőrzi, de ellehetetleníti a differenciált, tiszta észlelést. A fény jelenléte két másik érzéktérületet is implicál: a hőérzékelést (a fényenergia átalakul hővé) és a szaglászt (melegben az illó anyagok jobban párolognak).

A *csönd* mint negatív érzet a hiány implicit megfogalmazása. A hallás, második legfontosabb érzékszervünk az inger hiánya miatt nem lép működésbe.

Az ízelelésre pedig még utalás sincs, hiszen közvetlen testi kapcsolatot feltételez a külvilággal, márpedig ez megtörné a hatást, megzavarná a távolságtartó, metafizikai szemlélődést. Ha valaki túl közel hajol a víztükörhöz és megérinti, hirtelen megremeg és eltűnik a kép.

A vers *időszervezete* komplex. Összefolynak benne az idősíkok, a jelzésszerű múlt feszültsége átöröklődik az előrevetülő jövőbe. A jelen pedig megköt a kimerevített pillanatképben. Az idő elveszti linearitását (lásd az utolsó sorban az időugratást), érzékelhetetlen lesz, örök jelenné, egy fajta statikus atemporalitássá válik. Innen már csak egy lépés a mitikus idő, melyben újra lezajlanak a

világképünket konstituáló, életünket modelláló események.

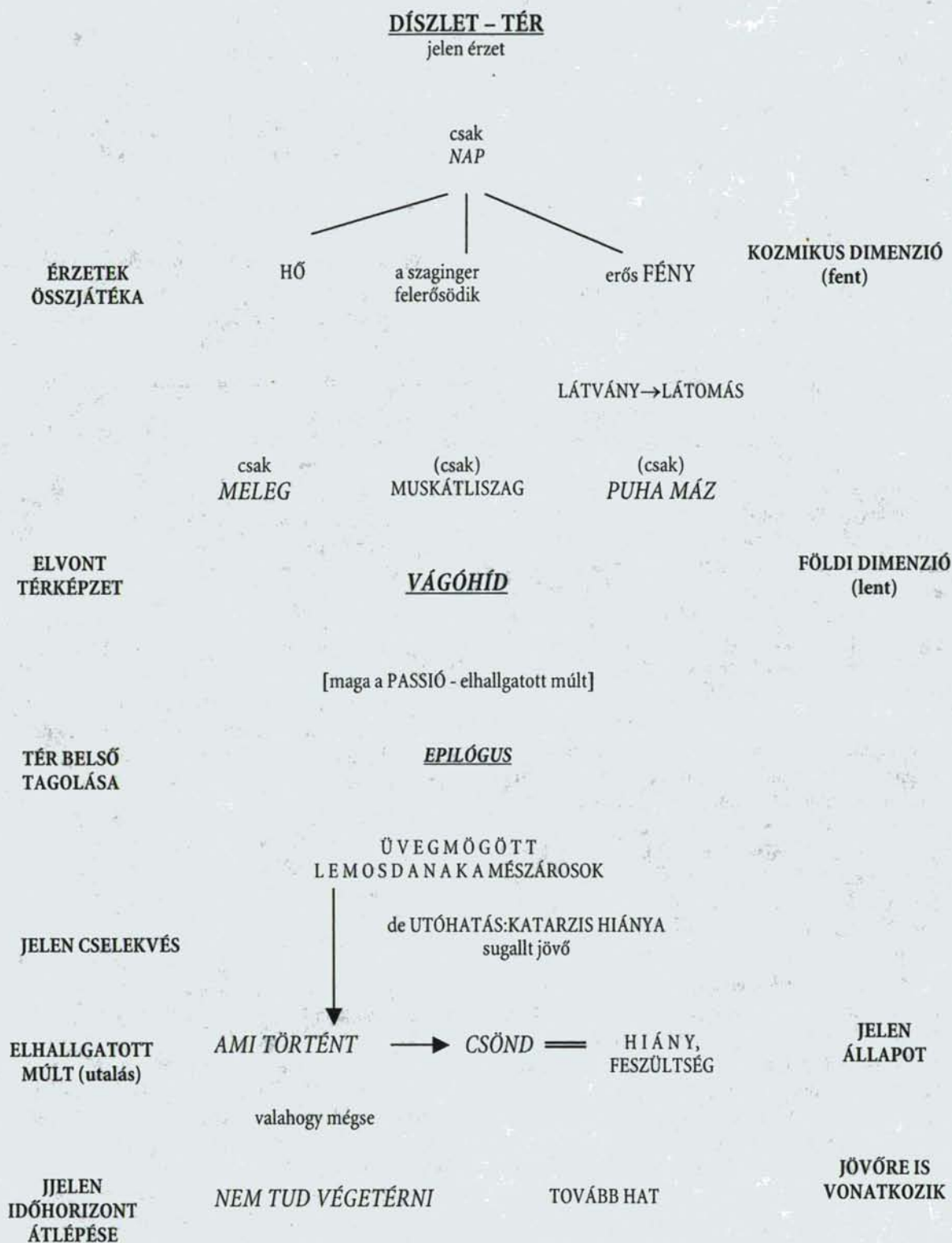
Ha lehetne *cselekményről* beszélni a vers esetében, akkor ez a negyedik sor tőmondata lenne. Holott ez a mozzanat csupán epilógusa a nem létező narratív váznak. Mindaz, ami lényeges, előtte játszód(hat)ott le. Az maga volt a passió. A mosakodás egy hosszú, már csak a figurák tudatában örök emlékként élő eseménysor, egy virtuális dráma zárójelenete.

A vers egyedül megnevezett lírai/drámai *hősei* a mészároslegények. És rajtuk kívül még kik? Ha ők az alanyok, mi volt 'cselekvésük' tárgya? A válaszadás az olvasóra vár. Homályban maradt részletek, elhallgatott előzmények súlya nehezedik a sorokra. És ahogy közeledik a nagy felismerés pillanata, egyre nő a feszültség. Márpedig a mindent megvilágító felismerés soha nem villan fel. A tragédia – mindnyájunk tragédiája, hogy együtt kell élnünk ezzel az egyre intenzívebb csönddel.

Az utolsó sor *szintézist* teremt. A kezdeti állapotok megkövülnek, a múlt átfordul jövőbe – s mindezt az örök jelen szubjektív időtlenségében éljük át. A mű belső dinamikája körszerű mozgásra utal: a tettek következményeikben élnek tovább, jelen cselekedetünk precedenst teremt a holnap számára. Így pecsételi meg az ember önnön kezével a sorsát. A vágóhíd tere kitágul, belénk épül, hirtelen úgy érezzük, egy nagy veszthely az élet, melyben hóhér és áldozat egyaránt felőrölődik.

A szöveg elváráshorizontját alakító *normateremtés* és –rombolás a konvenciótól invencióig ívelő hídon ment végbe. A cím által lehetőségként kínált, lebegtetett allegóriától, Krisztus mint áldozati bárány megölésétől [*konvenció*] a vers világa a hétköznapi élet szférájához közelített. A hangsúly áttevődött a (virtuálisan jelenlévő) áldozatról a hóhéra, az eseményről a következményre, a mítosz időtlenségéről a jelen örökkévalóságára invenció].

A versvilág elemeinek *logikai struktúráját* és a közöttük fennálló relációk rendszerét szemlélteti a következő ábra – a motívumkonfiguráció „ágrajza”.

Strukturalista interpretáció

A vers szövegén belül három *közlésegységet* különíthetünk el: az első mondatot, a 3. sor második felét és a negyedik sort, illetve az utolsó sor két tagmondatát. Az első két közlésegységet a tematikus rokonság (vágóhíd – mészároslegények) és a

szintaxis szintjén jelölt közös idősíks, a jelenidejűség kapcsolja össze. A harmadik közlésegység esetében nehéz kijelölni a szinapszis helyét: múlt idejű igealakja kronológiai szempontból a vers kezdőpontjához vagy a mondathatárok közé helyezné az utolsó sort, tartalmi vonatkozásai azonban az előző közlésegységhez közelítik. Jelen idejű tagmondata viszont általánosító, jelentésszélesítő

hatású, egyaránt utal mindkét előző kompozíciós egységre.

Petőfi S. Jánosnak a *Négysoros* kapcsán adott kompozicionális leírása a rendszerezett vizsgálat olyan sémáját adja, melynek nemcsak módszertana érvényesíthető, hanem – az elemzés objektumának hasonlányegysége miatt – annak egyedi realizációja, az adott szövegről tett konkrét megállapításai is beemelhetők az itt elemzett Pilinszky-vers strukturalista megközelítésének nyitányába.

„A versben megjelenített valóság struktúrája még ilyen mértékű szervezethez sem mutat. A közlésegyeségek 'jelöltjei' között szerves kapcsolat nem mutatható ki. A megjelenítő réteg struktúrája teljesen nyitott. A nyelvi jelentés valamennyi közlésegyeségnél egyszerű és egyértelműen megállapított. Rendkívülivé az egymás mellé helyezésük által lesznek. Szimbólumszerűségüket e montázstól kapják.” (Petőfi, 1968: 27)

A címszó a maga izoláltságában, szótári jelentései révén egyszerre több utat nyit a továbbgondolás előtt. Poliszemantikus jelként háromfázisú konnotációt indukál. Jelent mindenfajta földi kínszenvedést, az evangéliumok Krisztus megfeszítéséről szóló részeit és a középkori misztériumjátékok továbbfejlődött drámai műfaját.

Nem szerves része a szövegnek; megnevező jellegű, emblematisztikus cím. Nem egyszerűen téma-megjelölés, normateremtő utalás a szövegtestre, hanem ennél jóval több: kölcsönhatásban van a szöveggel, alapozó szerepe van a befogadás aktusában, konnotációs aurája beburkolja, mintegy kerekezi a verset. Itt kezdődik az olvasás és ide tér vissza. A befogadás korszerű pályán mozog: a cím kezdőimpulzust ad a vers megértéséhez, ő maga pedig a szöveg által lesz értelmezhető.

A cím a vers jelentésrétegeinek foglalata. Referenciát teremt a szövegnek – mitikus hátteret, melyben értelmet nyernek a költemény kijelentései.

Hirtelen indul a vers, *első sora* máris mélyen belevisz a szöveg sűrűjébe, autonóm világának centrumába, és ott magára hagyja az olvasót. A lírai szubjektum ugyanis hiányzik a versből, *„részvétele csak a tanúskodó mozdulatlan jelenléte lehet.”* (Bárdos, 609)

Élesen polarizált ez a sor, hangzását és konnotációs mezejét tekintve egyaránt. Nyolc szótagjából az első négy mély, az utolsó négy magas hangrendű. A sötét és világos hangok választóvonalá közel esik a birtokos jelzős szerkezet közötti szünethez, mely szintén ellentétes hangulatértékű szavakból áll: a vágóhídhöz negatív jelentés tapad, míg a meleg általában pozitív értékminőség. Pilinszky költészetében azonban gyakori e kettő összekapcsolása és átértékelése.

*Az ólak véres melegében
Ki mer aludni?*

(A mélypont ünnepe)

A második sor két újabb elemmel gazdagítja a felsorolást. Birtokos személyjelük nyelvtanilag a vágóhídhöz kapcsolja őket, összecsengő végződésük pedig belső rímet teremt, s zeneiséget, ébredező dallamot kölcsönöz a szavaknak, mely azonban mindjárt a következő sorban elhal.

Lehet, hogy számunkra meglepő a vágóhíd és a muskátliszag összetartozása, de Pilinszky költői világában a kettő szinte elválaszthatatlan. A virág fanyar illata és a látványelemek hiánya jellemzi másik vesztőhely-versének kezdését is:

*Salonnaszag. Muskátliszag.
Tengert sose látni a hóhér szobájának
ablakából.
A tenger Istené,
s az ablak csukva van.*

Pilinszky-nél a vágóhíd leggyakoribb kísérőérzete a jellegzetes szaginger:

*Milyen más a vesztőhely illata,
És a bárány, amikor értejönnek.
(A hóhér szobája)*

A puha máz szintén talányos szókapcsolat, genezisére, versbeli funkciójára maga a költő világít rá egyik vallomásában: *„A mindenség modelljét egyedül omlatag anyagból (...) lehet fölrakni.”* (Valacka, 1995:66)

A szintagma tagjai külön-külön megszokott köznyelvi szavak, de egymás mellé s teremtett környezetükbe kerülve átlényegülnek, világteremtő szóanyagává válnak.

Kulcsár Szabó Ernő írja az *Újhold nyelvéről*:

„a vers tulajdonképpen nem az egyén, nem a vallomástevő szubjektum, hanem a szó hatalma alatt áll. De már nem a szómágia értelmében, mintha a szó különleges státusza következtében tárulnának fel „metafizikai” mélységű jelentésrétegek, hanem a jelentésképzés nyelvhasználati szempontjainak tulajdonítva elsőbbséget.” (Kulcsár Szabó, 1994:72)

A verskezdő szavak (Csak a) megismétlődnek a harmadik sor elején, mintegy megszakítva és újra-kezdve a felsorolást. Elszakadva a vágóhíd jelentéskörétől új motívumot vezetnek be, az előzőleg kiépített, földhözragadt térképzetet kozmikus elemmel gazdagítva. *„E táj legfőbb eleme a kíméletlen, hatalmas, számonkérő napkorong, az az „infravörös” ragyogás s az a „tűzvész”, forróság, ragyogás, amivel átizzítja az egész világot”* (Valacka, 1995:71).

A nap tehát ambivalens szubsztancia: egyrészt olyan értékek kapcsolódnak hozzá, mind világosság, meleg, élet, másrészt azonban mindezek bármikor ellenkező előjelűvé válhatnak: vakító fénné („Dermeszt a ragyogás, / vakít a nap”; „Öldöklő, édes napszúrás/ kínoz, kápráztat éjjel-nappal”), égető forrósággá („Nyár van és villámló meleg”),

halállá („megérkezik valahol a nap, / és ellep, mint a vér, a melege”).

Tér és hő hasonlóan hallucinációba oldódó érzete vetül ki Pilinszkynek egy felkavaró tudatállapotot rögzítő, kései, címtelen verstördelékében:

*All az idő. Egy forró skatulyában
valami oly erővel látható,
hogy láthatatlan. Nézek
és nem látok.*

(1975)

Nap és vágóhíd máshol is egymás kísérőmotívumai. A nap a földi haláleset kozmikus szemtanúja.

Ősz van és napfogyatkozás.

Egy állat elesik.

(Vágóhíd ősszel)

A felső negatív hangzású. A mély 'a' hang monotóniája, a zöngétlen mássalhangzók (cs,k,p) s e rövid hangsorban is kétszer megjelenő 'n' egyhangúsága párosul a monoszilabikus szavak szaggatottságával, melyek ejtéskor széttördelnek a mondat végét. Az akusztikai szinten jelentkező disszonancia zaklatottságot, feszültséget indukál, mely túljut a mondathátáron s eluralkodik az egész versen.

Az indítás nominális stílusa („*Mintha a történebből eltűnt volna az állítmány.*” [Pilinszky, 1970:84]), a felsorolás elemei egy statikus, körvonalak nélküli világot sejtetnek. Valaczka András szerint ez Pilinszky költői világának egyik lényeges vonása: „*a koordinátarendszer felbomlása, a vers végletes nyitottá válása, a hagyományos értelemben vett téma eltűnése.*” (1995:71)

*Csodálkozol a szertartáson,
mely vágóhíd, bár nincs kiterjedése,
könyökig ér, bár nincsen ideje.*

A magyar olvasó fülenek idegen, ezért alig ismeri fel a kétszótagos, ismétlésen alapuló, egzotikusnak tűnő kezdőrimet, mely keményen csap az első és harmadik sor elejére. A megduplázott *csak* módosítószó nyelvi szinten jelzi a valóságselemek tudati redukcióját. A szűkülő élettér miatti klausztrofóbikus szorongás hirtelen feltámadó hiányérzetet teremt.

A harmadik sor *második fele* a vers legszebben hangzó, legköltőibb része. Tisztán magas hangrendű, és belejátszik a felélénkítő jambikus ritmus. Mássalhangzói közül nyolc zöngés, csupán három zöngétlen. Kellemes hangzása külön ráirányítja a figyelmet a szokatlan, „egyszerhasználatos”, főnévből és névutóból összehesztett jelzőre.

Az *üveg mögötti* rokon értelmű szava a Pilinszky-szótárban a *Mészárosablak*. Mindkettő virtuális választóvonalat jelöl s arra döbrent rá, hogy a határ átlátszó, mögötte minden nyilvánosan zajlik. Az elzárkózás tehát csak részleges lehet, a vágóhíd ugyanis nyitott színtér, a kíváncsiság, a passzív, szemlélődő magatartás illúzió csupán. Aki látta,

már részese a passiónak. Az üveg mögötti csönd ragályos.

Az üvegfalal körülvevett ember sorsát, életérzését más kontextusban így írja le a költő:

*„Világ báránya, lupus in fabula,
a jelenidő vitrinében égek!”*

(Van Gogh)

A csend motívuma – művészetének és világnézetének kulcsfogalma – változatos formában és kontextusban, gyakran felbukkan Pilinszky lírájában („a csend törekeny és üres”, „kolostorcsend”, „hallgatásom: aknamező”, „a kommunikáció örök békéje és csöndje”). A negatív hallásérzet néhány egyedi kifejezése stílusának márkajelzésévé vált: *a kampó csöndje, hamunéma, kockacsend*. A versben eluralkodó csend hasonlatos ahhoz, melyről Popper Péter ír *Isten komédiáinak* című drámájában: „*Van akkora fájdalom is, aminek már nincsen hangja. Csak csöndje van.*” (1991:254)

Pilinszky költészetének lényege a „hallgatás esztétikája.”

„Félszázados lírai életműve alig haladja meg a kétszáz oldalt, s jobbára azon belül is ugyanazokat a kulcsszavakat, motívumokat ismételteti, szinte megszállottan. (...) Megszólalásainak épp ez a sok közbülső hallgatás ad rendkívüli súlyt: 'akármilyen köznap szavakat mond, olyan, mintha szakadék nyílna meg az ember lába előtt' (Károlyi Amy)”. (Valaczka, 1995:61)

Ars poeticájává tette A kisherceg szállóigéjét, hogy a beszéd félreértések forrása.

„Az elhallgatás olykor több a hallgatásnál.” – írja. (Pilinszky, 1973:130) Szavai közt a szünet, a hiány válik jellé, a kifejezhetetlen üzenetet a metafizikai csönd hangján szólaltatja meg. Ez a csönd a szavakba nem önthető gondolat, leírhatatlan érzés, melyről képtelenség beszélni, amit csupán jelezni lehet.

„... a hallgatás olykor fontosabb minden leírt mondatnál. (...) arra a kép nélküli képzeletre, a képzeletnek arra a végső és kifogyhatatlan forrására, testvéri csöndjére gondolok, amit semmiféle zajjal nem lehet elnémítani.” (Pilinszky, 1970:86)

Az enjambement, mely összeköti a harmadik sort a negyedikkel, az egyetlen áthajlás a versben. Hidat ver a versvilág statikus és dinamikus, nonfiguratív és figuratív részei közé, egy vizuális elemet állít a hőérzékelés, szaglás és tapintás útján kialakított érzetek mellé.

A *negyedik sor* a vers egyetlen cselekvésmozzanata, és egyben a hóhérok előkészített „színre lépése”. Az ítéletvégrehajtó archetipikus alakja Pilinszky költészetének egyik visszatérő motívuma, mely lerombolja a hozzá tapadó előítéleteket.

*... holta után is beleremeg,
meg-megrándul a hóhér kosara.
(Tanúk nélkül)*

A hóhér olyan ellentmondásos figura életművében, mint Júdás alakja a *Szentfrásban*. Árulása a prófécia beteljesülésének feltételét, egyik betervezett premisszáját jelentette, ő ugyanúgy áldozata, szenvedő alanya volt a passiónak, mint Krisztus maga.

*„Túlradó részvétének körét még tovább
tágította, amikor megértette: a hóhér is
áldozat egyben, csak vele később számol le a
lelkiismerete...”* (Valaczka, 1995:63)

A hóhér visszataszító alakja ezért szelídül majdnem idillikus életképpé, amikor 'civilben', egykedvű szalonnázás közben 'kapja le'.

*... így érezhet egyedül
örök békét, nyugalmat, amikor
a hóhér szalonnázik.*

A *mészároslegények* nemcsak morfológiailag összetett szó, hanem elemeinek hangulatértéke is kettős: az előtag szakmát jelent (a mészáros mestersége az állatok leölése és feldarabolása), utótagjának viszont ettől eltérő jelentése van. A *legény* szó a városiasodással kiszorul a köznyelvből és lassan különlegesnek hat. Világos, zöngés hangokból áll, és sajátos népi íze van: a fiatalos erőt, tüzes életkedvet asszociálja – ehelyett a versbeli figurák szótlanságba dermedt, kimért mozgású alakok.

A sorkezdő igekötős forma a befejezettség, a lezárttság érzését kelti. Ezt az illúziót rombolja le a következő sor elején az ellentétes kötőszó. A kezdőrim anaforikus hatása polarizálja a két sort: a két jelentéktelennek tűnő morféma a szintaxis szintjén is jelöli a vers belső erőtereinek előjelét.

Az *utolsó sor* két tagmondatból áll. Az alanyi mellékmondat főnévi, dologra vonatkozó névmással kifejezett utalószava tabunak számító, kimondhatatlan jelenségek, események helyett áll. A vers elhallgatott lényege ennek a fél sornak a takarásában húzódik meg. A mellékmondatban nyelvtanilag kifejtett alany tehát tartalmilag kifejtetlen marad.

A kivágásnak ugyanez a módszere figyelhető meg a *Ravensbrücki passió* kivégzés-pillanatában:

*És nincs tovább. A többi már,
a többi annyi volt csak,
elfelejtett kiáltani
mielőtt földre roskadt.*

Amit Tüskés Tibor e vers kapcsán megjegyez, érvényes a Passióra is: „tömörségével, a részlet kinagyításával döbrent meg. És a vers nem akar tanítani, nem von le tanulságokat: a fölmutatott képet hagyja hatni.” (1986:93)

A verset záró tagmondat szóanyagát tekintve elűt a vers egészétől. Míg a szöveg eddigi részében soronként egyetlen összetett szó volt (ebből kettő közhasználatú /vágóhíd, mészároslegény/), az utolsó sor második felében négy szóból három összetett (kettő szervetlen /valahogy, mégse/, egy szerves /végetérni/). A szóhasználat hirtelen változása az üzenet kimondhatatlanságának nyelvi kísérelése. A *valahogy* szófajlag határozatlan

határozószó – tehát már nyelvtani kategóriájának megnevezése is oximoronszerű. A *mégse* módosítószó az egyszerű *nem* tagadószó körülményesebb változata, mely árnyalja a nyelvi közlést: ellentétes, egymásnak feszülő erőket sejtet. A többször átgondolt ellentmondásokat végre feloldó formula a kételemek között végül bizonyosságot nyert beszélő zaklatottságáról árulkodik.

A hallgatag, szavait patikamérlegen mérő, szabatos Pilinszky itt dadogni kezd. Bár a négy szó hangzása harmonikus (a világos, zöngés hangok dominálnak és belejátszanak a felbukkanó jambikus verslábak is), a denotatív jelentés mintha elillant volna belőlük. A költő üres szavakat (valahogy, mégse), bonyolult igei formát (nem tud végetérni) használ, ami általában jelentésszegénnyel, stílusromlással jár.

Paradox módon ezek az önmagukban semmitmondó szavak felizzanak a vers végén, hiszen arról kell szólniuk, amiről nem lehet beszélni, és amiről hallgatni nem szabad.

A vers alanyai a mészároslegények. A vágóhíd látomása is az ő szokványos környezetük, mestersegük gyakorlásának helyszíne. Az utolsó sorban viszont semmi nem utal már arra, hogy a kijelentés kizárólag rájuk vonatkozna. A vers világában az egyszerű cselekvésmozzanat így fordul át észrevétlenül példázatba, majd újabb jelentésmetamorfózis nyomán a keresztény mitológia kezdeti idejét merevít ki az örök, „időtlenített jelenben” (Bárdos, 603).

Pilinszky életműve Krisztus megfeszítésének, a megváltás/ megválthatatlanság problematikájának/traumájának aktualizálására tett, folyton megújuló kísérlet. Az evangélium világát a XX. századi hétköznapi realitásokhoz közelíti anélkül, hogy profanizálná. Új, emberközelibb, a modern ember számára is átélhető szakralitás ez. Így válik a passió a minduntalan megismételt, előadott és megszenvedett kivégzés szertartásává, a felelőst bűntudat rítusává.

*Hány milliárd szív halt meg szótlantul,
hát engem ez a némaság kísért ...*
(1974)

Művészet és vallás kapcsolatáról így vall a költő: „minden kifejezett vallásos művet – remekművet is – bizonyos értelemben parafrázisnak érzek.” (Pilinszky, 1970:82) Lírájának nagy részét tekinthetjük tehát a teremtés és a megváltás parafrázisának. De lehet-e az irodalmi alkotás egy mítosz parafrázisa? Hatásában igen, szövegszerűségében nem.

Szent és profán viszonyát Auschwitzról felállított paradoxona világítja meg:

*„Mindaz, ami itt történt, botrány,
amennyiben megtörténhetett, és kivétel nélkül
szent, amennyiben megtörtént.”*
(Pilinszky, 1970:88)

Visszatérve a címhez, a passió a keresztény ember világképének, a szakrálishoz való viszonyának archimédeszi pontja. A versben végig magyarázó elvként működik, krisztianizálja a mézárás profán rítusát. A passió Pilinszky számára kultikus szó, s címként azt a hiányzó részt jelenti, mellyel a vers sorai, szavai kiegészülnek, s ezáltal értelmezhetővé válnak. Az erőszakos halál, a kiontott vér, a feláldozott élet eufemizmusa, mely megvilágítja a kihagyásos stílus jelentésárnyékában maradt részeket.

Ugyanez az elv működteti a *Posztumusz passió* című verset. Zárlatában az akasztott ember tehetetlen vergődését, a kivégzés tényét csak a címből kiindulva s oda visszakapcsolva realizálja az olvasó.

*Pedig akkora te már
csak rug-kapáltál,
akár egy kísérleti állat
menetel, menetel a levegőben.*

Rekviem című filmnovelláját „XX. századi passiójáték”-nak nevezte, „melyben a hatásnak elengedhetetlen föltétele a meglepetés hiánya, a történet megismételtségének élménye” (Pilinszky, 1961 – idézi Tüskés, 1986:114)

A költő számára a passió „Krisztus kálváriájának tömegméretű megismétlődése” (Veres, 1994:1633), az élet modellje, melyet öntudatlanul is követünk – a teljesség maga:

*... végül, mint egy passióban
minden együtt van.*

A vers szövegteste egy érzelmkomplexum, amelyet folyton átélünk, egy trauma, amely bennünk fészkel, egy kép, melyet gyakran láthatunk figurák, élethelyzetek univerzalizált képlete, mely napi tapasztalataink során behelyettesíthető, aktuális tartalommal feltölthető. Csak közben vegyük észre lényegét – hogy *passió*. Ez indítja be a szöveg jelentésmezejének metamorfózisát. A cím révén a vers újradefiniálja önmagát. Tükrében átlényegül, teljesen más lesz. Hierofánia profán világunkban. Nagyvárosi ikon.

Close reading

„A vers nem jelentés, hanem az érzelmi impulzusok rendezett egyensúlya elérésének eszköze.” (I. A. Richards)

Pilinszky eme ötsorosa jól példázza az Új Kritika elméletrendszerének egyik sarkalatos pontját, az image fogalmát, úgy, ahhoz azt Ezra Pound megfogalmazta: „egy intellektuális és érzelmi komplexumot egyetlen pillanatban jelenít meg.” (1918, idézi Bókay, 1997:173) Kiragadja a világfolyamat egyetlen reprezentatív mozzanatát, mely úgy köt meg a szavakban, hogy vissza- és előrevetítve egyaránt érvényes. A versben fölmutatott kép hasonlatos a modern nonfiguratív, absztrakt festészethez: önmagában szinte semmit nem ábrázol, csupán „látásmódot szervező forma” (Bókay, 1997:178), mely a befogadóban keltett hatás révén jön létezésbe. A szöveg körül egy szemantikai aura képződik, egy

nyelvi formájától függetlenül jelentésszint, melynek gondolati-érzelmi impulzusai megtermékenyítik az olvasói tudatot s létrehoznak egy képlekeny tartalmat, „egy ideális viszonyrendszert..., amelyet újra és újra realizálni kell és lehet.” (Bókay, 1997:180)

A vers nyelvi valósága olyan, mint a rövidlátónak szemüvege lencséje: őt magát nem látja, de általa válik láthatóvá számára a világ. A vers nem egyszerűen egy szemlélődés benyomásait rögzíti, hanem egy sajátos világlátást- és láttatást körvonalaz. A szöveg nem olyan értelemben jelentéshordozó, hogy közvetíti a költő szellemi termékeit az olvasóhoz, hanem előidézi a befogadóban azt a tudatállapotot, amelyben a szerző a művet létrehozta. A versolvasás: alkalom az ihletett állapot átélésére, esély a szöveget életrehívó értelem- és érzelmkontextus aktualizálására. Ha sikerül intim kapcsolatba kerülnünk a szöveggel, megadatik nekünk, hogy együtt gondolkodjunk és érezzünk a költővel, közel férközhetünk ahhoz a misztikus pozícióhoz, amelyben a vers élményanyaga nyelvivé válása előtt érlelődött.

A *Passió* egy hiányos valóságérzékelés abszolutizálásával építi ki a szöveg virtuális belső terét. A külvilág észlelése az érzetek különös szelekciója révén egy sajátos létérzékeléssé lényegül át. A vers világa egy saját gravitációjú és albedójú jelentésszint, mely önmaga hozzáférhetetlen, de felsejlik benne az érzékszerveken és szavakon túli, az egyes befogadók által interiorizált és individualizált valóság. A szöveg a tudatalattiban tárolt emocionális és intellektuális reakciókincsre apellál, mellyel kölcsönhatásba lépve ki-ki számára kidolgozza, illetve előhívja az egyéni válaszlehetőséget.

A versnek – az ősművészetekhez hasonlóan – latens mágikus ereje van, ami a szövegben való elmerüléssel, érdeklődő odafordulással, tudatos ráhangolódással aktivizálható. Kultikus funkciójára elsősorban a cím utal – a középkori vallásos misztika ugyanezre volt hivatva: átélhetővé, személyes tapasztalattá tenni azt, ami a nyelv számára hozzáférhetetlen. Ahogy a sámándob és síp túlvilági hangja előidézi a révületet, úgy viszi be a vers az olvasót egy eksztatikus állapotba, melyben intenzív átélés esetén bekövetkezhet a lelki stigmatizáció mint a mű abszolút hatása.

A szöveg kódolása első megközelítésre zavarbaejtő, olyan mint egy hieroglifákkal televesztett kőtábla: egyszerű jelekből, könnyen leolvasható, ám annál nehezebben értelmezhető piktogramokból áll össze a komplex jelentés.

A nyitány hallucinatórikus, örvénylő, magával ragadó. Észrevétlenül beszippanja az olvasót, illetve megjeleníti, jelenvalóvá, belsővé teszi a vers világát – nehéz eldönteni. De egyszer csak érezzük, hogy benne vagyunk, minden szava a fejünkben lüktet, szaggyalított ritmusára vesszük a levegőt, búvól és szorongat.

Homályos, semmihez nem köthető érzetek. És ami a legborzasztóbb: nincs sem látványelem, sem hanginger. Vaknak, süketnek, kiszolgáltatottnak érezzük magunkat, tudatunk el van vágva a külvilágtól. Körülöttünk semmi mozgás, mégis mintha minden vibrálna. Nem tudjuk, mi vesz körül, nem tudjuk, mi vár ránk. Annyit tudunk, hogy ez a vesztőhely. Hirtelen belénk villan, hogy alanyból észrevétlenül tárgyak lettünk, passzív szereplői, elszenvetlenségüknek, ami hamarosan elkezdődik. Vagy csupán folytatódik? Riadt, vakogó, tagló alá terelt állatok, bekötött szemű elítéltek, bűnözők, mártírok vagyunk-e, vagy csak egyszerűen hús, élsúlyban? Az egész olyan, mint egy vak festő képe: a vizuálisan hozzáférhetetlen világról alkotott tudati benyomás.

A következő mondat hirtelen felszabadít a sokkhatás alól. Mint amikor a moziban kívágnak a filmből, ugrunk egyet: egyszerre külső szemlélők lettünk. Néma, merev mozgású figurákat látunk. Üvegfall választ el tőlük, de pantomimjátékukból átszüremlik a feszültség. Fellelegezhetünk, hogy nem kerültünk a kezük alá, de nem tudunk szabadulni az élmény hatása alól.

Ennyi a vers számomra átélethető eseményjellege. Kívülről közelítve hozzá, a józanságát megőrző olvasó pozíciójából más ragad meg.

Az intenzív hőérzet, a vibráló forró levegő az okot kereső ember tekintetét felfelé irányítja. Az izzó napkorong mindent betölt, átvilágítja és felhevíti a földet. Parancsoló és számonkérő hatalomként uralja az eget; a világ világosságának metafizikai jelenléte, a világ szeme, mely mindent lát. Hasonlatos ahhoz a fényhez, mely Sault megvakította a damaszkuszi úton; fény- és tűzőzőn, büntető és megváltó hatalom, mely éltet és perzsel.

De van emellett egy földi hőforrás is. A vágóhíd melege: a frissen leölt állatok testéből felszabaduló hő. A halálba menetelők lélegzetének melege, testhőmérséklete fűti lentről a helyiséget. A kioltott élet utolsó nyoma, anyagtalan, múlt jelenléte. Terhes, fullasztó, nedves meleg, melyben kimondatlanul is érezzük a patakokban ömlő, sűrű, alvado vér szagát.

A forróságban felerősödik a levegőben terjengő szag. Kevés olyan virág van, amely kellemetlen, jellegzetesen fanyar illatot áraszt – a muskátli ilyen. Közönséges, jellegtelen dísznövény. Találó belső dekorációja a vágóhídnak. Átható illó anyaga a vers világában az az inger, mely leginkább hat ösztöneinkre. Az állatvilágban a szaglás a környezet érzékelésének egyik legfontosabb módja, az evolúció során túlfinomult ember számára azonban minden erős szag kellemetlen, visszataszító, nyugtalanító. A szöveg asszociációs mezeje ezen a ponton az animalitás szférája felé tolódik.

A *puha máz* a vers legnehezebben értelmezhető szintagmája. Önmagában talányos szókapcsolat, s

talán azért is ellenáll a befogadásnak, mert olyasmit idéz fel, amitől az ember ösztönösen viszolyog: a még ki sem hűlt tetemekkel bélelt termet, ahol kilóra mérik az élő anyagot s minden zsírtól síkos.

A mészárosokat a külvilágtól elválasztó üveg nemcsak a belső teret tagolja, hanem ráébreszt arra, hogy ő maga csak egy virtuális határ. Mindegy, hol állunk, az üvegfalon innen vagy túl. Nincs menekvés, nincs elzárkózás: a tettes lelepleződik, a szemtanú büntárrá válik. A vágóhíd nyitott színtér, minden a nyilvánosság előtt zajlik, mint a középkori piactéri kivégzéseken. A bűn fertőz: lelkiismeret-furdalást okoz az elkövetőnek, a kíváncsi szemlélőt traumatizálja.

Az üvegfallal elkerített térrész az akaratunktól függetlenül működő erkölcsi kontroll jelképesen kivetített rezonátora, az önmagunkkal való szembesülés helye, morális öntudatunk működésének, önbíráskodásunknak belső tere, mely fölött ott világít a nap – egy felsőbbrendű, égi ítélő hatalom kozmikus inkarnációja.

A passió szereplőinek és nézőinek kettős tudata idézi elő az egyre mélyülő csöndet, mely eluralkodik a versben. Az a döbbenet némaság ez, amikor az ember magára marad, találkozik önmagával, tudatosulnak benne önnön tettének következményei, igyekszik feldolgozni magában a történeteket. Az aktív hallgatás állapota ez: képtelenség megszólalni, de minden mozdulat beszél, elárul. Igévé lesz a test.

A figurákra rátelepedő, megsűrűsödött csönd egyre inkább a büntudat, a rémült várakozás, a sokkoló emlékek csöndjévé válik. A szótlanság egyszerre hiány, a beszéd traumatikus ellehetetlenülése és tudatos, vállalt hallgatás, illetve elhallgatás: a történetek elleplezésére tett kísérlet. A böllerek eszelős, cinkos csöndje jelképezheti a történelem fehér könyvét, melyben örökre el vannak temetve az emberiség ellen elkövetett bűnök jegyzőkönyvei.

A mészárosok mosakodása kétfelé nyit utat az asszociatív gondolkodás számára. Lehet ez egy rögzült szokás, hogy az ember piszkos munka után kezét mos, jelképesen is megszakítva kapcsolatát addigi tevékenységével. Ez a hétköznapi gesztus azonban a vers világában szimbólummá válik: a megtisztulás rítusát jelenti, egyszerre idézi Pilátus kézmosását, a büntől való szabadulás kísérletét és Ágnes asszony önbüntető kényszercelekvését. A purifikáció azonban formális marad, nincs szakrális vonatkozása, hiszen az ember képtelen feloldozni önmagát. Az elkövetett bűnök szennyt le lehet mosni, de az emlékezetből kitörölni nem. A tájkép (első mondat) és az életkép (második mondat) közötti űrt nem tölti ki, csupán utal rá, az *ami történt* időszűrő narráció. Különös hatású flashback: egy villanás az egész, semmit el nem árul, csupán jelzi, hogy innen valami kimaradt. Többet hallgat el, mint amennyit kimond. Takarásában bújik meg mindaz, amit a cím sejtet.

A vers utolsó szavai bizonytalan zárlatot alkotnak, a befejezhetetlenség explicit megfogalmazását. Ahelyett, hogy szabályszerűen végetérne, egy baljós sejtelmet örökít át: a múlt kimondatlan, sugallt történései az olvasás jelenében beépülnek a jövőbe. Nyoma sincs katarzisznak, a szöveg nem lezárul, hanem újakezdődik. Az ismétlés kényszere az a tehetetlenségi erő, amely a versvilág elemeit összetartja. Ez a körszerű ismétlődés teszi lehetővé, hogy többször átélhessük a világképünket átítató transzcendenciát. A *Passió* egy profán valóságdarabot helyez a mitikus gondolkodás termőtalajába. A vers: szakralitásba oltott borzalom. A bűn rettentét feloldja a megváltás bizonyosságában.

A cím az egyetlen, ami krisztianizálja a vágóhíd hétköznapi élőképét. A cím az a fix pont, amelyből a barbár rítus kifordítható a keresztény mitológia szimbólumrendszerébe. Így az áldozat (Krisztus halála) értelmet nyer (megváltás) s a hóhér szerepe is ártékelődik (az isteni akarat beteljesítésének eszközeként a Júdás-sors elszenvédője lesz).

Irodalomjegyzék

- Bárdos László: *Pilinszky János*; In: *99 híres magyar vers*; Móra, Bp., 1995 (2. kiadás); 598-611. old.
- Bókay Antal: A strukturalista interpretáció; In uő: *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*; Osiris, Bp. 1997; 221-231. old.
- Bókay Antal: Az amerikai Új Kritika; In uő: *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*; Osiris, Bp. 1997; 172-188. old.
- Bókay Antal: Az irodalmiság nyelvi természetének meghatározása – Jacobson és a poétikai funkció; In uő: *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*; Osiris, Bp. 1997; 211-216. old.
- Eco, Umberto(1977): *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* Gondolat- Kairosh, h.n. 1996 (3. kiadás)
- Kanyó Zoltán: *Szemiotikai analízis*; In: *Irodalomszemiotikai tanulmányok*; szerk.: Murvai Olga; Kriterion, Bk. 1979; 130-138. old.
- Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945-1991*; Argumentum, Bp. 1994; 71-76. old.
- Petőfi S. János(1968): Műelemzés – strukturalizmus – nyelvi struktúra, Kritika, 1968/10, 18-28. old. idézi Bókay Antal In uő.: *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*, Osiris, Bp. 1997; 226. old.
- Pilinszky János: *Összes versei*, Osiris, Bp. 1997.
- Popper Péter (1983): *Isten komédiásai*; In: *Hogyan öljük meg magunkat?*; [...] Türelm Haza Bt., Bp. 1996 (2., átdolgozott kiadás); 229-290. old.
- Riffaterre, Michael (1978): *Baudelaire A macskák című költeményének kétféle megközelítése*; In: *A modern irodalomtudomány kialakulása*; szerk.: Bókay Antal-Vilcsék Béla; Osiris, Bp. 1998; 605-623. old.
- Szabó Zoltán: *A generatív grammatika*; In Péntek-Szabó-Teiszler: *A nyelv világa*, Dacia, Kvár. 1972; 190-194. old.
- Tüskés Tibor (1986): *Pilinszky János*; Kráter Egyesület, Bp. 1996 (2.kiadás)
- Valaczka András: *Pilinszky János*; In: *Írók eszmék, világképek*; szerk.: Valaczka András; Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1995; 63-77. old.
- Veres András: *Pilinszky János – az Új magyar irodalmi lexikon szócikke*; Akadémiai, Bp. 1994, III. köt.; 1632-1634. old.)

***Szemle,
recenzió,
szeminárium,
hírek***

Gyarmathy János: *Könnykapu*

A FELHASZNÁLÓK MENTÁLIS MODELLJEI AZ EMBER - SZÁMÍTÓGÉP INTERAKCIÓ KONTEXTUSÁBAN

KISS ORHIDEA EDITH

*Babes-Bolyai Tudományegyetem (Kolozsvár),
Pszichológia és Neveléstudományok Kar,
Pszichológia szak, mesterképző*

Kulcsszavak: ergonómia, ember-számítógép interakció (HCI), felhasználói interfész, mentális modell, interfész design.

Az ember-számítógép interakciójának (HCI) az elméleti kognitív pszichológia szemszögéből való tárgyalása részben a mentális modelleken keresztül válik lehetségessé. A felhasználási doménium függvényében, a mentális modell fogalma nem egységes fogalomként tárgyalt, hanem változatos magyarázatokat és elméleti kereteket kap. Az alábbiakban éppen ezt a konceptuális jellegű változatosságot kívánom bemutatni, szintetizálva a HCI keretén belül tárgyalt modellek elméleti és gyakorlati jellegű vonatkozásait, valamint felhasználhatóságát, lévén, hogy ez utóbbiban mérhető le a tárgyalt pszichológiai jelenség iránti kihangsúlyozott kutatói érdeklődés.

Az ergonómiai szemlélet lényegét jól tükrözi az emberközpontú meghatározás, amely a felhasználói felületet függővé teszi a felhasználó személy gépről alkotott ítéletétől, attól, ahogyan a személy reprezentálja magát az artefaktumot, az általa reprezentált világot és az ezzel való kapcsolatát.

A felhasználónak a fejlesztési és az értékelési folyamatba való bevonása révén, a szoftver-ergonómia igyekszik olyan felhasználó-barát interfészek megtervezését követni, melyek egyre nagyobb mértékben érvényesítik a felhasználók igényeit, elképzeléseit a kényelmes ember-számítógép kapcsolatról. A megtanulhatóság, a funkcionalitás és a felhasználhatóság kritériumainak a fényében, bemutatásra kerül néhány olyan módszertani forráskönyv, melyek lehetőséget nyújthatnak a mentális modellek megragadására, s bár hiányosságaikból kifolyólag tökéletesítésre várnak, máris kiterjesztették az ember-számítógép interfész felhasználó-centrikus áttervezésének lehetőségeit.

Az ember-számítógép kapcsolata

Az ergonómia széles körű elterjedésére és alkalmazására jelentős hatással volt a rohamos komputerizáció és a személyi számítógépek alkalmazásának tömegessé válása. A felhasználó, bár meg lehet az ergonómia fogalmát és jelentését nem ismeri, a gép és a program kezelése során azonnal

érezkeli az ergonómiai megoldások érvényesítésének pozitív hatását, mind a hardver, mind pedig a szoftver kialakításában. A „felhasználó barát” (user friendly) megoldásokat alkalmazó termékek hívták életre a kognitív ergonómia egy sajátos felhasználási területét, a szoftver-ergonómiát, mely főképp az interfész-probléma megoldására fókuszált, a humán intelligencia és a számítógépes programban testet öltött mesterséges intelligencia közötti kompatibilitás megteremtése végett.

A számítógéppel való interakció sok ember számára a mindennapi kognitív tevékenység kontextusának kiemelkedő komponensét képviseli. Norman taxonómiája értelmében olyan író-olvasó kognitív artefaktumként jelölhető meg, amely a felhasználó által nem észlelhető belső reprezentációval rendelkezik, és amely aktív, abban az értelemben, hogy képes modifikálni saját szimbólumrendszerét tartalma függvényében, lehetővé téve a felhasználó számára, hogy ez olvashassa és manipulálhassa reprezentációit, perszisztens változásokat mérve a külső fizikai világra. Egy olyan fizikai objektum, amely az emberi kényelem érdekében volt megtervezve. A legkomplexebb kognitív artefaktumként a következő, pszichológiai szempontból lényeges sajátosságokkal rendelkezik: szimbolikus rendszer manipulálását és interpretálását igényli, különböző reprezentációs szinteket tartalmaz. Ez felveti azt a többszintű kérdést, hogy a felhasználó hogyan dolgozza fel ezeket a réteges reprezentációkat, és rávilágít az adatok és folyamatok reprezentációs rendszeren belüli elkülönítésének fontosságára. A kognitív artefaktumok felhasználhatósága függ az információs struktúrák és azon folyamatok közötti kölcsönhatástól, amely lehetővé teszi a felhasználó számára a hozzáférést ezekhez a struktúrákhoz, illetve ezek manipulálását. A számítógépes rendszerek alkalmazhatóságát Green (Preece alapján, 1990) a „jelölés” és a „környezet” fogalmaival jelöli meg. Az első azon reprezentációs nyelvezet, melyet a felhasználónak meg kell értenie, és manipulálnia kell, a második arra a hozzáférhetőségi eszközre vonatkozik, amely a rendszeren belüli feladatok elvégzéséhez járul hozzá.

A felhasználó, a gépnek a megtapasztalható felületével („user interface”) kapcsolatba kerülve ítéletet alkothat a gép egészéről, és megjósolhatja viselkedését. Ennek alapján két következtetés vonható le: ugyanaz a technikai eszköz különböző felhasználók számára másképpen reprezentálódhat; a gép használata közben végbemenő tanulás során ugyanazon felhasználó számára is változhat a

felületről alkotott mentális reprezentáció. (Izsó és Antalovits, 2000).

A számítógépes rendszerről alkotott mentális modell

Az ember-számítógép kapcsolatának keretén belül a mentális modellt egy olyan gazdag, kidolgozott, koherens struktúráként definiálta Carrol és Olson (1988), mely reflektálja a felhasználó azzal kapcsolatos megértését, hogy mit tartalmaz a rendszer, hogyan dolgozik, és miért dolgozik egy bizonyos módon. Ekképp úgy tekinthető, akár a rendszerrel kapcsolatos elégséges tudás, mely lehetővé teszi a felhasználó számára, hogy mentálisan kipróbálja az elvégzendő cselekvéseket. A mentális modell kulcsvonása, hogy próbamenetként, felfedező inputokkal futtatható és megfigyelhető a futtatás eredményeként létrejövő viselkedés. Az említett szerzők a számítógépről alkotott mentális modelleket három különböző kategóriába sorolták: „helyettesek”, (Young, 1983), „metaforák” (Carrol & Thomas, 1982) és „üveg-doboz” (glass-box) kategóriákba (Du Boulay, O.Shea & Monk, 1981). A *helyettes*, mellyel a későbbiek során még találkozni fogunk, a rendszer azon modellje, mely „utánozza” az input/output műveleteket, anélkül, hogy feltételeznél, hogy az a mód, ahogyan a helyettes betölti ezt a szerepet, hasonlítana a célrendszerben történő feldolgozáshoz. A helyettes ugyanúgy viselkedik, akár a célrendszer, de nem rendelkezik az előbbi kauzális struktúrájához hasonló struktúrával. A *metafora* modell a célrendszer és más rendszerek közötti közvetlen hasonlóságot reprezentálja. A felhasználó egy másik területen szerzett tudását használja fel, hogy megérthesse a rendszert (ilyen metaforákat gyakran alkalmaznak a felhasználók instrukciós kézikönyvei). Az *üveg-doboz* modellek a helyettesek és a metaforák közötti kontinuum közepén helyezkednek el, egyesítve az említett két modell által nyújtotta előnyöket. Sajátossága, hogy utánozzák a helyettesek kvalitását, míg a metaforákhoz hasonló módon szemantikus alapot nyújtanak a rendszer megértéséhez: információt szolgáltatnak a rendszer belső műveleteiről és mechanikájáról. A metaforáktól eltérő módon az utóbbi modell hozzáférhető az instrukciókon keresztül, míg a metaforák spontán módon generálhatóak a felhasználók által. A felhasználóknak a rendszer viselkedésével kapcsolatos tudása hasznosnak bizonyul a rendszerről alkotott mentális modell kialakításának alátámasztása esetén: mindhárom típusú modell támaszt nyújt abban az esetben, amikor a felhasználó tanul, amikor megoldást keres egy problémára, vagy amikor következtetéseket von le a rendszerről (Bibby, 1992).

A mentális modell fogalma és az ember-számítógép kapcsolata azon az elméleti ponton találkozik, ahol a felhasználó géphasználata bevonja a

személy géppel kapcsolatos tudásának egy részét. Ami megkülönbözteti ezt a tudásreprezentációt másoktól, az a reprezentált rendszer zárt, éntartalmú jellegéhez kötődik, mely lehetővé teszi a felhasználó számára, hogy mentálisan szimulálhassa az eszköz lehetséges műveleteit, és hogy megjósolja ennek a viselkedését.

Annak érdekében, hogy ezt a tudást specifikusabban körvonalazhassuk, a mentális modellek analóg modelljéből kell kiindulnunk. Ennek értelmében az ember-számítógép kapcsolatra fókuszáló kísérletek a legkisebb elméleti megszorítás szintjét képviselő mentális modellt alkalmazzák, igazolva, hogy az ember számítógép használata kritikus mértékben függ a személy rendszerrel kapcsolatos meggyőződéseitől. A HCI által involvált ismeretek különböző típusainak specifikálását követően különültek el egymástól a procedurális feladat-cselekvés térképezésével kapcsolatos ismeretek („hogyan kell dolgozni a rendszerrel”) és a „hogyan dolgozik a rendszer” típusú eszközmodell. Ezek a modellek megalapozzák a számítógépes rendszer felhasználó általi alkalmazásának sikerességét, valamint az artefaktum, pontosabban az ember-számítógép interfész megtervezésének a módját (O'Malley & Draper, 1992). Néhány rendszerrel kapcsolatos tudás-forma úgy tekinthető, akár a felhasználók belső reprezentációi és magában az artefaktumban megtestesített, de a felhasználók által, külső reprezentációként kidolgozott reprezentációk közötti megosztott tudás. Ez inkább kontextusfüggő, mint egy általánosítható tudás, és a fentiekkel ellentétben a számítógépről alkotott mentális modellek megosztott jellegét hangsúlyozza a strukturális felépítéssel szemben. Például, Lewis (1986) kimutatta, hogy a felhasználók hogyan alakítják ki a parancsfunkciók modelljeit és magyarázatait specifikus kontextusban, és hogy ezek a magyarázatok mennyire használhatatlanok egy másik kontextuson belül létező parancsfunkciók megjósolására. Elég nehéz megérteni, hogy a rendszer felhasználása hogyan vonja be valamennyi, az alkalmazásához szükséges információ elsajátítását. Ennek a megértése végett a tevékenység *cél-irányított és terv-irányított* természetével kapcsolatos magyarázatokhoz kell folyamodnunk. Ebben a kontextusban Young és Simon (1987) igazolta, hogy a felhasználók viselkedése nem tisztán belső, cél-irányított tevékenység következményeként jelenik meg, hanem cél-irányított és az aktuális fizikai és funkcionális építmény közötti kölcsönhatás eredményeképpen.

Ami megerősíti a rendszerről alkotott modellek megosztott jellegét, az a tény, hogy az ezzel kapcsolatos tudás nem őrizhető meg teljes, koherens modell formájában, hanem megosztható néhány különböző részleges modellen belül. Ebből kifolyólag, a felhasználók különböző mentális modellekkel

rendelkezhetnek az ember-számítógép kapcsolatának keretén belül:

- a tevékenység céljától függően (rutin tevékenység versus hiba diagnózis és korrekció);
- ugyanazon eszköz eltérő aspektusai függvényében (pl. a „cut” és „paste” - vágás és beillesztés - művelete két típusú modell meglétét igényli: a vágólap modelljét és a vágás és beillesztés modelljét);
- ha az eszköznek, itt specifikusan a számítógépnek, több alkotórésze van, vagy ha az eszköz eltérő használata eltérő modellek (rendszerhasználat versus hiba diagnózis), vagy egy modell különböző típusainak meglétét igényli (funkcionális versus strukturális) (diSessa, 1986).

Hutchins (1990) szerint a megosztott kogníció redundáns, s ha elemzés alá vetünk egy olyan kooperatív jellegű tevékenységet, mely bevonja a hipertextuális rendszerekben (pl. ilyen az internetes szövegtest) való navigációt, akkor ez a redundancia számos előnnyel jár. A kooperatív jellegű feladatokban a tudás alapvetően és kölcsönös módon megosztott, de anélkül, hogy átfedések történnének; ez a típusú disztribúciós minta valójában igen ritka, meghibásodásra való érzékenységből kifolyólag (pl. ha a hipertextuális rendszerek egyik felhasználója valamilyen hibás műveletet végez el, az egész rendszer meghibásodhat). A megosztott tudás ezen felfogása rendelkezik néhány implikációval a kezdők és a tapasztalt felhasználók közötti különbségek természetére vonatkozólag. A kezdő felhasználók nem rendelkeznek elégséges tudással arra vonatkozólag, hogy a rendszer mit tud tenni annak eldöntése végett, hogy mit szükséges elsajátítani és mit nem. A tapasztalt felhasználók megengedhetik maguknak, hogy bizonyos értelemben ugyanannyit tudjanak, akár a kezdők, amiben viszont különböznek ezektől, hogy tudás-reprezentációik a rendszerrel kapcsolatos tapasztalatok eredményeként jelentkeznek. Így néhány információ internalizált, míg a rendszer használatának megtanulása redundánssá válik, és olyan reprezentációkat érvényesít, melyek szükségesek a rendszerrel való interakcióhoz.

Johnson-Laird elméleti megközelítése értelmében az artefaktum felhasználója két mentális reprezentációt használ fel (Preece alapján, 1990):

1. Az artefaktum reprezentációját. (pl. szöveg esetén ez a propozicionális reprezentáció)
2. Az artefaktum által reprezentált világ reprezentációját. (pl. a szöveg esetén ez az analógiai modell).

Amennyiben az artefaktum szöveg, a tartalom (artefaktum versus reprezentált világ) és a típus (propozicionális versus analógiai modell) közötti

megfelelés nem minden artefaktum esetén érvényes; ami mégis konstans marad a kettős „iker”-reprezentáció szükségessége (pl. a térképhasználat bevonja a térképről alkotott mentális reprezentációt és a feltérképezett terület mentális reprezentációját).

Johnson-Laird elmélete valójában egy sajátos artefaktummal, a szöveggel való interakció mentális modell elmélete. A Norman által javasolt reprezentációs taxonómia értelmében a szöveg relatíve egyszerű abban az értelemben, hogy reprezentációs szerepei meg vannak osztva valamennyi kognitív artefaktum által. Ez azt jelenti, hogy Johnson-Laird elméletének aspektusai valamennyi kognitív artefaktum esetén érvényesek, de elmélete kiterjesztésre szorul, ha komplexebb reprezentációs sajátosságokat akar megmagyarázni. Az artefaktum reprezentációja ez esetben lehetne az eszköz (számítógép) reprezentációja, mely lehetővé teszi a működési procedúrákkal kapcsolatos következtetések levonását. Ennek az alapvető előnye az, hogy az eszközhasználati procedúrák megtanulásának kontextusában a működés hogyanjával kapcsolatos tudás nem más, mint a rendszer belső működéséről kialakított tudás, lehetővé téve a felhasználó számára, hogy az eszközhasználat módját pontosan kikövetkeztesse. Ebből a felhasználói eszköz modellből kiindulva megfogalmazható néhány gyakorlati jellegű javaslat arra vonatkozólag, hogy mikor és milyen típusú eszközmodell információk taníthatók meg a felhasználók számára az eszközről:

- Az eszközmodellel kapcsolatos információknak alá kell támasztaniuk a pontos és specifikus kontroll műveletekről alkotott következtetéseket. Ekképp akkor, amikor a felhasználókat az általános princípiumokra tanítják, a metaforáknak vagy az analógiáknak alacsony értékük lesz, mivel ezek kevesebb valószínűséggel támasztják alá a következtetéseket.
- A releváns „hogyan működik” - típusú tudás nagyon felületes és hiányos, mivel a felhasználó nem igényli a rendszer teljes megértését annak érdekében, hogy képessé váljék a műveleti procedúrák kikövetkeztetésére.
- Az eszközmodell megtanítása nem minden esetben bizonyul hasznosnak; ez attól függ, hogy az aktuális feladathelyzetben a felhasználó igényli-e a procedúrák kikövetkeztetését és a kiegészítő információkat (pl. explicit instrukciók) annak érdekében, hogy kikövetkeztesse a procedúrákat.
- Az eszközmodell megtanulásának és felhasználásának megvannak a maga hátrányai. Azaz a modellel kapcsolatos tudás félreértésekhez és torzításokhoz vezet, mint bármilyen jellegű tudás. Ha a felhasználónak megtanít-

tanak egy modellt, de a felhasználó hibásan tanulja ezt meg, akkor helytelen következtetéseket fog levonni a továbbiakban az eszközről, a teljesítmény pedig romlik (Kieras & Bovair, 1984).

Moran (1983) a számítógépes rendszert önmagában véve konceptuális világnak tekintette, kihangsúlyozva azt, hogy a felhasználónak le kell fordítania a rendszer nyelvezetére azokat a cselekvéseket, melyeket el akar végezni. A feladat elemzés technikája – az ETIT elemzés – írja le, hogy hogyan van meghatározva a „külső feladat”, függetlenül a rendszertől, és hogyan történik ennek „belső feladattá” való átalakítása (pl. a szövegszerkesztésben a mondat törlés, „delete sentence”, átfordítható a „lánc -kivágás”, „cut string”, és a „sor -kivágás”, „cut line”, kombinációjára). A problémater elmélete értelmében a felhasználók két különböző állapotot építenek fel és őriznek meg: ezek az eszköztér és a céltér, az előbbi az eszköz (számítógép), az utóbbi a reprezentált világ lehetséges állapotait reprezentálja. A számítógépes rendszer felhasználójának ismernie kell a két konceptuális tér közötti megfelelést vagy szemantikus térképet. A számítógép, mint egy olyan kognitív artefaktum, amely mind belső, mind pedig felületi reprezentációt használ, tipikusan gazdagabb mentális modellek felépítését igényli, melyekben az eszköztár felöleli a belső reprezentáció (céltér) aspektusait, a belső „folyamatok” paramétereinek konceptuális struktúráját. A felhasználók céltere (arról alkotott modelljeik, hogy az eszköz mit reprezentál) hatással van az eszköztérben történő feladatmegoldásra. A felépített mentális modelleknek explicit módon kell reprezentálniuk az artefaktum és a reprezentált világ közötti kapcsolatot, függetlenül attól, hogy a reprezentált világban tett módosításoknak vannak-e vagy nincsenek fizikai megnyilvánulásai.

Young (Tauber révén, 1988) a rendszerről alkotott mentális modellek két típusát vezette be: a *helyettes* és a *térképezést*. Amíg az előbbi egy analógiaforma, addig a térképezés olyan mentális modellnek tekinthető, amely a különböző feladatokról a rendszer eltérő aspektusáig térképezi az utat. A feladat-cselekvés térképezés modellálja a mentálisan reprezentált feladat és annak a rendszer fizikai felületén való cselekvési módja közötti közvetlen kapcsolat mentális reprezentációját.

A térképezések a modellt egy erősen feladat-orientált felfogás középpontjába helyezik, így figyelmen kívül hagyva a rendszer belső működésének helyettes modelljét. Ez az „elfogult” nézőpont megkérdőjelezhető, amennyiben folytatjuk a már említett vágólap, vágás, beillesztés – példánkat. A feladat-cselekvés térképezések figyelmen kívül hagyják a vágólap viselkedésének létezését, így, a csak feladat-cselekvés térképezést kidolgozó felhasználó képtelen lesz teljes mértékben kihasználni a vágólap nyújtotta előnyöket. A helyettes

modell, a rendszer egy láthatatlan komponense esetén, jobb magyarázattal szolgál. Annak érdekében, hogy a helyettes modell által nyújtotta előnyöket teljes mértékben kihasználhassuk, olyan fogalmakban kell reprezentálnunk, melyek segíthetnek a feladat néhány részének lokalizálásában; a rendszer komponensei azon szerepek, vagy célok értelmében írhatóak le, melyeket betöltenek, illetve szolgálnak. A vágólap úgy fogható fel, mint egy olyan objektum, ahová elhelyezhető egy sor és ahonnan beilleszthető ennek a másolata a szövegbe. Ezek az utóbbiak pedig olyan láthatatlan gépműveletekként foghatóak fel, melyek átteszik a sort a szövegből a vágólapra úgy, hogy kicserélik a vágólapon levő régi sort, amennyiben létezik ilyen. Ahogy a példa mutatja a mentális modell nem mondható sem tisztán helyettes, de sem térképezésnek jellegűnek.

A mentális modellek egységesített megfogalmazása értelmében, a számítógép használata közben egy, a „fejben lévő nyelvezet”-ről beszélhetünk (Tauber, 1988), amely keretén belül konceptuális struktúrák reprezentálódnak. Norman célrendszere (1983) négy típusú modellt különít el:

1. A felhasználónak rendszerről alkotott mentális reprezentációja.
2. A rendszer leírását célzó tervezői konceptuális séma.
3. A felhasználónak a rendszer által bemutatott képe.
4. A pszichológusoknak a felhasználó mentális modelljéről alkotott konceptuális modellje.

Norman konceptuális modellje a hipotetikus ideális felhasználó teljes konceptuális modelljeként kezelhető. Az általa kezelt idealizált kontextusban, a design-nak a konceptuális modellre kell támaszkodnia. Ez a konceptuális modell képes irányítani az ember-számítógép teljes interfészét, ekképp a felhasználónak a rendszerről kialakított képe konzisztens, összetartó és intellektualizálható. Ez az a rendszerkép, amelynek konzisztens módon meg kell határoznia a rendszerrel való összes műveletvégzést, a rendszer megtanulásának és megtanításának módozatát. A felhasználónak megtanított konceptuális modellnek három kritériumot kell betöltenie: a *megtanulhatóságot*, a *funkcionalitást* és a *felhasználhatóságot* (Kammersgaard, 1988).

Egy rendszer megtervezése során elsősorban a felhasználó konceptuális modelljét vesszük figyelembe, mely nem más, mint egy olyan fogalomkészlet, melyet a személy fokozatosan sajátít el annak érdekében, hogy megjósolhassa a rendszer viselkedését. Egy felhasználói modelltől van itt szó, mely lehetővé teszi a személy számára, hogy megérthesse a rendszert, és hogy kölcsönhatásba lépessen ezzel. A rendszer tervezőjének az elsődleges

feladata eldönteni, hogy melyik a felhasználónak a rendszerről alkotott legkíváncsabb modellje, abból az egyszerű okból kifolyólag, hogy ennek megfelelően változtassa meg a rendszer funkcionálitását.

A felhasználók mentális modelljeivel kapcsolatos ismeretek – hogyan építik fel ezeket, hogyan alkalmazzák, és mely modellek vezetnek sikeres felhasználó-rendszer interakcióhoz – szignifikáns módon hozzájárulhatnak a rendszer és az ezekhez társuló instrukciós anyagok megtervezéséhez. A mentális modellekre fókuszáló empirikus kutatások elsődleges célja a felhasználók modelljeinek a megragadása, létrehozási fázisainak, komponenseiknek és viselkedésbeli megnyilvánulásai azonosítása. A kutatások keretén belül összegyűjtött adatok a felhasználó aktuális tudásának nem-mechanisztikus formában való leírásához szolgálnak, mely aztán hozzájárul a tudás és/vagy a rendszer megtervezéséhez és a „jó” felhasználói modell alátámasztását szolgáló gyakorló anyag és eszközök létrehozásához.

A mentális modellek megragadásának és kutatásának módszerei az ember-számítógép kapcsolatában

A felhasználók mentális modelljeinek megragadásához kapcsolódóan a következő metodológiai problémák merültek fel az eddigi kutatások során:

A teljesítmény adatainak túl-interpretálása.

Az a feltételezés, miszerint azok a felhasználók, akiket a rendszer használatára egy előre meghatározott modell alapján tanítanak meg, jobban teljesítenek a rendszer keretén belül elvégzendő feladatok során, összehasonlítva egy olyan felhasználó csoporttal, akik nem kapnak előzetes modell jellegű támaszt, bár több tanulmány során beigazolódott, mégsem erősítette meg a teljesítmény és a felhasználói modell közötti kapcsolatot. A további kutatások során, Borgman (1986) és Briggs (1988) (Sasse alapján, 1992) azt találta, hogy azok a felhasználók, akik a számítógép használatát a modellre való vonatkoztatás hiányában tanulják meg, felépítenek egy sajátos, egyéni modellt, azok pedig, akik modell alapján tanulnak, nem szükségszerűen adoptálják ezt. A felhasználók modell-építése függ az előzetes tudástól és tapasztalattól. Következésképp, a teljesítmény adatai nem használhatók önmagukban véve a mentális modellek tanulmányozásában, kvalitatív adatgyűjtésre is szükség van.

Az ökológiai validitás hiánya

Három okból kifolyólag jelentkezik: az alanyok típusának, a felhasznált eszköznek és a kísérleti forgatókönyveknek köszönhetően. A modell felépítésének és kidolgozásának tanulmányozása ál-

talában a *kezdő felhasználók* mintájára fókuszált, bár a mentális modell elméletek valamennyi felhasználó csoportot le kell fedniük. A *kísérleti forgatókönyvek* megtervezése során a kísérletvezetők arra törekcsenek, hogy kontroll alá helyezzék és/vagy kizárják a tervezettől eltérő, más lehetséges változók hatását. Ez egy nagyon nehezen elérhető cél, mivel még akkor is, ha a felhasználó-rendszer interakciója szűk kereteken belül strukturált, a felhasználók olyan helyzeteket fognak létrehozni az interakció során, melyek befolyásolni fogják aztán a kísérletvezető részéről jövő válaszokat és a felhasználóval való interakcióját. Amennyiben mesterséges eszközöket használtak a kutatásokban a számítógépek helyett, általánosítási problémák merülhetnek fel a kapott eredményeket illetően, hiszen ezek az eszközök nem valószínű, hogy eléggé komplexek lennének, a valósághú számítógépes rendszerhez viszonyítva, a felhasználók pedig a tanulmányozott feladat-kontextus nélkül építenék fel mentális modelljeiket. A mesterséges eszközökkel tevékenykedő alanyok eltérő módon építik fel előzetes tudásukat, tapasztalataikat és a doménium specifikus terminológiát, mint a számítógépes rendszereket használó alanyok.

A populációból vett minta kis mérete.

Alternatív magyarázatok lehetősége.

Ebben az esetben újra a felhasználók modelljein kívül eső egyéb faktoroknak a teljesítményre való hatását kell nagyító alá vennünk, kizárva az alternatív magyarázatok lehetőségét a kutatás eredményeinek az interpretálása során.

A hangos-gondolkodás technikai és a verbális protokollok közül az első az ember-számítógép interakciójának keretén belül volt kidolgozva, mely során a felhasználónak, a rendszerrel való interakciója közben, a kísérletvezető bátorításának hatására, verbalizálnia kell gondolatait, valamint a rendszer viselkedéséről és a felferült hibákról alkotott következtetéseit. A kapott magyarázatok alapján, melyek audio-, videofelvevők és verbális protokollok révén regisztráltak, a kísérletvezető megérti a felhasználó mentális modelljét.

A protokollok bár informatívak, hiányosak és hibás információt nyújthatnak, mivel az emberek képtelenek teljes verbális magyarázatot adni gondolkodási folyamataikra, lévén, hogy a felhasználói modell felépítése tudatalatti folyamat. A verbális protokollok során a felhasználók megpróbálják racionalizálni a magyarázandó viselkedéseiket, vagy azt közlik csak, amit a kísérletvezető hallani akar, vagy pedig a kísérletvezető finom verbális és nonverbális kulcsszavainak a befolyása alá kerülnek.

Az „On-line” protokollok megbízhatósága a felhasználóktól kapott magyarázatokkal szemben az-

zal indokolható, hogy regisztrálják mind a felhasználó, mind pedig a rendszer viselkedését az interakció ideje alatt. Ez a módszer, bár pontos képet nyújt a felhasználó és a rendszer viselkedéséről, semmit nem mond a viselkedés miértjéről, viszont az előbb említett verbális protokollokkal együtt elégséges képet nyújthatnak a felhasználók modelljeiről.

Az említett módszerek nyújtotta előnyök és hiányosságok alapján kísérleteket tettek olyan forgatókönyvek megtervezésére, melyek érvényesebb és megbízhatóbb adatokhoz és következtetésekhez juttatnak a felhasználói modellek létrejöttét, természetét és viselkedésbeli kivételéseit illetően.

Forgatókönyvek a felhasználó mentális modelljeinek tanulmányozása során

A felhasználó megfigyelése a rendszer használata közben.

A forgatókönyv a következőképpen zajlik: a kísérletvezető válaszol a felhasználó által feltett, rendszerrel vagy programmal kapcsolatos kérdésekre, az interakció során végig ösztönözve ennek a számítógéppel való tevékenységét. A kísérletvezető a következő szabályok szerint jár el: ha a felhasználó a feladatmegoldás eljárásáról kérdezi a kísérletvezetőt, az először visszautasítja a megoldási procedúrák közlését. Ehelyett feltesz egy olyan jellegű kérdést, amely egy hasonló feladat előzetes megoldásában használt procedúrára világít rá. Amennyiben ez sem segít a felhasználónak a feladatmegoldásban, úgy a kísérletvezető bemutatja a megoldási procedúrát. Abban az esetben, ha a felhasználó elkövet egy hibát, a kísérletvezető előbb várakozó állásból figyel, hogy a felhasználó tesz-e valamit a hiba kijavítása érdekében, ha pedig ez nem vette észre a hibát, úgy a kísérletvezető figyelmezteti a felhasználót, és kérdések alapján rávezeti arra, hogyan vegye át újra és végezze el a feladatot. Bármely esetben, amikor a felhasználó egy olyan magyarázatot ad, amely valamilyen formában a felhasználó mentális modelljére utal, a kísérletvezetőnek bátorítania kell a felhasználót arra, hogy részletezze megjegyzéseit.

Ez a forgatókönyv jól strukturált, részletes információ megszerzését teszi lehetővé, egyedüli hátránya, hogy a felhasználók a feladatteljesítés nyomása alatt vannak mindvégig.

A felhasználónak rendszerről alkotott magyarázata.

A forgatókönyv, az előbbihez hasonló módon két személyt von be, azonban itt két „felhasználó” jelenlétére van szó; az egyik egy képzési periódust követően (a tulajdonképpeni felhasználó) bemutatja a másik személynek (bevonat kísérletvezető) a

rendszer vagy a program kezelésének a képzés során elsajátított elméleti és gyakorlati jellegű vonatkozásait. A forgatókönyv előnye az általa biztosított természetes kontextus által nyújtott prioritásokban és a konceptuális tudás megragadásának lehetőségében rejlik.

A rendszer viselkedésének felhasználó általi előrejelzése

Az elsajátított alaptudás és szabályrendszer függvényében a felhasználónak válaszolnia kell a rendszer viselkedésének megjósolására vonatkozó kérdésekre, és létre kell hoznia a program futtatásához hozzáadható szabályokat. Amennyiben a szabályok nem teszik működőképpé a rendszert, úgy a kísérletvezetőnek bátorítania kell a felhasználót a szabályok továbbkeresésére. A forgatókönyv nagyon jó belátást nyújt a felhasználó rendszer-megértésébe. A rendszer viselkedésének a megjósolása és a felhasználók által ajánlott módosítások lehetővé teszi annak az ellenőrzését, hogy a felhasználók rendelkeznek-e a rendszer helyettes modelljeként leírható reprezentációival.

A rendszer felhasználó általi leírása és alkalmazása

Ebben a forgatókönyvben (a felhasználónak definiálnia kell a rendszert vagy a programot, aztán el kell végeznie egy pár feladatot) bár az interakciós folyamat magasan strukturált, nem nyújt a kísérletvezető számára alkalmat a felhasználó mentális modelljének a megragadására, esetleg a térképezéses modell tanulmányozására nyújt lehetőséget.

A felhasználó megfigyelése a rendszer tanulása közben

Konstruktív interakciós technikát alkalmaz (kooperáló kísérletvezetőket von be), vagyis párosítja a felhasználókat a rendszer kutatása érdekében. Minden párban egy felhasználó és egy kooperáló kísérletvezető vesz részt: a felhasználó közvetlen módon dolgozik a rendszerrel, míg a kísérletvezető a kézikönyvben lévő információkat tanulmányozza. A rendszerrel kapcsolatos kérdésekre adott felhasználói válaszok részletes elemzése információt nyújthat a felhasználói modell rekonstruálásáról.

A konstruktív interakciós technikára alapozó forgatókönyv a leghatékonyabb a felhasználó modelljének a megragadása szempontjából, de több erőfeszítést és előkészületet igényel, mint a magasan strukturált megközelítés (a felhasználó megfigyelése a rendszer használata közben). Mindazonáltal, megéri az erőfeszítést, amennyiben a megragadt tudás struktúrája és tartalma felhasználható a felhasználói modell megértéséhez.

Az első forgatókönyv mesterkélt és korlátozó jellegű, mivel a felhasználó modelljeivel kapcsolatos specifikus hipotézisek tesztelését támasztja alá. A rendszer viselkedésének a megjósolása és a felhasználók által alkalmazott módosítások révén lehetővé válik a helyettes modell tesztelése, míg a felhasználók rendszerről alkotott konceptuális tudásának a körvonalazása a térképezéses modell megragadását támasztja alá.

A bemutatott forgatókönyvek említett alkalmazhatósága számos kutatás során beigazolódott. A kutatások elemzéseiből kitűnik, hogy a felhasználók által elkövetett hibákra és az általuk újrafelfedezett procedúrákra fókuszálva, képet kaphatunk a felhasználói modell rekonstrukciójáról.

Hol hasznosítható a felhasználói modellekről való tudás?

A felhasználónak a számítógépes rendszerről alkotott mentális modelljeiről való tudás elsősorban a már említett interfész-probléma kognitív jellegű megoldásában nyer alkalmazást. Az ergonómia hagyományos, „top-down” design szemléletét fokozatosan váltja fel a „bottom-up” szemlélete, mely a felhasználóknak az interfész fejlesztési folyamatába való bevonását hangsúlyozza. Partecipáció során a felhasználó részévé válik a tervezői csapatnak, nemcsak a fejlesztés eredményének menet közbeni tesztelésében (early prototyping) vesz részt, de a felhasználói interfész végleges formájának értékelésében is. A felhasználói tesztelés során nyert információk nélkülözhetetlenek, azonban a rutinszerűen alkalmazható módszerek hiánya miatt nehézségekbe ütközik, a leendő felhasználók megnyerésével és közreműködésével hozzájutni a megbízható és a tervezésben hasznosítható információkhoz.

Az említett forgatókönyvek és módszerek, melyek a felhasználó modelljeinek a megragadását teszik lehetővé, kiegészítődnek azzal az adatgyűjtő és feldolgozó keretrendszerrel, mely az adatokat a kiértékelés és elemzés céljából egyszerre, párhuzamos, szinkronizált formában jeleníti meg. A következő adattípusokkal egészíthetjük ki a modellek kutatásának a lehetőségeit:

- billentyűszekvenciák, egér-klikkelések;
- videofelvételek;
- fiziológiai változók;
- checklist-ek;
- introspekció;
- visszaemlékezés;
- szakértői értékelés;
- kognitív modell állapotjellemzői.

Ezek együttesen az ember-számítógép interakció legcélszerűbb és legteljesebb rögzítését teszik

lehetővé, annak érdekében, hogy az interakció célszerűen kiválasztott legfontosabb történései utólag „időben szinkronizáltan pontosan rekonstruálhatók és elemezhetők legyenek” (Izsó és Antalovits, 2000).

A mentális modelleknek az interfész-tervezésben való felhasználása nehézségekbe ütközik abból kifolyólag, hogy a modellek nehezen megfoghatók, hiszen az ajánlott technikák alkalmazhatósága korlátozott, belső inkonzisztenciákat tartalmaz, inkább magyarázó, mint előrejelző jellegűek (az általuk produkált szimptómák alapján identifikálhatók), a megragadásuk folyamata informatívabb, mint maguk a modellek (a folyamat során nyerhetünk információkat az interfész problémákról). Ezenkívül nem nyújtanak magyarázatot a felhasználó-rendszer interakciójának valamennyi aspektusáról, mely megakadályozza ennek az átfogó értékelését és megtervezését (Leiser, 1992).

Szükség van egy olyan érvényes, megbízható módszerre, mely képes a felhasználó mentális modelljének a megjósolására. A modellekkel kapcsolatos kutatások post hoc jellegűek; a rendszer fel van építve, létezik, a felhasználóknak az a feladatuk, hogy interakcióba lépjenek ezzel és olyan adatokkal lássák el a kutatókat, melyek lehetőséget nyújtanak modelljeik azonosítására. Így véghezvihető egy olyan tervezési folyamat, mely révén elkerülhetők a rendszer nem megfelelő modelljéből származó problémák. Ami még ebben a kontextusban előnyös kimenetelű lenne az, ha megjósolhatnánk egy átlagos felhasználói modellt, a felhasználói interfész specifikálásából kiindulva, ekképp kizárva a felhasználói nehézségeket, még a költséges és időigényes implementálásokat megelőzően

Irodalomjegyzék

- Eysenck, M. W. & Keane, M. T. (1997). *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Flanagan, O. (1992). *The Science of Mind*. Bradford Books. MIT Press, Massachusetts.
- Gilett, G. (1992). *Representation, Meaning and Thought*. The Calendon Press, Oxford.
- Izsó, L. & Antalovits, M. (2000). Bevezetés az információ-ergonómiába. Emberi tényezők az információs technológiák fejlesztésében, bevezetésében és alkalmazásában. 1. Sz. Tanszéki példány. Budapest.
- Kim, H. & Hirtle, S. C. (1995). Spatial metaphors and disorientation in hypertext browsing. *Behaviour & Information Technology*. vol. 14, 4. sz., 239 – 250

- Kuyper, M. (1998). *Knowledge engineering for usability. Model-mediated Interaction. Design of Authoring Instructional Simulation.*
- Neisser, U. (1984). *Megismerés és valóság.* Gondolat, Budapest.
- Patel, S. C., Drury C. G. & Shalin V. L. (1998). Effectiveness of expert semantic knowledge as a navigational aid within hypertext. *Behaviour & Informational Technology.* vol. 17, 6. sz., 313 – 324
- Perner, J. (1993). *Understanding the Representational Mind.* MIT Press MA, Cambridge.
- Szekely, P. (1994). *User Interface Prototyping: Tools and Techniques.*
<http://www.cs.vu.nl/martijn/gta/uid.html>.
- Preece, J. & Keller, L. (1990). *Human-Computer Interaction.* University Press. Cambridge.
- Preece, J. (1985). *Human-Computer Interface.* The Role of Prototypes in the User Software Engineering Methodology.
- Rogers, Y. Rutherford a. & Bibby P. A. (1992). *Models in the Mind. Theory, Perspective and Application.* Accademic Press. London.
-

CIGÁNY TANULÓK FELZÁRKÓZTATÁSI LEHETŐSÉGEI

ALBU MÓNIKA

*Babes–Bolyai Tudományegyetem (Kolozsvár),
Pszichológia és Neveléstudományok Kar,
Pszichológia szak, II. évf.*

e-mail: albumoni@hotmail.com

Bevezetés

„Kisebbségi helyzetben levő etnikumok esetében sokan bizonyítottak veszik, hogy alkatuknál fogva másképp reagálnak, mint az euro-amerikai kultúra tagjai. Rendszerint nem reagálnak pozitívan a lehetőségeikre. Vonzódásukat a semmittevés iránt, a szakértelem hiányát, a bémunkától való idegenkedésüket az igénytelenségüknek, rendkívül korlátozott társadalmi és gazdasági látókörüknek, pusztán csak a létfenntartásra irányuló mentalitásuknak, önelégültségüknek, nemtörődöm életfelfogásuknak, valamint annak terhére róják, hogy egyetlen törekvésük a gondtalan élet biztosítása. Néha megemlítik, hogy az alultápláltság, a roppant alacsony életszínvonal csökkenti e kisebbségek életerejét, ez hatással van a munkakedvükre és teljesítménymotivációjukra, nem tudnak és nem akarnak intenzíven dolgozni”.

(Myrdal, 1974)

Íme szemléletünk a kisebbségekről, szűkebb értelemben a cigányságról, hiszen a cigányság Európa egyetlen valódi „európai” kisebbsége. És mit figyelhetünk meg a gyerekeknél? – A szociális inadaptáció már náluk is megjelenik, akadályozva iskolai teljesítményüket. Ezek a gyerekek saját etnikumuk normáihoz megfelelően alkalmazkodnak, de ezek a normák, életstílusuk sok szempontból különbözik a „többség” társadalmától, így a cigánygyerekek az iskolába lépve számára teljesen idegen és érthetetlen normavilággal kerül szembe, mely megnehezíti és egyes esetekben lehetetlenné is teszi a szociális adaptációt. Így kerülnek ők a „nehézen nevelhető” vagy a „problematikus gyerekek” kategóriájába, hiszen alkalmazkodási, beilleszkedési nehézségekkel küzdenek. A nehezen nevelhetőség lényegében a szocializáció zavara. A viselkedési zavar különböző formái azt jelzik, hogy az iskola által közvetített társadalmi–közösségi célok, értékek, követelmények belsővé válásának folyamatában akadályok, meg nem oldott konfliktusok keletkeznek. Ilyenkor szükséges az okok feltárása és kiküszöbölése, s a pedagógiai tevékenység célszerű megtervezése és megszervezése.

Az iskolai sikertelenség okai cigány gyerekekénél

Különböző szakemberek más és más magyarázatokkal szolgálnak a cigánygyerekek iskolai sikertelenségére, azonban ez a probléma nem vezethető vissza csupán egyetlen okra. Többszörös meghatározottságról van szó; az okok egymásra épülnek és összefonódnak, ezért nehéz azokat szétválasztani. A lehetséges okok között szerepel az alacsony tanulási motiváció, az eltérő szocializáció, a rossz szociális helyzet, a nyelvi hátrány, a cigánysággal szembeni előítéletek, az iskolán belüli szegregáció, s az alkalmazott programok és pedagógiai módszerek alkalmazatlansága – melyek közül néhányat itt megvizsgálunk.

A cigánygyerekek szocializációs jellemzői

Az elemzők az iskolai kudarcok egyik meghatározó okaként a cigánygyerekek gyenge iskolaerrettőségét emelik ki, vagyis a családi szocializáció elégtelenségét (Radó, 1997). Kétségtől, hogy az iskolába lépő cigánygyerek más, mint a többi gyerek, és ebbe a másságba – a tényleges szocializációs különbségek mellett – előítéleteink és sztereotípiáink is beleszólnak. A szocializációs probléma nem abban jelentkezik, hogy a gyermek „rosszul” szocializálódik a saját csoportjában, hanem inkább arról van szó, hogy az „össztársadalmi” szocializációs követelmények mások, mint a cigányság saját etnikai csoportján belüliek. A szocializáció magába foglalja az érzelmi hatásokat, melynek közvetítője a kommunikáció, illetve annak a szocializációban kitüntetett formája, a metakommunikáció. Döntő jelentőségű a 0–6 éves kor, valamint a serdülőkor, mivel az érzékenység minden téren való megnövekedése kedvez az érzelmi–érzelmi szociális hatások felvételének. Ugyancsak a szocializáció segíti a megfelelően szabályozó énfunkciók kialakulását.

A cigánygyerekekénél *korai családi szocializáció* figyelhető meg, melynek jellegzetességeit Oppelt Katalin (1996) a következőképpen foglalta össze:

- A család életének strukturálatlansága miatt az időfogalom nem, vagy alig alakult ki.
- A kényeztetés és féltés együttes hatására a gyermek életéből kimarad a szeparációs félelem és a dackorszak, s ez érinti az önkontrollt is.
- A szociális tér és ingerek gazdagsága nyugodt érzelmi környezetet biztosít.

- Az érzelmek, indulatok kinyilvánítása nincsen akadályoztatva.

Tehát nem a cigánygyerekek adottságaival van baj. A másféle képességek kialakulásának okai között szerepel a sajátos szociokulturális közeg, a (nem cigányokéhoz képest) más tulajdonságokat előnybe helyező nevelés, az eltérő nyelvi – kommunikációs közeg, az iskola számukra sokszor követelhetetlennek, értelmetlennek tűnő szabályrendszere, s a másféle célok, motivációk és lehetőségek

Tanulási motiváció

Mindettől a cigánygyerekek *alacsony motivációjának* problémája sem független. A család és az iskola világa közötti hatalmas különbség, s a gyermekek személyiségétől idegen elvárások rombolóan hatnak a gyermekek önképére. A motivátlansággal kapcsolatos vélemények azonban megoszlanak az irodalomban. A motivátlanság egyes szerzők szerint már a családban kialakul, mert az iskolában megszerezhető tudás értéke a cigány családok életében alacsony, és a munkanélküliség hatására egyre jobban le is értékelődik. Ehhez a folyamathoz az is hozzájárulhat, hogy a szülők átörököltik az iskolával kapcsolatos negatív attitűdjeiket, melyek saját iskolai kudarcaik hatására alakultak ki. Más vélemények szerint a gyerekek az iskolában válnak motivátlanná, mert a tanuláshoz való pozitív viszony kialakulásához szükséges sikert az iskola nem képes biztosítani ezeknek a tanulóknak (Hegedűs, 1993). A motívumok közül itt először a teljesítménymotivációt szükséges kiemelni, másodsorban pedig az iskolával kapcsolatos motívumokat. A motívum mechanizmus, és nem cél, sem ok, mert megjelenési formái nem azonosak azzal, ami kiváltja őket, sem pedig azzal, milyen irányban mozgatják a gyerekeket. A motívumok összefonódnak, és más külső, valamint belső tényezők is hatnak rájuk; összefüggésrendszerben jelentkeznek, nem függetlenül és izoláltan.

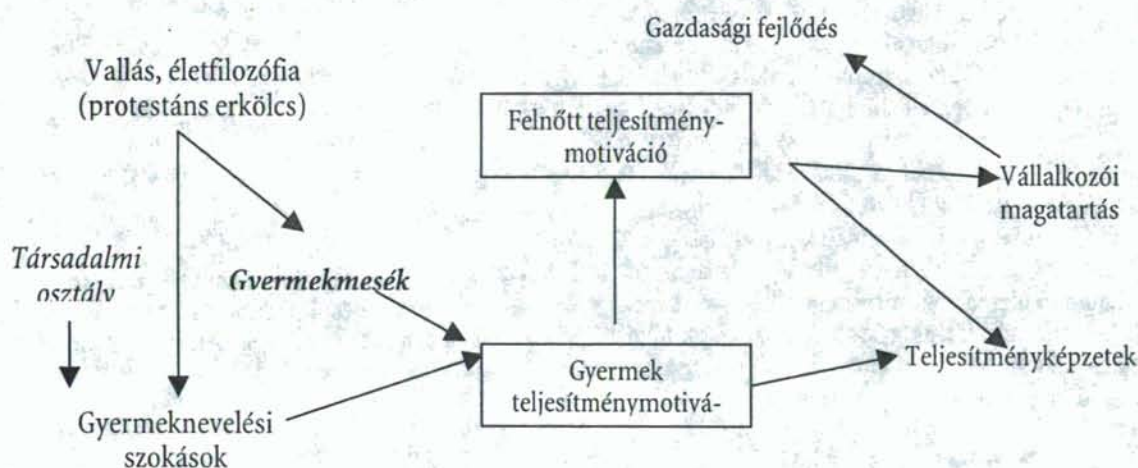
Az 1. ábrán bemutatott elmélet (McClelland, 1961) elegendő arra, hogy elképzeljük a feladat komplexitását és kölcsönös függőségi rendszerben való megjelenését. Minden olyan program, mely az ábrán található rendszerek és alrendszerek *mind-egyikével* foglalkozik, csak a következő nemzedék életében mutatja majd hatását.

Amikor a cigánygyerekek iskolai, tanulási motiválásáról van szó, akkor egyben a cigányság helyzetéről és helyzetének távlati javulásáról is szó van. Motiválni és ösztönözni két párhuzamos úton lehet – s kell is. Az egyik a multikulturalizmus elismerése, a pozitív diszkrimináció; a másik a kontaktus felvétele a közösséggel (például a családdal).

Mindez arra figyelmeztet, hogy nem szabad kritikátlanul elfogadnunk a cigánygyerekek motivátlanságának téves tézisé: motiválhatók ők is. A kérdés azonban részben a cigányságon belüli relatív státussal is összefügg.

Nyelvi hátrány

A cigány tanulók felzárkóztatásának egyik legfontosabb célja az, hogy nyelvi értelemben is „oktatható” állapotba hozza őket. Főleg az óvodába nem járt cigánygyerekeknél pecsételi meg iskolai pályafutásukat a nyelvtudás hiánya. Az általános iskolában két kritikusnak számító időszak van számukra. Az egyik az iskola első két éve, amikor a gyermeknek nyelvi dominanciaváltáson kell átmennie, a másik az alsó és felső tagozat közti váltás, amikor a szaktantárgyak terminológiájának az elsajátítása a kidolgozott nyelvi kód szóképletének elsajátítását követelik meg a gyerektől. A nyelvi dominanciaváltás valójában *részleges asszimilációt* jelent, mert a kiegyensúlyozott kétnyelvűség kialakulásának nincs meg az alapvető föltétele – hiszen a közoktatás gyakorlata felől nézve a cigány nyelv fejlesztésének nincsenek meg a feltételei. Réger Zita (1978) vizsgálatai így azt bizonyítják, hogy a tanulók integrált oktatása nyelvi hátrányaik felszámolá-

1. ábra-A teljesítménynevelés összefüggései McClelland nyomán

sában sikerebb, mint a cigányosztály.

Mint már említettem, az okok összefüggnek egymással; szétválasztásuk mesterséges volna. Az alacsony szociális státusból, a hátrányos helyzetből például egy másfajta nyelvi hátrány is adódik: a cigánygyerekek nem élnek a formális nyelv használatával, csak a nyilvános nyelvet alkalmazzák. Bersteini fogalmakkal élve (Bernstein, 1961) ezek a gyerekek *korlátozott nyelvi kóddal* dolgoznak, s ha el is sajátítják az adott (idegen, második) nyelvet, fogalmaik kevésbé lesznek általánosítottak és elvontak.

A cigánycsalád struktúrája a gyermek fejlődése szempontjából nézve kevésbé formálisan szervezett, mint a nem cigány családoké. A tekintély gyakorlása nem kapcsolatos a jutalmak és a büntetések állandó rendszerével, hanem gyakran önkényesnek tűnik. A távlati célok specifikus természetét a jövő *általános* fogalmai helyettesítik, így nagyobb szerepe van a jelenben vagy a közeljövőben folyó tevékenységeknek, mint a jövőbeli célok elérése érdekében művelt távlati tevékenységeknek. Az anyagyerek kapcsolat közvetlen, direkt természetű, ezért a szubjektív szándék a beszéd szintjén általában nem válik explicitté, és nem nyer kidolgozást.

Ezek a jellemzők irányítják a gondolkodás és az érzélemvilág szerveződését. A cigánygyerekek, mivel alsó társadalmi rétegből származnak, feltehetőleg nyilvános nyelvhasználattal élnek az alá-fölérendelt viszonylatban is (pl. tanár–diák), és ez gyakran ellenséges vagy agresszív viselkedésnek tűnik. Az ilyen nyelvhasználati módot kísérő kifejező (s kihívónak tűnő) magatartást és közvetlenséget a tanár ugyancsak hibásan értelmezheti, ami ahhoz vezethet, hogy a kommunikáció a (tanár–diák, s majd cigány–nem cigány) különbségeket kezdi hangsúlyozni. A kétféle nyelv használata tehát kommunikációs zavart hozhat létre a tanár és a gyerek között. Ezt nem könnyű megváltoztatni, hiszen a formális nyelvet beszélő tanár szinte soha nincs tudatában ennek az ellentmondásnak.

A cigánygyerek iskolai nehézségei abból is származhatnak, hogy nehéz számukra a különböző verbális közléstartalmak elveinek és logikai operációinak általánosítása. Ez legkifejezettebben a matematika tanulásának zavaraiiban mutatkozik meg.

Hatékony oktatásukat az iskolai szituáció sajátosságai is megnehezítik. Nagy az osztálylétszám, így nem lehet individualizált, egyénre szabott módon tanítani, és ez fokozza a gyerekek passzivitását. E helyzet javításának alapfeltétele a kisebb létszámú csoportos oktatás lenne, s a lélektani kapcsolat kialakulása a tanár és a gyerek között oly módon, hogy a tanuló számára a tanár személye és funkciója is érezhetővé és jól percipálhatóvá váljon. Ahhoz, hogy a tanuló aktív módon vegyen részt az iskolai feladatokban, és megtanulja a megfelelő iskolai nyelvhasználatot, a tanár–gyerek kapcsolatot a kölcsönös megbecsülésnek s a törődésnek kellene

jellemeznie. Ennek az a feltétele, hogy a tanár megértse a gyereket – tudatosítsa magában, hogy a gyermeknek milyen emocionális és kognitív nehézségei vannak, és tudja csökkenteni a tanulók szorongását és feszültségét.

Szociális helyzet

A cigánytanulók iskolai sikertelenségéhez szociális helyzetük is hozzájárul. Az egészségtelen életmód, a rossz egészségi állapot csökkenti az iskolában töltött időt. A család sokszor nem engedheti meg magának az iskolával járó anyagi költségeket, a rossz lakáskörülmények miatt pedig nincsenek meg az otthoni tanulás feltételei. Ezek a problémák szorosan összefüggnek egymással, hatásuk pedig összeadódik. A lemaradással jellemezhető gyermekek hátrányban vannak a „normálissal”, az átlagossal szemben, s fel kell zárkózniuk ahhoz, hogy egyenrangú versenytársakká válhassanak. Vannak azonban olyan területek, ahol a cigánytanulók családjában a többlet jellemző (pl. a családi élet melegsége).

Hátrányos megkülönböztetés, szegregáció és előítéletek

A kisebbségi tanulók megkülönböztetését általában a többség előítéletére és rasszizmusára vezetik vissza. Ez a hozzáállás azonban nem mindig helytálló.

A hátrányos megkülönböztetés fogalmának három értelmezése képzelhető el:

1. A leszűkítő értelmezés szerint azok a jelenségek tartoznak ide, melyek esetében a kisebbséghez tartozó tanulókat érő hátrány a társadalomban már meglévő negatív diszkrimináció eredménye.
2. A tágabb értelmezés szerint minden olyan oktatási gyakorlat ebbe a körbe tartozik, mely a kisebbséghez tartozó tanulók számára éppen *mint kisebbséghez tartozó tanulók számára* teremt hátrányt.
3. Hátrányos megkülönböztetés az, amely nem segít kiegyenlíteni a kisebbségi tanulók helyzetükből fakadó hátrányait.

E meghatározások közül a harmadik megközelítés a legcélszerűbb, hiszen a diszkrimináció minden esetben csak *egyik* eleme a tanulókat sújtó hátrányoknak. A hátrányok elválaszthatatlanok egymástól, és általában nem is mutathatók ki elkülönülten.

Hátrányos megkülönböztetésnek tekinthetők a következők:

- az oktatási rendszer esélyegyenlőséget korlátozó sajátosságai,
- a szegregáció,

- az inadekvát és hátrányos *oktatásszervezési* megoldások,
- az inadekvát és hátrányos *pedagógiai gyakorlat*.

Az iskolarendszeren belüli szegregáció mellett az egyes iskolán belüli szegregáció is megjelenik.

Az iskolarendszeren belüli szegregációnak három oka van Radó Péter nyomán (1997):

1. A cigány tanulók számának növekedése a nem-cigány tanulók más iskolákba vándorlását váltja ki.
2. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkező nem-cigány lakosság jobb belső migrációs lehetőségei a magas munkanélküliséggel sújtott régiókban a cigányság arányának a növekedéséhez vezetnek.
3. A cigányság belső migrációja elsősorban a *kialakuló városi gettók* fele irányul, ahol ilyen módon növekszik a cigányság aránya.

Az esetek nagy részében az iskolán belüli szegregáció oka nem szükségképpen a cigánygyerekekkel szembeni előítéletesség. Ennek a hátrányos megkülönböztetésnek megvannak a maga változatai és fokai; így ide tartozik a csökkentett értékű oktatás, a különböző mértékű elkülönítés, a cigány tanulóval való megszabadulás (kibuktatás, felmentés, kisegítő iskolába való átirányítás).

Mint látható, az iskolai sikertelenség a cigánygyerekeknél nemcsak egyetlen okra vezethető vissza, hanem azt több tényező együttes eredőjeként határozhatjuk meg, melyek egymásra tevődnek, összeadódnak.

A cigánygyerekek felzárkóztatási lehetőségei

A cigánytanulókat felzárkóztató iskolai programokról az elmúlt években két elemzés is készült a magyar nyelvterületen (Forray, 1994 és Setényi, 1996). A tanulmányok legfontosabb következtetése az, hogy e programok általános színvonala alacsony, és a célcsoport sem kellőképpen tisztázott. A programok több mint fele tantárgyi felzárkóztatást tartalmaz, a többi pedig készségfejlesztéssel és népmismereti programokkal egészítődik ki. Van olyan program, mely a tanrenden belül valósul meg; a programok jelentős része azonban a tanrenden kívül is alkalmazható.

Jelentős mértékben növelné a programok hatékonyságát, ha azok jobban figyelembe vennék a cigánygyerekek szocializációjából fakadó követelményeket; ha kidolgozottabb nyelvi programot tartalmaznának, és ha az integrált oktatást részesítenék előnyben. Ezen kívül az eddigi programok kizárólag a gyerekek értelmi intelligenciájának a fejlesztésére irányultak, és elhanyagolták a mindennapi életünkben olyannyira fontos érzelmi intelligencia fejlesztését. Tárgyalásunkban, a továbbiakban

azokra a programokra helyezzük a hangsúlyt, melyek pontosan ez utóbbit célozzák meg; vagyis olyan társas készségek fejlesztésére törekednek – a szociális problémamegoldástól, személyiségfejlesztő módszerektől kezdve egészen a hatékony konfliktuskezelés elsajátításáig –, mely készségek életpraktikus szempontból nélkülözhetetlenek.

Az integráció lehetősége

A multikulturális megközelítés az oktatás egészének multikulturális tartalmával, az interkulturális oktatással és az integrált oktatásszervezési megoldásokkal kapcsolatos kérdéseket helyezi a középpontba. A vita alapkérdése az, hogy milyen álláspontot alakítanak ki az integráció, illetve az asszimiláció problémájával kapcsolatban.

„Kellenek-e cigányosztályok, és ha igen, akkor azok milyenek legyenek?” – hangzik el a vitaindító kérdés. A vélemények pedig igencsak megoszlanak. Az egyik fél érvelése szerint az ingerszegény környezetből érkező cigány kisgyerek más szempontú és módszerű oktatásra szorul, és ez csak külön cigányosztályban valósítható meg, ahol a cigánygyerekek akár sikerélményekhez is juthatnak, s nem kell elszenvedniük az irántuk megnyilvánuló előítéleteket. A másik álláspont szerint a cigányosztály a gyakorlati megvalósításban zsákutcát jelent a gyerekek számára, mert az ilyen osztályok oktatási körülményei eleve kedvezőtlenebbek, s tanulási teljesítményük sem mérhető össze a „normál” osztályokéval. Ily módon a későbbi, ifjúkori s felnőttkori társadalmi beilleszkedés is nehezebbé válik a több éves elkülönülés után. Végül a gyerekek gyakori bukását, túlkorosodását, lemorzsolódását rendszerint a cigányosztályokban sem sikerült tartósan megakadályozni.

Réger Zita vizsgálati eredményei szerint az integrált osztályokban tanuló cigánygyerekek teljesítménye az elkülönült cigányosztályban tanulók teljesítményéhez viszonyítva mind a szókincstesztben, mind az olvasási feladatokban jobb. Ezek az eredmények az integrált oktatás előnyeit emelik ki a szegregációs oktatással szemben.

Szociális készségek fejlesztése

Különösen a hetvenes években terjedtek el a szociális készségfejlesztő programok, mint nemterápiás módszerek. E programok célja a problémamegoldó és konfliktuskezelő készségek fejlesztése.

Mit jelent a szociális problémamegoldás?

Egy gyerek viselkedését számtalan környezeti és fejlődési faktor határozza meg, így az egyéni, családi, iskolai, környezeti tényezők (Fraser, 1996). Szociális problémamegoldásnak a társas környezetünkben érkező információk feldolgozását nevezzük, mely hat lépésből áll:

1. Szociális ingerek kódolása.

2. Az ingerek értelmezése.
3. Szociális célok megfogalmazása.
4. Válaszok keresése és kialakítása a társas helyzetekre.
5. Döntés egy egyénileg megvalósítható válasz mellett.
6. A válasz döntés megvalósítása.

A problémamegoldás interaktív folyamat: feedback (visszacsatolás)- mechanizmusok s állandó újrafogalmazások vesznek benne részt. Problémamegoldás közben különböző heurisztikákat alkalmazunk; ilyen például a reprezentativitási heurisztika, melyben a hasonlóság játszik meghatározó szerepet. A heurisztikák azonban nem mindig alkalmasak a konfliktusmegoldásra, mert működhetnek egy kontextusban, egy másikban azonban nem; továbbá a heurisztikák automatikus feldolgozást végeznek, s ez könnyen vezethet a társas jelek téves értelmezéséhez. A szociális készségek fejlesztését célzó programok a hatékony társas problémamegoldásra irányulnak, s így jobb szociális alkalmazkodást tesznek lehetővé.

Ezekben a programokban különösen a kognitív tényezők vizsgálata és fejlesztése kap nagy szerepet. *Globális célok helyett jól mérhető és jól oktatható célokat választanak ki a beavatkozás céljául.* Mint említettem, mivel ezek nem terápiás módszerek, e programok bármilyen iskolásra alkalmazhatóak, de különösen alkalmasak olyan gyerekek számára, akik problémákkal küszködnek a szociális szférában. Mivel a cigány gyerekeknek különösképpen szociális adaptációjuk nehezített, esetükben sikerrel alkalmazhatóak ezek a programok – különösen, ha cigánytanulóink integrált osztályokba járnak.

Az elkövetkezőkben bemutatok néhány ilyen programot, néhány gyakorlattal kiegészítve.

Az AWARE-projekt

A módszert Elardo és Cooper dolgozta ki 1977-ben egy korábbi kísérlet, „*A kudarc nélküli iskola*” (Schools Without Failure)-projekt utódaként. A program célja a szociális és érzelmi készségek fejlesztése, az önértékelés, mások tiszteletének és elfogadásának a növelése. A problémahelyzeteket szerepjátékokkal dolgozzák fel, melyeket kiscsoportos elemzés és megbeszélés követ. A program célkitűzései az alábbi három pontba foglalhatók össze:

1. Empátiás képességek növelése, hogy a résztvevők jobban megértsék más emberek gondolatait és érzéseit.
2. Az egyéni különbségek iránti tolerancia növelése, hogy olyanok fogadják el társaikat, amilyenek azok valójában, és hasonlóan toleráns attitűddel közeledjenek önmagukhoz, egyéni erősségeikhez és gyengeségeikhez.

3. A személyközi problémák kezelési képességek fokozása s a problémák pontosabb definiálása – alternatívák kidolgozása és a következmények előrevetítésével kidolgozott döntések által.

A program továbbfejlesztésében a kölcsönös segítségnyújtás elvét (peer effect) is figyelembe vesszük. E csoportmódszerek középpontjában a pozitív és reális énkép kialakítása áll.

A „Bűvös kör”-módszer és a DUSO-program

Ezek a *strens*, a fejlesztő élmény fogalmán alapoznak, mely a trauma és a stressz ellentéte, és magába foglal minden olyan tapasztalatot, mely a személyiség érését, a problémamegoldás kapacitásának növelését segíti elő. Ez a fejlesztő élmény kulcsfontosságúvá vált egy sor érzelmi nevelési programban; ilyen a „Bűvös kör”- (Magic Circle) módszer, melynek szülőatyja Bessel (1972), hivatalos neve pedig Human Development Program. A három egységből álló program célkitűzései közé tartozik a gyerekek önismeretének a növelése, képességeik felmérése, ill. a hatékony részvétel a szociális interakciókban – az *encounter-technikára* Óvodások és alsó tagozatos gyerekek számára dolgozták ki a DUSO-módszert (Developing Understanding of Self and Others). Kidolgozója, Don Dinkmayer (1974) három pontban foglalta össze a célkitűzéseket:

1. Érzelmek leírása szavak segítségével.
2. Annak megtanulása, hogy az ember céljai, érzelmei és viselkedési dinamikus összefüggésben vannak egymással.
3. Célokról, érzésekről és viselkedésekről szóló magatartásformák megtanulása.

A Making Choices (MC)-program

Kidolgozói, Fraser, Nash, Galinsky és Darwin (1998) a szociális problémamegoldó készségek fejlesztését tűzték ki célul. Ők a szociális problémamegoldás hat alaplépésének fokozatos elsajátítását alkalmazzák annak érdekében, hogy a gyerekeket megtaníthassák az „*előbb gondolkodj, és utána cselekedj*” („stop and think”) elv gyakorlati alkalmazására a mindennapi szociális helyzetekben. Ez magába foglalja az érzelmi állapotok felismerését és kifejezését, szociális jelek azonosítását és értelmezését, célok megfogalmazását, válaszalternatívák kidolgozását; a korai, „rövidzárlatos” cselekvések helyett mindvégig vállalt döntést és a választás megvalósítását; a nyílt és kapcsolati agresszió kezelését, illetve előítéletesség-mentes attitűdök kialakítását. A gyerekeket aktív gondolkodásra bátorítják a cél elérésének valamennyi módozatáról, valamint arról, hogy mi is történik egy adott szituációban. A program a szociális információprocesszáló modellből (SIP) indul ki (Crick és Dodge, 1994), mely a szociális problémamegoldást a fentebb említett hat lépésre bontja le a szociális inter-

akcióban résztvevő egyéni kognitív feladatokra összpontosítva. A Making Choices nagy hasonlóságot mutat a Lochman által kidolgozott ACP-vel (Anger Coping Program), ebben azonban figyelmen kívül hagyják az ingerek kódolását és értelmezését, és csak egyetlen érelemre, a haragra összpontosítanak. Az MC program a korai intervencióban és prevencióban is alkalmazható.

A programok tanmenete

A szociális problémamegoldást fejlesztő programokban a tapasztalati tanulás éppen olyan szükséges, mint az interperszonális problémamegoldás elméleti, kognitív modelljeinek alkalmazása. A tanulásra szolgáló helyzeteket és tapasztalatokat úgy kell alakítani, hogy a kipróbált gyakorlatokat utólag meg lehessen beszélni, és hogy a gyerekek is közreműködjenek a programban a problémaszituációk listájának összeállításán. Pszichológiai elvként a megfigyelési és a megerősítési stratégiák alkalmazhatóak, a divergens és a kreatív gondolkodást elősegítendő. A tanmenet során többféle technikát alkalmazhatunk:

- *A mintanyújtás* hatékony eszköz mind a megfelelő viselkedés újraképzésének, mind az új viselkedési módok elsajátításához.
- *A megerősítés és viselkedésmódosítás (shaping).* A jutalomnak, a szociális megerősítésnek, a dicséretnek nagy szerepe van a kreatív problémamegoldó viselkedés előhívásában. Hasonlóképpen alkalmazható az alakító technika egyénre szabott használatára, mely a célzott viselkedést megközelítő minden egyes lépést megerősíti.
- *A szerepjátékok* az empátia kialakításában segítenek, abban, hogy a gyerekek jobban megértsék mások gondolatait és érzéseit.
- *Brainstorming:* a szabad ötletek kritikátlan és azonnali összegyűjtését jelenti, arra bátorítva a gyerekeket, hogy annyi megoldást vegyenek figyelembe egy probléma kapcsán, amennyi csak lehetséges. A brainstorming a divergens gondolkodási és ötletkeresési megközelítést hangsúlyozza, és kizárja a kreatív alternatívák idő előtti kritikáját, mely „ötletstoppot” idézhet elő.

Néhány gyakorlat a szociális problémamegoldás fejlesztésére

Ezek a gyakorlatok arra mutatnak rá, hogyan integrálódik az elmélet a speciális technikákkal és gyakorlatokkal.

- *A divergens gondolkodás fejlesztésére szolgáló gyakorlatok* a csoportos problémamegoldást és a brainstormingos ötletgyűjtést támogatják és serkentik. Példák a gyakorlatokra:

Bevezető gyakorlatként a Torrance-féle Szokatlan Használat Teszt alkalmazható.

Brainstorminggal a gyerekek listát készítenek az összes eldobott tárgyról a házban, és utána alternatívákat hoznak elő ezeknek a tárgyaknak a lehetséges felhasználásáról.

- *Az érzelmek felismerését és megnevezését célzó gyakorlatok* az érzelmek felismerését teszik lehetővé különböző jegyek alapján, mint például az arckifejezés, pantomimika, hangszínezet, stb.:

Meghatározott érzelmeknek megfelelő arckifejezések rajzolása.

Egy gyerek kisorsol egy választékból egy semleges, valamint egy érzelmet kifejező szót. A semleges szót a kihúzott érzelmnek megfelelő hangszínezettel kell kimondania, míg a többiek feladata az, hogy kitalálják, milyen érzelmről volt szó.

- *A problémaidentifikáció gyakorlása* elősegíti a problémák azonosítását, valamint a hosszú és rövid távú célok felállítását – egy kíváncsi következményt kikötve.

Bemutatott problémátörténet többszöri eljátszása kulcsszerepeket cserélve. Utólag meg kell vitatni, hogy a látott probléma hány különböző módon befolyásolhatja a probléma meghatározását és céljait.

- *A megoldások kidolgozásának fejlesztése* elősegíti, hogy konkrét, lépésről-lépésre kidolgozott tervet készítsenek a hatékony végrehajtáshoz.

Először különféle javaslatokat vitatunk meg egy adott probléma megoldásának teljesítésére vonatkozóan, majd a gyerekek eljátszák a megoldást, egészen addig, amíg csak folytatni tudják a játékot. Utólag megvitatják, hogy inadekvát volt-e a terv.

Ezek a gyakorlatok csak ízelítőt nyújtanak a programvezető eszköztárának gazdagságából; a mindennapi gyakorlatban a gyerekek egy-egy célra irányuló tevékenysége valójában sokkal bővebb és változatosabb.

A motiváció fejleszthetősége

A cigánygyerekek iskolai sikertelenségének hátterében az egyik meghatározó okként motiválatlanságukat vélik felfedezni. Ez azonban nem minden esetben igaz, mint ahogyan az sem igaz, hogy a cigánygyerekek nem motiválhatóak.

A motiváció többszörös meghatározottságú, így a motiváció egészét a személyiség fejlesztésének összképébe helyezve próbáljuk megvizsgálni – három alapidenziót figyelembe véve. Az első dimenzió az affektív összetevő, mely az emocionális

kapcsolatokat foglalja magába. Az affektív ráhatás főbb elemei:

1. az otthoni légkör, a közvetlen érzelmi kapcsolat lehetősége (effektív–affektív összetevő),
2. a szülő vagy a tanár pozitív értékelése (kognitív–affektív összetevő),
3. a szeretet, mely a viselkedésben is megnyilvánul; simogatás, kedveskedés (effektív–affektív összetevő).

A nevelő feladata, hogy személyes érzelmi hatásával elmélyítse a pozitív érzelmi viszonyt, vagy ellenkező esetben megszakítson egy gonosz kört (pl. az érzelmi kapcsolat melegsége által leállítva az agressziót). A tanuló érzelmei is fontosak a feladat vonatkozásában, és a tanár feladata, hogy megszeresse a tantárgyat. A diákok érdekelni fogják a részletek is, és utánajár a megismerésnek. Az is haladást jelent, ha a bizonyos területeken végzett tanulás áttérjed az élet más területeire is. Mivel a cigánygyerekeknek már vannak saját törvényeik, csak e törvényeken keresztül érvényesülhet a formálhatóságuk.

A második dimenzió a kognitív dimenzió, ami a nevelésbeni együttműködést, önállóságra nevelést, a gyermeki személyiség saját aktivitásának tiszteltetését, fejlesztését jelenti. A motiválás lényege a beláttatás, az alternatívák feltárása, nyílt, őszinte kommunikációs viszony. A kognitív ráhatás főbb elemei:

1. a bizalom légköre, mely önállóságot biztosít a gyerekeknek (affektív–kognitív összetevő),
2. aktív önállóságra nevelés beláttatással (kognitív–kognitív összetevő),
3. az aktivitás, a siker örömeinek megismertetése.

Az iskola szerepe itt már nemcsak korrigáló, hanem külön kiegészítő is, mert a pedagógus teremti meg a nyílt vagy zárt jellegű irányítást, motiválja az önálló és kreatív feladat megközelítést. A nevelő elsősorban azzal motivál, hogy együttműködik, aktivizál, beláttat, megértet és instruál.

A harmadik dimenziót effektívnek nevezzük; ez a normák kialakítása és a tényleges viselkedés szempontjából a hatékonyság dimenziója, és a nevelő tevékenységben elsősorban megerősítést jelent. Az effektív hatás elemei:

1. adekvát normarendszer (affektív–effektív összetevő),
2. következetesség a viselkedésben (kognitív–effektív összetevő),
3. határozottság a betartásban (affektív–effektív összetevő).

Mindez meghatározza a gyermek önmagához való viszonyát, a társadalmilag értékesnek ítélt normáknak megfelelő viselkedését, a belső norma-

rendszer hatékony működését. A motiváció alakításának szempontjából ez a kondicionálás dimenziója, mivel a nevelő elsősorban azzal motivál, hogy kialakítja a viselkedés automatizált elemeit, mely megteremt a megfelelést az identifikációban megszeretett s a kognitív dimenzióba interiorizált norma és az általa szabályozott viselkedés között.

A három dimenzió közül bármelyikre lehet hatni a cigánygyerekeknek is, egyénre szabottan alakítva a motivációs ráhatásokat, fejlesztve ezáltal motivációjukat, mert Kelemen László szerint „a tények azt bizonyítják, hogy a primitív népek gyermeke megfelelő kultúrkörbe nevelve a legmagasabb tanulmányok elvégzésére is képes”.

A személyiség fejlesztése

A személyiségfejlesztés az önfejlődés elősegítése, a belső lehetőségeket társas kapcsolatokban kipróbáló öntapasztalás folyamata, melynek során arra építünk, ami személyiségünkben lehetőségként adott. Minél önállóbb egy személyiség, annál értékesebb. Az ember személyiségét a környezet, a társadalom, de legfőképpen a nevelő hatások alakítják. A környezetnél meg kell állnunk egy pillanatra, hiszen: melyik környezet elvárásainak feleljen meg a cigányfiatal? Lehet, hogy a gyerekek a saját környezetében a legjobb képességű, egy nem cigány környezetben viszont már nem (vagy csak nehezen) értékesíthetők az érdemei. Az ideális megoldás talán az lenne, ha a cigányközösség be tudná építeni értékeit az osztályközösségbe. Így elfogadnák például a nem cigány közösség elvárásait, s erősödne többiekhez való tartozásuk, ami pedig a biztonság növekedését vonná maga után. A pedagógus számára az empátia a legfontosabb; de tudnia kell, mikor lépjen közbe, s milyen lesz ennek hatása. A gyerekek autonómiát kell kialakítania, ami azonban követelményeket támasztó tevékenység. A pedagógusnak semmiképpen sem szabad a tekintélytiszteletre építenie, mert ebben az esetben nem várhat őszinteséget. Helyette biztonságérzetet kell nyújtania, és meleg, elfogadó légkört teremtenie: csak ez kedvez a személyiség megfelelő fejlődésének.

A személyiség fejlesztését célzó programok különböző gyakorlatokra építenek, melyek a keretgyakorlatoktól egészen a kapcsolatfejlesztő gyakorlatokig terjednek, s a továbbiakban ezek közül veszünk egy-néhányat szemügyre. Ezek a gyakorlatok bemelegítő fázissal kezdődnek, melyet a munkafázis követ.

- *Kreativitás fejlesztését szolgáló gyakorlatok:* a kreatív alkotókészségek bizonyos mértékben minden személyiségben adottak; belső, pszichikus, és külső feltételekkel fejleszthető potenciálok. A belső feltételek közé tartozik az önismereti szint, az önmegvalósítási törek-

vés, és a helyzeti, valamint a folyamati tolerancia.

Ilyen kreativitásfejlesztő gyakorlat például a reklámozás, amikor a gyerekek tárgyakat mutatnak be egyenként, minél több érdekes tulajdonságot, használhatóságot, variálhatóságot felhozva.

Egy másik gyakorlat a csoportrajz készítése, melyhez mindenki egy-egy vonást, alakot, színt tesz hozzá; majd a gyakorlat végén címet is adnak a képnek.

- *Az érzelmek kifejezését szolgáló tréningek igen fontosnak bizonyulhatnak a „jobb oldali” funkciók fejlesztésében. A beszédet kísérő önkéntelen s tudattalanul végbemenő meta-kommunikáció fejlesztéséhez nincs más utunk, csak egyfajta indirekt befolyás – a (tudatosan véghezvitt) nem szóbeli, mozgásos önkifejezések tudatosítása révén.*

Egy ilyen gyakorlat a páronkénti szoboralkotás, amikor a pár egyik tagja beállítja a másikat egy bizonyos mozdulatba, amely valamilyen közlést tartalmaz, ill. felszólítást, kérést, vagy érzelmet fejez ki. A gyakorlatot utólagos részletes megbeszélés követi.

Egy másik gyakorlatban, az időgépben el kell képzelni, hogy egy időgép előre vagy visszahajthatja az időt. Sorban mindenki bemutatja, hogy milyen volt ennyi és ennyi évvel ezelőtt; igyekszik úgy járni, beszélni és viselkedni, mint az adott időben. Utána azt képzelik el, milyenek lesznek mozgásukban, kapcsolataikban, stb. egy, két, öt vagy tíz esztendő múlva.

- *Az önkép, önismeret fejlesztésére szolgáló gyakorlatok az egész személyiségben fejtik ki hatásukat. Ilyen gyakorlat, amikor a csoportban mindenki sorra elmondja: „Én itt és most nagyon hasonlónak érzem magam...-hoz” (például valamilyen másik tanulóhoz), ill. „nagyon különbözök...-tól”. Majd a hasonlónak és különbözöknek érzett tanulók arra válaszolnak, elképzelésük szerint miért tartja a társuk őket épp olyannak.*
- *A társismeret- és kapcsolatfejlesztő gyakorlatok a társismeretnek, egymás megismerésének, az egymással kapcsolatos véleményeknek, érzéseknek, elvárásoknak feltárását és fejlesztését szolgálja.*

Mindenki kiválaszt a csoportból egy társat, akinek tetszőleges üzenettel levelet ír. A leveleket a csoportvezető sorra felolvassa, s ha egy-egy címzett magára ismer, átveszi levelét. Ha a címzett nem találja ki, hogy a levél neki szól, akkor az üzenő elmondja, hogy miért épp az írta.

Az előzőekben bemutatott gyakorlatok – más gyakorlatokkal együtt akár – hatékonyan hozzájárulhatnak a személyiség fejlesztéséhez a csoportmunka során.

A hatékony konfliktuskezelés

Az előítéletek szerint a cigány fiatalok „problémásabbak”, több konfliktusba kerülnek, mint nem-cigány társaik. Ennek oka nem az, hogy agresszívebbek, hanem inkább arról van szó, hogy nekik más a szociális inadaptációjuk; valamint a mások részéről tapasztalt el nem fogadás frusztráló hatással van rájuk. Reakcióként gyakran megjelennek a konfliktusok a tanító nénivel, vagy az osztálytársakkal. A konfliktus gyakran erősen negatív érzelmi töltéssel rendelkezik, heves indulatokat vált ki. Az érzelmek hevessége függ a konfliktus hordozójának személyiségétől s a közvetlen környezet feszültségeitől. Megkülönböztethetünk konstruktív és destruktív konfliktust. Morton Deutsch kategóriarendszere szerint az a konfliktus konstruktív, melynek során nem kerül sor erőszak alkalmazására. A konfliktusokat általában zavaró, fenyegető, destruktív és fájdalmas eseményként éli át az ember. A cigánygyerekeknel a leggyakrabban észlelt konfliktustípus a kapcsolati konfliktus, melynek kiváltó okai között szerepelnek az erős érzelmek, a hamis észlelések, a sztereotípiák, a kommunikációhiány vagy a hibás kommunikáció, s az ismétlődő negatív magatartás.

A konfliktuskezelésre több stratégia ismeretes:

- Versengő stratégia
- Alkalmazkodó konfliktusmegoldó stratégia
- Elkerülő konfliktus-megoldási stratégia
- Kompromisszumkereső stratégia
- Problémamegoldó stratégia

A hatékony konfliktuskezelést célzó program a kreatív konfliktuskezelést tanítja. A foglalkozások során bizonyos problémátípusok modellálására fiktív konfliktushelyzeteket alkalmaznak, melyeket különböző játékok során dolgoznak fel a csoport alkotta közös szabályok keretei között. Ezenkívül fontos szerepet töltenek be a visszajelzések és a közös kiértékelés. A program a következő tartalmi egységekből áll:

1. Ismerkedés, bemutatkozás
2. A konfliktusokról általában
3. A pozitív énkép kialakítása és megerősítése
4. Az emberek közötti különbségek tudatosítása
5. Az eredményes kommunikáció
6. Hatékony viselkedés
7. Együttműködés
8. Problémamegoldás, problémakezelés
9. Megbeszélés, tárgyalás
10. Mediáció (pártatlan közvetítés)

Mindegyik egységhez változatos gyakorlatok tartoznak, melyek messzemenően hasonlítanak az előző programoknál bemutatott gyakorlatokhoz, ezért itt nem térünk ki a bővebb tárgyalásukra.

Összefoglalás

A cigánygyerekek iskolai sikertelensége nem egyetlen okból ered; a kudarcok egy egész okláncolatra vezethetők vissza, melyben ugyanúgy szerepel e gyerekek eltérő szocializációja, mint ahogyan jelen vannak a cigánysággal szembeni előítéletek, sztereotípiák s az ezekből szinte egyenesen következő szegregáció iskolán belül és kívül. Az okok között szerepel alacsony tanulási motivációjuk, rossz szociális helyzetük, nyelvi hátrányaik, s az alkalmazott pedagógiai módszerek hatékonytalansága is. A problémák kiküszöbölésére és kompenzálására több programot is kidolgoztak, melyek egy része a szociális készségek fejlesztését célozza meg; más programok az egész személyiség fejlesztését, a tanulási motiváció növelését, az esetleges nyelvi hátrányok kiküszöbölését, a kreatív konfliktuskezelés elsajátítását foglalják magukba, valamint integrációs intézkedéseket tartalmaznak. A felzárkóztató-fejlesztő programok alkalmazása mindvégig különböző hatékonyságú. A probléma talán abban rejlik, hogy a programokat külön-külön alkalmazzák, s hogy a fejlesztő programokat voltaképpen még nem alkalmazták cigány célcsoporton, hanem csak nem-cigány gyerekeken. A megoldás talán az lehetne, hogy ezeket a programokat integrált osztályokban alkalmazzuk a tanulók kognitív és tanulási készségeinek fejlesztését célzó pedagógiai módszerekkel kombinálva.

A dolgozatban bemutatott felzárkóztató programok csak a szociális készségek fejlesztését ölelik fel. Szükséges volna azonban kognitív készségeket fejlesztő programok alkalmazása is, s a formális nyelv (a kidolgozott kód) megtanítása, de az oktatáspolitikai intézkedéseknek sem szabadna késlekedniük. Csak ezek együttes alkalmazása vezethet sikerre.

Irodalomjegyzék

- Bagdy E. és Telkes J. (é.n.). *Személyiségfejlesztő módszerek az iskolában*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berstein, B. (1961). *Social Class and Linguistic Development: A Theory of Social Learning*. In Halsey, A. H., Floud, J., Anderson, C. A. (eds.). *Education, Economy and Society*. A Raeder in the *Sociology of Education*, 288-314. The Free Press, New York.
- Bowen, N. K.–Bowen, G. L. (1998). The Effects of Home Microsystem Risk Factors and School Microsystem Protective Factors on Student Academic Performance and Affective Investment. In *Schooling. In Social Work in Education*, 20 (4), 219-231.
- Buda B. (1998). *Empátia – a beleélés lélektana*. Ego School Bt., Budapest.
- Buda B. (1987). Egyéni különbségek a személyiség fejlődésében. In Balogh L. (szerk.). *Pszichológiai szöveggyűjtemény II.*, KLTE, Debrecen.
- Choli D. J., dr. Karsai E., Lászlóné Szabó H., Lukács B., Nagyné Volopich M., Postás Farkas Gy., dr. Szirtesi Z., dr. Szegál B., Varga I., Németh J. (szerk.) (1994). *Tanári kézikönyv cigányfiatalok szocializációjáról*. Nemzeti Szakképzési Intézet, Budapest.
- Förрай R. K.–Hegedűs T. A.: *Oktatáspolitikai változások a cigánygyerekek iskoláztatásában*. Iskolakultúra, 1995/ 24., pp. 7-17.
- Förрай R. K.–Hegedűs T. A. (1998). *Cigánygyerekek szocializációja. Család és iskola*. Aula Kiadó, Budapest.
- Fraser, A. (1996). *A cigányok*. Osiris, Budapest.
- Fraser, M. W., Nash, J. K., Galinsky, M. J., Darwin, K. M. (1998). *Making Choices. Social problem-solving skills for children*. University of North Carolina, Chapel Hill.
- Hegedűs T. A. (1993). Motiválhatóak-e a cigány gyerekek? – Társadalomlélektani és neveléslélektani vázlat. In *Educatio*, 1993/2, 211-221.
- Kósáné Ormai V. (1987). A szociális inadaptáció neveléslélektani értelmezése. In Balogh L. (szerk.). *Pszichológiai szöveggyűjtemény II.*, KLTE, Debrecen.
- Kozéki B. (1987). A modell. – A tanulás motivációja. In Balogh L. (szerk.). *Pszichológiai szöveggyűjtemény II.*, KLTE, Debrecen.
- Radó P. (1995). A cigányság oktatásának a fejlesztése. In *Iskolakultúra*, 1995/24, 70-81.
- Harsányi E. –Radó P.: Cigánytanulók a magyar iskolákban. In *Educatio*, 1997/ Tavasz, 48-60.
- Radó P. (1997). *Jelentés a magyarországi cigánytanulók oktatásáról*. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal számára, Budapest, (Szakértői tanulmány).
- Réger Z.: Cigányosztály, „vegyes” osztály – a tények tükrében. In *valóság*, 1978/ 8., 77-89.
- Szekszárdi J. (1995). *Utak és módszerek. Pedagógiai kézikönyv a konfliktuskezelésről*. Iskolafejlesztési Alapítvány–Magyar ENCOPE, Budapest.
- Szekszárdi J. (1998). *Konfliktusok az iskolában*. MULTISZOLG BT., Vác, Budapest.
- Walters, K., M.S.W.–Bowen, G. L. (1997). Peer Group Acceptance and Academic Performance Among Adolescents Participating in a Dropout Prevention Program. In *Child and Adolescent Social Work Journal*, 14 (6), 413-425.

LAKNER JUDIT: HALÁL A SZÁZADFORDULÓN

História Könyvtár - Monográfiák 3.

Szerk. Glatz Ferenc

*História – MTA Történettudományi Intézete,
Budapest 1993. 92 o.*

A lazán illeszkedő dolgozatok füzére a halál, mint társadalmi jelenség vizsgálatába enged bepillantást, a haldoklástól a temetésig. A kötetben közölt öt tanulmány a budapesti temetések és halottas szokások társadalom-, mentalitás-, divattörténeti, higiéniai, üzletpolitikai, városrendezési vonatkozásait tekinti át. A szerző a fővárosi gyász kultúra alakulásáról a következőket állapítja meg: „a katolikus – ortodox világ határmezsgyéjén, az északi protestantizmustól délre, a mediterránnumtól északra, a zsidó népvándorlás fő vonalában, a bécsi udvari kultúrától pár száz kilométerre mindezen hatásoktól megilletődött, és valahol még a pogányságot is megőrizte.”

A közember számára meglehetősen morbidnak tűnő témát feldolgozó munka valójában egy színvonalas mentalitástörténeti mű, mely a halálhoz való társadalmi viszonyulást történetiségében ragadja meg, rámutatva a kortársak gondolatvilágában élő klisék és sztereotípiák változásaira.

A kutatás tárgyául választott téma nemzetközi irodalmának vázolásával a *tanatológia* kilencvenes évek eleji helyzetét ismerhetjük meg. Lakner találóan jegyzi meg, hogy „a halált egyik civilizáció sem tudja megközelíteni, csak kerülni, mint a forró kását. Az antropológus vagy a történész számára éppen a kerülgetés módja az érdekes, ez a koronként változó haláltánc.” Ebben az első részben, a halállal szembeni attitűd módosulását követhetjük nyomon a romantikától napjainkig, néhány szépirodalmi utalás, illetve röpké filozofikus eszmefuttatások kíséretében.

A *Békeidők gyászpompája* c. fejezetben a szerző röviden jellemzi a mindent megérintő társadalmi esemény közösségi befogadásának történeti változásait. Hosszú évszázadokig „az empátia alacsonyabb fokán, mikor a mások halála még beillt a természet rendjébe, a vigasság nyíltan folyt, sőt beépült a gyász szertartásrendjébe. A halotti toron ettek – ittak, táncoltak, sőt a végén még az özvegyet is táncba vitték”. A 19. sz. második felében e hagyomány helyét átveszi az új városi gyász kultúra, melyben a halál elfogás individuálisabb és drámai. Íratlan erkölcsi kitétel lesz a gyász ideje alatti mulatozások mellőzése. A zsidó vallás előírásai e tekintetben is merevebbek, egy sereg további tiltást fogalmaznak meg. Általánossá válnak az új polgári gyász szokások, ugyanakkor egy sajátosan nagyvárosi, „kissé álszent és frivol gyászfoklór”.

A 19. század második felének Budapestjén az előkelőségeknek és a köztisztviselőknek álló személyiségeknek barokk mintájú, a Habsburg családot megillető temetések tablóját igen érzékletesen rajzolja meg a szerző, felsorolva a korabeli forgatókönyv megannyi jellemzőjét (teatralitás, ceremóniamesterek, tollbokrétá erdő, szikrázó katonai egyenruhák stb.).

A századvég színpompás temetéseit az abszolutizmus időszakának késő-romantikus temetéseit megelőzték meg. A korabeli újságok (Vasárnapi Újság, Pesti Napló, Fővárosi Lapok, Nemzet) híradásainak felhasználásával Lakner bemutatja nemzeti nagyjaink temetéseinek jellemző vonásait, az aktuálpolitikai érdekek begyűrűzését egy, bensőségesnek már rég nem nevezhető szertartás nyilvános szférájába.

Ez a kor a nagy temetések és újratemetések időszaka, és a szerző nem minden ironia nélkül kommentálja a „mediterrán pálmadsungellel” körülvett ravatalokat, majd a „karneválnak is beillő” temetések lefolyását, melyek során a főváros „átadhatta magát a közjogi álmódoroknak”. A kissé hosszú sikeredett, amúgy is narratív részben a forrásokra való hivatkozás meglehetősen egyoldalúan, és esetlegesen történt. Gondolatsorait érzékelhetően a korabeli sajtó színes beszámolóira építi, azonban ezt csupán tetszőlegesen jelzi, a visszaemlékezés esetében (kolozsvári naplójegyzet?) pedig nem utal a forrásra. Ugyanakkor, a világirodalomból, és a magyar prózából kiragadott számos vonatkozó idézettel igen színesen mutatja be a monarchiabeli Budapest polgári mentalitásának azt a szeletét, melyben a halál – különösen a hírességeké – a népszerűség csúcsát jelenti, társadalmi eseménnyé szublimálódik és tulajdonképpen nem más, mint „stiláris tökéletességgel megrendezett ceremónia”.

A *halál urbanizációja* című tanulmányban a szerző a polgárosodással együtt járó folyamatként mutatja be a halál bürokratizálódását. A városi infrastruktúra kiépülése, illetve ennek minden modernizációs vonzata fokozatosan megváltoztatta a halálhoz való szellemi hozzáállást, „a mások halála feletti bánat egész természetrajzát”. Az olvasó számszerű információkat szerezhet a rohamosan növekvő, metropolisszá váló Budapest közművesítés előtti és utáni közegészségügyi állapotáról, a halálozási rátákról – európai viszonylatban is. Ezt követően a közegészségügyi bürokráciának a tetszhalálhoz való viszonyulását tárgyalja. Részletesen szól a tetszhalál és az ehhez társuló járványveszély elleni intézkedések történeti fejlődéséről Mária Terézia vonatkozó rendeleteitől, a halottasházak felállításának gondolatán át a

mentőállomás, a halottkémlés és a ravatalozó intézményesüléséig. A továbbiakban figyelemmel követhetjük a holttest utolsó útját a halál beálltától a temetésig, ennek keretében a családban történő felravatalozás során kialakuló iszonyérzetet, viszolygást és az ellenszerként megjelenő „díszcsomagolás” technikáját. A higiénikus puritanizmus érdekes vetületére figyelhetünk fel a halotthamvasztás korabeli érveit és ellenérveit bemutató rövid ismertetőben.

A századfordulóra a halál fogadása drámaivá válik, a halálkép pedig érdekes módon megszépül, egyes interpretációkban egyenesen megszépül. „Budapesten a halál is csak félig – meddig polgárosult” – összegez Lakner Judit, majd hozzáteszi, hogy „többek között ennek köszönhető az a *couleur locale*, amit a főváros a századfordulón a halál irodalmában és a gyász terén felmutat, a duhaj és szenvelgő kifejezési formák, a harsány és ríktó szertartások, a vásári pompa, a tobzódó temetők”.

A halál és az üzlet kapcsolatára világít rá a kvantifikálób, „történetibb” *Temetkezési vállalkozók* című fejezet. A sírásó céhek, temetési egyletek után, 1876-ban vették cégjegyzésbe az első temetkezési vállalatot Budapesten, amely *Entreprise des Pompes Funebres* néven tőkeerős részvénytársasággá vált. Ezen legjelentősebb vállalkozás mellett még közel 40 hasonló működött a fővárosban. Ők voltak a halál divatdiktátorai, sőt a szerző megállapítja, hogy általuk nemcsak a felszínes formai részletek újultak meg, hanem a szertartás egésze átalakult a nagyvárosi polgárok mentalitásának és ízlésének megfelelően. Korabeli illemtankönyvekből és különböző szakkatalógusokból inspirálódva a szerző részletesen élénk tárja a gyász esetén betartandó formaságokat, a gyász időtartamától a precíz viseleten át a temetési menet megszervezéséig. Könnyen áttekinthető táblázat segít abban, hogy a korabeli temetkezési típusok kategóriánkénti díj-szabásai között az olvasó eligazodjon.

A napilapok tükrében élesen megrajzolódik a temetkezéssel kapcsolatos kétes üzelmek képe is. A konkurencia, és a saját mohósága által hajtott temetkezési vállalkozó számára a „*síró kliens könnyű préda, akire «mint a hiénák csapnak le»*” Az első világháborút követően, a temetés szürke, hétköznapi jelenséggé vált, a feltűnésmentes diszkréció lett az új erény.

A temetők kialakulásának történeti áttekintését, valamint a 19. századi – elsősorban fővárosi –

temetők létesítésének körülményeit vizsgálja *A cimiteriumtól az üdvleldéig* című tanulmány. A temetők mai formájukat a 18., de inkább a 19. századi szokásoknak köszönhetik. „*Míg a középkori temetőkből ki volt tiltva minden zöld, a 19. századi temetők a természetben létesültek, a természet harmóniájától kölcsönözték nyugalmaikat*” – jellemzi a mentalitás történeti változásait a szerző.

A tanulmány pontosan nyomon követi azt a folyamatot, ahogyan a terjeszkedő város felfalta a temetőket, megszüntetve a régieket, hogy az újonnan nyitottakat is néhány évtized múlva továbbköltöztesse. Lakner Judit figyelme a továbbiakban olyan „mellékkérdésekre” is kiterjed, mint a temetők tulajdonjogának változása, a köztemetők kialakulása és jellege, és a zsidóság attitűdje e tekintetben. A Kerepesi temető, mint nemzeti panteon bemutatásakor, szól kialakulásának körülményeiről, szerepéről, a síremlékek művészettörténeti értékeléséről. Az elhunyt emléket őrző sírkövek anyaga, megmunkálása, és mindezekből következően az ára, hű tükre volt az élő város társadalmának, ahogyan a szerző találóan megállapítja: „*önbecsülés, stílus, és pénztárca alakítja a temetőket*”.

Megítélésem szerint, Lakner Judit mentalitás-történeti próbálkozása sikerrel járt, és az úttörő munka tudományos színvonalát a szerző széles stilisztikai eszköztára, mondandójának közérthetősége tovább emeli. Bár vizsgálódásának színhelyül Budapestet jelöli meg, mégis a cím által sugallt kép, valamint az arány- és minőségbeli különbségek érzékeltetése szempontjából szerencsés lett volna néhány vidéki „nagyváros” példájára utalni. A kötetben szereplő tanulmányokat névmutató, és szemléletes, gazdag képanyag egészíti ki, mely a könyv használhatóságát nagyban növeli.

Összegzésül kijelenthető, hogy a hazai és a nemzetközi szépirodalomból kölcsönözött számos témába illő betét, a nyugati szakirodalom kielégítő használata, nem utolsósorban pedig az újszerű közlésmód, teljes mértékben hozzájárul ahhoz, hogy az olvasóban kialakuljon a témával való kellemes jólakottság érzete.

GYARMATI ZSOLT

A NYITOTT ÉRTELEM JELENKORA

Jan Patočka: A jelenkor értelme

Kalligram, Pozsony, 1999.

„A filozófia problémája a világ mint totalitás.”

Jan Patočka: Přirozený svět jako filosofický problém

A kitűnő Kalligram Kiadó a *Mi a cseh?* című tanulmánygyűjtemény megjelenése után alig három évvel most újabb kötetet jelentetett meg Jan Patočka cseh filozófustól. A két könyv boltokba kerülése közt eltelt rövid idő két dologra enged következtetni. Azaz a magyar olvasóközönség a *Mi a cseh?* hatására fölfedezte magának Patočkát, és így érzékelhető igény jelent meg egy újabb kötetre; illetve a Kalligramnál gondolják úgy, hogy szerzőnket érdemes lenne megismertetni szélesebb közönséggel is. Nos, ha az első lehetőség áll fenn, az öröndetes, ha az utóbbi, akkor az legalábbis dicséretesnek mondható.

Röviden érdemesnek tűnik megemlítenünk, hogy a magyarországi könyvpiacra egyre kevésbé szokatlan módon, igen igényes kivitelű könyv kerülhet az olvasó kezébe. Így az olvasás, az elmélyülés élvezete akár zavartalan is lehetne, ha nem csúszott volna be mégis néhány szedési hiba. Így például a prágai *Mladá fronta* kiadó nevének kívül a francia *rivière*-t is tévesen szedték (*maladá* ill. *riviére*). Ezek felett akár szemet is hunyhatnánk, ha a 158–159. oldalon nem tűnt volna el legalább egy fél mondat, és nem született volna meg az érdekes, ám értelmetlen „összeráciákat”. Így azonban meg kell fogalmaznunk azon óhajunkat, mely szerint jó volna már, ha az igényesség terén a szedők és a korrektörök fölzárkóznának a szerkesztőkhöz és a kiadványtervezőkhöz.

De térjünk rá egy, az eddigieknél természetesen jóval lényegesebb kérdésre, nevezetesen kíséreljük meg nagy vonalakban vázolni a patočkai gondolkodás azon mozzanatait, melyek *A jelenkor értelme* olvasása során kibontakozó kép árnyalásához szükségesnek mutatkoznak.

A mű első olvasása után azonnal szembe találkozzunk a következő paradoxnak tűnő helyzettel. Patočka az első fejezet felütésében támadást intéz kora történelem–felfogása ellen, mely nem képes az előrelátásra és „mindig a valóság mögött kullog”¹⁶. Ugyanakkor Patočka maga is reflektál korára, föl-

fedi annak értelmét, és egy új korszak nyitányaként értékeli azt. A mai olvasó azonban pontosan abban az időben él, melynek Patočkáé nyitányul kellett volna szolgálnia, és mégsem érezzük, hogy a patočkai jövő lenne a mi jelenkorunk. Azt kellene talán mondanunk, hogy Patočka tévedett, amikor jóslatait megfogalmazta? A következőkből reményeink szerint világossá válik, hogy erről szó sincs; s bár ez sem hangzik kevésbé paradox módon, mégis: a patočkai történelem–felfogást egyáltalán nem kérdőjelezi meg, hogy jóslata nem vált be.

Minden kor megragadja, problémává teszi, értelmezi a maga számára a történelmet, majd ennek alapján vezényli cselekedeteit meghatározott célok irányába. Mégis azt látjuk, hogy, mint azt Patočka esete is jól mutatja, egészen más születik meg belőle. És ezt a mást aztán ismét aláveti az újabb kor az értelmessé tételt célzó problematizálásnak, hogy újabb célokat tűzzön maga elé. Ez a folyamat újra és újra lejátszódik; az emberről ezzel összefüggésben mondhatjuk, hogy „alapvetően történelmi lény”¹⁷. A történelem tehát a patočkai szempontra visszatekintve sem aprózódik fel történesek pusztá egymásrakövetkezésére, s nem is válik események kusza gomolygásává. Ellenkezőleg: a történelem eszméje mindaddig fennmarad, amíg „az életnek, életünknek értelmet adunk”¹⁸. Ugyanis az előző értelemhez tartozó, talán már mindennapivá vált „élet melegéből fagyos, légüres térbe”¹⁹ meredve fölébred a szorongás diszpozíciója, „amelyből az ember a világba, tehát az értelemhez és a jelentéshez tér vissza”²⁰, de ez „nem azt jelenti, hogy a dolgokhoz úgy térünk vissza, ahogyan azok korábban voltak.”²¹

Azon gondolati világ számára, amely alapján a paradoxon megfogalmazódhat, a végső célok, az örök igazságok a mai napig értelmes és nem csupán értelmezhető elképzeléseként tételeződnek²². Mindez persze nem jelenti azt, hogy Patočka számára ne létezne igazság és cél. De ez az igazság és ez a cél a korrallal összhangban nem lehet más, mint viszonylagos, pillanatnyi, problematikus. És éppen ezen vonások azok, amelyek a patočkai értelemnek abszolút jelleget kölcsönöznek, lehetővé téve az

¹⁷ Jan Patočka: *Mi a cseh?*; Kalligram, Pozsony, 1996; (továbbiakban: 1)

¹⁸ Patočka: *Eretnek esszék a történelem filozófiájáról*; *Van-e a történelemnek értelme?*; In: (1)

¹⁹ Patočka: *Az élet egyensúlya és amplitúdója*; In: (1)

²⁰ Patočka: *Van-e a történelemnek értelme?*; In: (1)

²¹ u.o.

²² Pontosán ez az, amit Patočka humanitás–ideológiának nevezne *Az élet egyensúlya és amplitúdója* c. 1939-es tanulmányában. In: (1)

¹⁶ Jan Patočka: *A jelenkor értelme*; Kalligram, Pozsony, 1999; 9.o.; (továbbiakban: 2)

ember történeti lényként való tényleges meghatározását, s egyúttal a történelem eszméjének az előzőekben vázolt felfogását.

Patočka számára „a háború a mindennapiság bevégzett forradalma”²³. Nincsen jobb véleménnyel a technikai civilizációról sem, hiszen elsekélyesíti a gondolkodást, csak pótlékkal szolgál, s ha van egyáltalán haszna, az annyi csupán, hogy „A kötelező szórakozás formájában az unalom kollektív metafizikai tapasztalattá válik”²⁴. E kilátástalannak tűnő helyzetből már csak „egy történelmi méretű *μετανοια*”²⁵ menthet ki minket. Ebben az értelemben szükséges, hogy „a véletlen uralmát olyanok uralma váltsa föl, akik értik, miről van szó a történelemben.”²⁶

A jelenkor értelme, mint azt a Patočkai történelem-eszme vázlatos jellemzése során láthattuk, nem hordozza az említett ellentmondást. Az sem kétséges, hogy a társadalom mely része számára íródott, kiket kell megszólítani. Természetesen az elméleti és kísérleti kutatókat, a filozófusokat, a mérnököket és a technikai tudás szakértőit²⁷.

Ahhoz, hogy megvalósuljon a kort értők uralma, a legfontosabb előfeltétel, nevezetesen az intelligencia tömeggé válása, már megvalósultnak tekinthető a hatvanas évek második felére. Az ily módon létrejött értelmiségi tömegnek azonban rá kell döbbernienie mérhetetlen felelősségére, problémává kell tennie korának értelmét, és végeredményben értelmes cselekvési programot kell nyújtania.

Azonban nem csupán saját maga számára, hanem egyúttal az általános osztály számára is. Utóbbi talán meglepőnek tűnhet, azonban Patočka számára éppen az jelenti korának egyik igen markáns vonását, hogy az értelmiség, mint minden erő ereje, legfőbb termelőerő, ugyanazokkal a célokkal bír, mint az általános osztály.

Az ily módon megvalósulható egység azonban oly számos feltételtől függ, hogy nem is lehetünk meglepve, ha meg-nem-valósulását tapasztaljuk. Elég csak a három, talán leglényegesebb mozzanatot kiemelni: tudós erkölcsének követése, szolidaritás, nyitott értelem. Mindemellett azt találjuk, Patočka optimizmusa nem nevezhető túlzónak, alaptalannak pedig végképp nem; már ami saját korát illeti. Személyesen is megélte ugyanis a Prágai Tavaszt, melynek „paradigmatikus jelentősége (...) abban áll, hogy (...) elsőként tettünk kísérletet az értelmiség és a dolgozó tömegek egységének megteremtésére, az összeurópai fejlődés stílusának, korunk számos égető kérdése megoldásának jegyében”²⁸. Azaz éppen olyannak tűnt a helyzet, mintha bármelyik pillanatban felhangozhatna a nyitott értelem jelenkorának eljöttét jelző nyitány. Jan Patočka kérdése így hangzott: „a történeti ember egyáltalán akarja-e még vállalni saját történelmét”²⁹? A mai olvasóban ugyanez így merül fel: Akarta-e vállalni? Miért nem?

CSÁK LÁSZLÓ*

²³ Patočka: *Eretnek esszék a történelem filozófiájához; Hanyatló-e a műszaki civilizáció, és ha igen, miért?*; In: (1)

²⁴ u.o.

²⁵ Patočka: *Van-e a történelemnek értelme?*; In: (1)

²⁶ u.o.

²⁷ Nem pedig a „technikusokat”, mint azt a magyar fordításban olvashatjuk!

²⁸ (2), 58.o.

²⁹ Patočka: *Van-e a történelemnek értelme?*; In: (1)

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem filozófus hallgatója, a Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium tagja; e-mail: csak@mars.arts.u-szeged.hu; tel: +36.30.269.20.68.

HOGYAN TUDJUK NÖVELNI A GYERMEKEK KOGNITÍV TELJESÍTMÉNYÉT FORMÁLIS OKTATÁSI KERETEK KÖZÖTT?

**AZ INSIDE PROJEKT KERETÉN BELÜL SZERVEZETT BEVEZETŐ KURZUS, MELYET AZ
EURÓPAI KÖZÖSSÉG TÁMOGAT A COMENIUS PROGRAM ÁLTAL.**

Helyszín és időpont: Kolozsvár, 2000 augusztus 7-11

Célok:

1. Olyan lehetőségek bemutatása, melyek segítségével a nevelők és a tanárok kibontakoztathatják a gyermekek kognitív képességeit, különös tekintettel a speciális nevelést igénylő gyermekeknél. Fő cél a jobb iskolai teljesítmény elérése és a gyermekek iskolai illetve társadalmi integrációja.
2. Három kiemelkedő kognitív fejlesztési módszer bemutatása
 - *Írás-olvasás, nyelv, tanulás:* a Portsmouthi kognitív fejlődési konceptualizáció
 - *Nyborg elmélete*, mely a tanulásra és tanulási stratégiákra vonatkozik. Bemutatásra kerül „A fogalmak tanításának kognitív modellje” (angolul Concept Teaching Model, CTM)
 - *Feurstein elmélete* a „Strukturális Kognitív Változtathatóságról”, „A Mediált Tanulási Tapasztalat” (Mediated Learning Experiences)

Kik vehetnek részt a képzésen?

- Óvónők, általános iskolai tanítók, líceumi tanárok, valamint olyan tanügyi dolgozók akik veszélyeztetett gyermekekkel foglalkoznak.
- Iskolapszichológusok
- Integrált osztályokkal foglalkozó tanárok és tanítók
- Logopédusok
- Integrált - és speciális iskolaigazgatók

A helyek száma korlátozott (70 személy). A képzés tandíjmentes viszont az utazási és ellátási költségeket a résztvevőknek kell fedezniük. Az egyetemi kollegiumban (bentlakásban) az elszállásolási díj: 110 000 lej/éjszaka.

A képzésben való részvételről a Babeş-Bolyai Tudományegyetem bizonylatot (oklevelet) állít ki

További információkért (szállásfoglalás, a részletes program ismertetése, beiratkozás stb.) kérjük az alábbi címeken, telefonszámokon jelentkezni, LEGKÉSŐBB JÚLIUS 10-IG.

János Réka, tel. 094.223143

e-mail rekaj@psiho.ubb.soroscj.ro
3400 Cluj-Napoca
Calea Manastur nr.91 bloc D9, ap.89.

Molnár Attila, tel. 095.649484

e-mail attila_molnar@hotmail.com

**Európa közepe – Közép-Európa?
– A közép-európai gondolat lehetőségei –**

**CÍMMEL KONFERENCIÁT RENDEZ
A PRO PHILOSOPHIA ALAPÍTVÁNY, KOLOZSVÁR
A SZEGEDI TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZAKKOLLÉGIUM,
ÉS A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM FILOZÓFIAI TANSZÉKE,**

A MAGYAR FILOZÓFIAI TÁRSASÁG TÁMOGATÁSÁVAL.

HELYSZÍN: MTA SZEGEDI AKADÉMIAI BIZOTTSÁG SZÉKHÁZA

A konferencia időpontja: 2000. október 13-14.
Rezümék beküldési határideje: 2000. augusztus 15.

Levelezési cím: Csák László, H6000 Kecskemét, Batthyány 37.
e-mail: csak@vianovo.hu

Megjelent a

SZAKKOLLÉGIUMI FÜZETEK

Első száma.

A tartalomból:

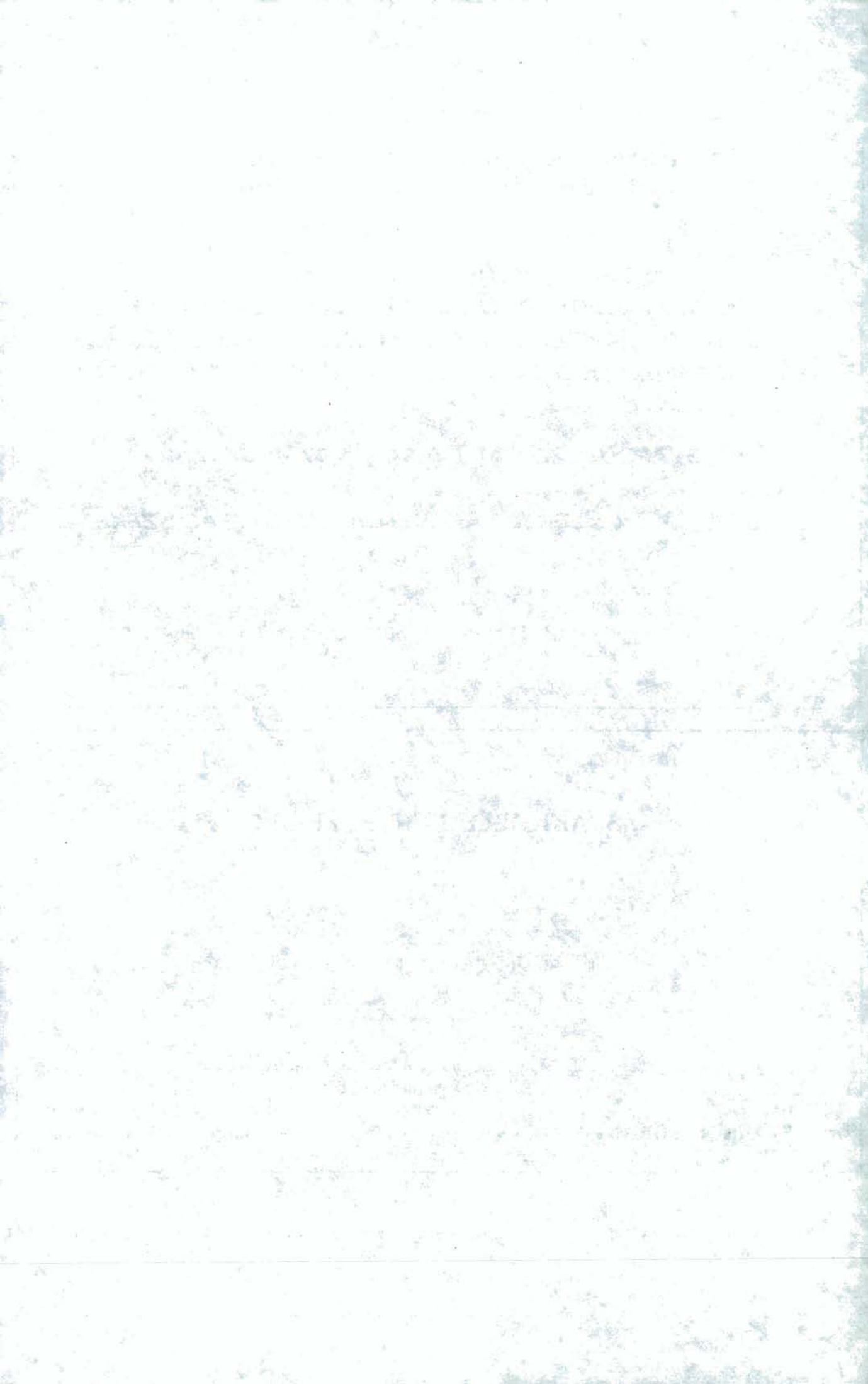
Stachó László: *Kis tudományfilozófiai esszé;*

Hankó Péter egyháztörténeti tanulmánya;

Csák László: *A szökökűtmester bölcsessége;
és recenziók.*

Következő, 2000 őszén megjelenő számunkban fordításokat közlünk:
Aron, Bourdieu, Merleau-Ponty, Böhme.

A **SZAKKOLLÉGIUMI FÜZETEK** megrendelhető a Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium cí-
mén: 6722, Szeged, Petőfi Sándor sgt. 30-34..

Közlési feltételek

Az alábbi közlési feltételek elsősorban pszichológiai tárgyú munkákra vannak kidolgozva és az APA által kidolgozott standardokat követik, de irányadó jellegűek lehetnek a más témakörben írók számára is

Azokat a munkákat közöljük, amelyek megfelelnek az alábbi formai követelményeknek:

A **kéziratot** három nyomtatott és egy lemezre (*.rtf - kiterjesztésű fájlba) mentett példányban, másféles sorközzel, A4-es (210 × 297 mm) formátumban, 12 pontos betűméretbe, Times New Roman betűtípussal szedve kérjük beküldeni. Amikor egy átdolgozott kéziratot küldenek be, lemezen is mellékeljük az átjavított szöveget.

Az **ábrákat** és **táblázatokat** két eredeti és egy jó minőségű másolatban valamint lemezen kérjük beküldeni. Ezeket arab számokkal kell megszámozni és a szövegben utalni kell rájuk (pl. "amint az 1. táblázatban látható..."). Minden táblázatot/ábrát külön oldalra kell nyomtatni, a számozás mellé a táblázat/ábra alá egy rövid leíró címet is kell adni, esetenként egy rövid (jel)magyarázatot. Az ábrákat általában fekete-fehérben jelentetjük meg. Az átvett ábrákat és táblázatokat kizárólag az eredeti szerzők írásos beleegyezésével társítva fogadjuk el.

A kéziratához mellékeljenek egy, a (rangidős) szerző által aláírt **nyilatkozatot** miszerint a beküldött anyagot előzőleg nem publikálta máshol és nem küldte be más szerkesztőségekbe. A cikk közlésével a **szerzői jog** formálisan a kiadó tulajdonába kerül.

A szövegben megjelenő – más szerzőkre történő – **hivatkozások** kövessék az APA Kiadási Kézikönyvének (IV.) utasításait. Pl.:

"...egy Smith és mtsai. (1993) által megjelentetett tanulmányban..."

"...a különböző kutatásokban kapott eltérő eredmények (Baddeley, 1995; Landau és Smith, 1994; Schmidt, 1993) arra utalnak, hogy..."

A dolgozat végére **kerülő irodalomjegyzéknek** tartalmaznia kell mindazon művek pontos adatait amelyekre a szövegben hivatkozás történt. Az irodalomjegyzék összeállításánál kérjük követni az alábbi modelleket pontosan betartva a formai követelményeket (központozási jelek, sorrend, a szerzők nevének kiírási módja stb.). Tapasztalatunk szerint a cikkek visszaküldésének leggyakoribb oka a hiányzó vagy helytelenül összeállított irodalomjegyzék, ezért kérjük különös gondot fordítani a beküldött munkáknak erre a járulékos, ám a tudományosság szempontjából igen lényeges és szerves részére.

Könyvek idézése esetében:

Coleman, M. & Gillberg, C. (1986). *Biologie des syndromes d'autisme*. Edisem Inc., Québec

Kulcsár T. (1984). *Iskolapszichológia*. Dacia

Könyvkiadó, Kolozsvár

Szöveggyűjtemények esetében:

Reed, S. (1993). A schema based theory of transfer. In D. Detterman & R. Sternberg (Eds.), *Transfer on trial*, Norwood, Ablex P.C., 39-68

Érdi P. (1997). Az agy-tudat-számítógép legendáról. In Pléh Cs. (Szerk.) *A megismerés kutatás egy új útja: A párhuzamos feldolgozás*. Typotex, Budapest, 57-75

Folyóiratok esetében:

Casey, B.J. & Gordon, C.T. (1975). Disfunctional attention in autistic savants. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 15, 933-946

Érdi P. (1985). Egy analógia nyomában: Neumann János a számítógépről és az agyról. *Világosság*, 31, 81-85

A szerzőnek mindig a családneve szerepel teljesen kiírva. Ezt idegen nyelvű szerzők esetében vessző követi, majd pedig a személynevek kezdőbetűje (pl. Casey, B.J.). Magyar szerzőknek nem teszünk vesszőt (pl. Pléh Cs. és nem Pléh, Cs.).

Filozófiai tárgyú írások esetében az irodalmi hivatkozások elfogadott formája a következő:

1) Könyvek idézése esetében:

i) *Kritikai összkiadásra való hivatkozás esetén:*
Jan Patočka: *Platon a Evropa*; In: *Sebrané Spisy Jana Patočky*, II. kötet, (továbbiakban: SS); szerk: Ivan Chvatík és Pavel Kouba; Archiv Jana Patočky – OIKOYMENH, Praha, 1999; 15. oldal.

ii) *Egyébként:* Friedrich Nietzsche: *A tragédia születése*; Kritikon – Polis, Bukarest, 1994; 110. oldal.

2) Szöveggyűjtemények esetében:

Kelemen János: *Prózai alkotások kommunikációelméleti elemzése*; In: *Irodalomszemiotikai tanulmányok*; szerk: Murvai Olga; Kritikon, Bukarest, 1979; 141. oldal.

3) Folyóiratok esetében:

Jacques Derrida: *Adni a halált*; In: *Gond*; Debrecen, 1997. 13–14; 197. oldal.

Minden cikk **címlapjának** kötelezően tartalmaznia kell az alább megadott sorrendben a következőket: cím, a szerző(k) neve, az intézmény neve, levélcím, email, fax, telefon.

A tanulmányokhoz és áttekintőkhöz mellékeljük a következő járulékos részeket is: kulcsszójegyzék (maximum 10 szó) és egy **magyar** illetve **angol nyelvű** - maximum 250 szó terjedelmű – **összefoglaló**.

A kéziratot javítás céljából visszaküldjük amennyiben a fenti kritériumok valamelyikének nem felel meg.

Jó munkát kíván: a szerkesztőség.